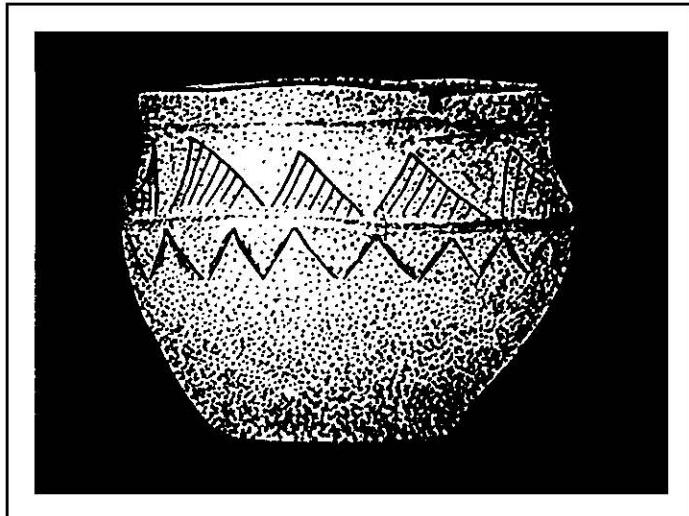

АРХЕОЛОГІЯ

36 * 1981

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО ОХОРОНИ ПАМ'ЯТНИКІВ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

АРХЕОЛОГІЯ

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ
МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК

Засновано в 1971 р.

36

КІЇВ «НАУКОВА ДУМКА» 1981

В сборнике помещены статьи по вопросам древней истории и археологии, публикации и сообщения о новых открытиях на территории УССР, критика и библиография, материалы об охране памятников истории и культуры.

Для археологов, историков, краеведов, преподавателей и студентов вузов.

У збірнику вміщено статті з питань стародавньої історії і археології, публікацій та повідомлення про нові відкриття на території УРСР, критику та бібліографію, матеріали про охорону пам'яток історії та культури.

Для археологів, істориків, краєзнавців, викладачів та студентів вузів.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

I. I. Артеменко (відповідальний редактор), В. Д. Баран, С. М. Бібіков, Ю. М. Захарук, П. О. Кашиковський, С. Д. Крижницький, М. П. Кучера, Є. В. Максимов (заступник відповідального редактора), Н. С. Руденко (відповідальний секретар), О. Л. Стешенко, О. І. Тереножкін, Д. Я. Телегін, О. П. Черній, Б. А. Шрамко.

Редакція історичної та археологічної літератури

A 10602-165
M221(04)-81 48-80 0507000000 © Видавництво «Наукова Думка» 1981

Д. Я. ТЕЛЕГІН

Про неолітичні пам'ятки Подоння і Степового Поволжя

Історичні шляхи розвитку неолітичних племен Подніпров'я, Лівобережної України, Криму і більшіх східних територій Подоння, Степового Поволжя і Північного Прикаспію тісно переплітаються між собою. Без знання якогось одного з них районів дуже важко вирішувати ряд складних питань культурного розвитку неолітичних племен півдня європейської частини СРСР взагалі. Особливої актуальності в наш час набувають тут, зокрема, проблеми культурно-територіального членування пам'яток, їх хронологія і періодизація.

Неолітичні пам'ятки цієї величезної території степової і лісостепової зон Східної Європи вивчені, однак, не рівномірно. Якщо у Подніпров'ї і на Лівобережній Україні знайдено близько 200 неолітичних стоянок і могильників, що виділяються у кілька окремих культур, то культурно-територіальні членування пам'яток на Дону і Степовому Поволжі, по суті, лише розпочинається, хоча неолітичні матеріали з цього району відомі вже давно¹.

У зв'язку з необхідністю підготовки матеріалів для багатотомної «Археології СРСР», періоду неоліту степового і лісостепового півдня європейської частини, під керівництвом автора в 1975—1976 рр. проведені розвідки і розкопки неолітичних пам'яток у долині Дону і Степовому Поволжі.

За два польових сезони експедиція провела роботи на дев'яти неолітичних стоянках. П'ять з них розміщені у долині Дону (Копанчище, Дармодехінська, Черкаська, Качаліно, Ракушечний Яр), а решта — у Степовому Поволжі (Латонника, Орловка, Кам'янка) і Заволжі (Алтата) *. На підставі аналізу цих джерел, а також враховуючи дослідження інших авторів, можна констатувати значну неоднорідність неолітичних матеріалів Південного Сходу європейської частини СРСР, де виділяються кілька культурних типів, у тому числі стоянки «воронезького» «ракушечноярського» типу на Дону та «орловського» — на Волзі. В культурному плані, очевидно, слід розглядати окремо і стоянку Алтата у Заволжі (рис. 1).

Стоянки воронезького типу. У Верхньому і Середньому Подонні в межах Воронезької, Липецької і частково Тамбовської областей досліджено окрім групи неолітичних стоянок з гребінцево-накольчастою і накольчасто-ямковою керамікою (Університетські стоянки, Ярлукова Протока, Рибне Озеро, Черкаська стоянка тощо; рис. 1). А. Т. Синюк пропонує визначати ці пам'ятки як «середньодонську культуру», а В. П. Левенок — як «середньоруський варіант дніпро-донецької

¹ Мінаєва Т. М. Кремнєвая промисловість Нижнього Поволжья. — Тр. Нижнєволжськ. наук. о-ва, 1929, вып. 36; Горецкий Г. Ц. О возможностях применения археологического метода при изучении молодых антропогенных осадков (в условиях Придонья и Приморья). — БКИЧП, 1955, № 20; Формозов А. А. Неолитическая керамика Нижнего Подонья. — КСИА АН ССР, 1954, вып. 53.

* У роботі експедиції на Дону брали участь А. Т. Синюк, В. О. Круц, а на Волзі — В. І. Єрьомін та ін.

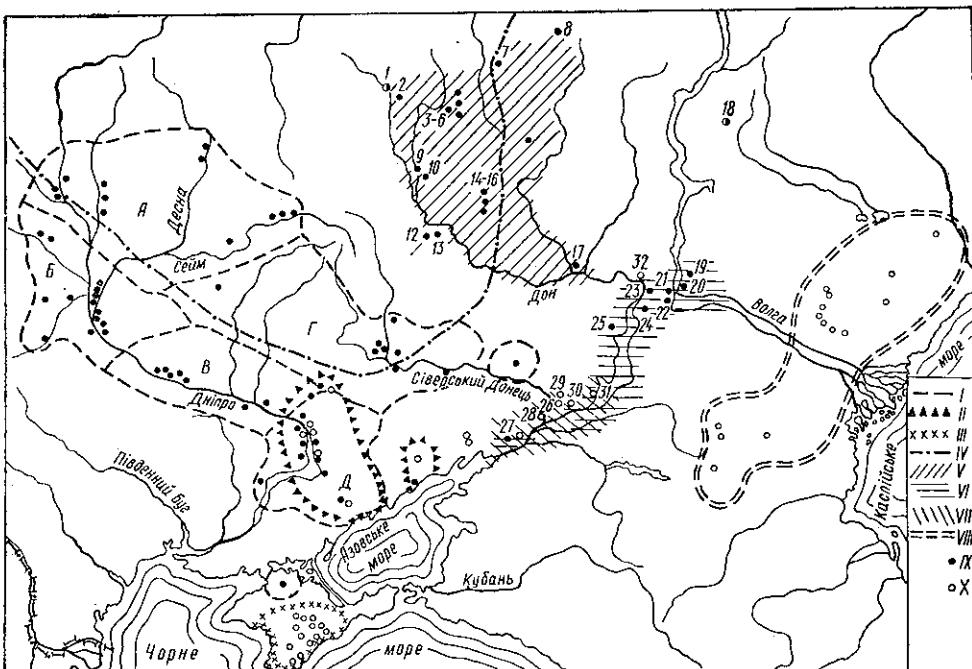

Рис. 1. Культури і типи пам'яток неолітичної епохи на південному сході європейської частини СРСР. I — область поширення різних варіантів А, Б, В, Г, Д — дніпро-донецької культури; II — межі сурсько-дніпровської культури; III — гірсько-кримська неолітична культура; IV — південна межа проникнення пам'яток ямково-гребінцевої кераміки; V — стоянки воронезького типу; VI — стоянки орловського типу; VII — пам'ятки ракушечноярського типу; VIII — район поширення стоянок сірглазівської культури.

Пам'ятки культур гребінцево-накольчастої кераміки (IX) і культур азово-каспійської області (X).

1 — Довгє; 2 — Савицьке; 3—6 — Подзорово, ст. Торбеево, Ярлукова Протока, Рибне Озеро; 7 — Єлизавет-Михайлівський; 8 — Озінменки; 9 — Університетська стоянка; 10 — Отрожки; 11 — Уварово; 12 — Копаницянська; 13 — Дармодехінська; 14—16 — Дрониха, Апна, Мачалівка; 17 — Черкаська стоянка; 18 — Алтата; 19 — Кам'янка; 20 — Рахівка; 21 — Латошинка; 22 — Орловка; 23 — Каачаліно; 24 — П'ятиморська; 25 — Чир; 26 — Романівська; 27 — Бесергенівка; 28 — Ракушечний Яр; 29 — Веденниковів; 30 — Каргальська; 31 — Цимлянська.

культури»². Дніпро-донецькою називає накольчасту кераміку з Тамбовської обл. Т. Б. Попова³, а А. Х. Халіков окремі стоянки цього району відносить до волго-камської культури. Враховуючи безперечну своєрідність і локальні особливості неолітичних матеріалів Верхнього і північної частини Середнього Подоння, ми більше схильні до висновку А. Т. Синюка про належність їх до окремої культурно-територіальної групи, але запропонована останнім назва «середньодонська культура» є, на наш погляд, дуже невдалою. По-перше, пам'яток цього типу на верхній течії Дону не менше, ніж на середній, а по-друге, вони поширені і далеко за межами долини ріки. Крім того, називати цю групу пам'яток «культурою» до більш чіткого визначення меж їх поширення і розчленування з дніпро-донецькою та волго-камською культурами, мабуть, передчасно. Отже, в зв'язку з розташуванням цих пам'яток в основному в районі Воронезького Подоння та на р. Ворона далі ми будемо їх називати пам'ятками воронезького типу.

² Синюк А. Т. Памятники неолита и энеолита на Среднем Дону. Автореф. дис. канд. ист. наук. М., 1971; Левенок В. П. Памятники днепро-донецкой культуры в лесостепной полосе РСФСР.—КСИА АН СССР, 1971, вып. 126; Левенок В. П. Неолитические племена лесостепной зоны европейской части СССР.—МИА, 1972, № 172

³ Попова Т. Б. Неолитическая стоянка верхнего и среднего течения р. Цны.—МИА, 1973, № 172.

Всього у лісостеповому Подонні виявлено близько 100 таких місцезнаходжень. Вони мали поширення як у долині самого Дону, так і у басейнах його приток, зокрема на р. Ворона (Університетська стоянка, Ярлукова Протока, Рибнє Озеро, Старе Торбєєво, Уварово), р. Битюг (Дрониха, Черкаська), Тиха Сосна (Копанищенські, Дармдехинські стоянки) тощо⁴.

Найбільш виразні матеріали воронезького типу виявлено під час розкопок на третій Університетській стоянці м. Воронеж, на Рибоноозерських стоянках, Черкаській тощо.

На Університетській стоянці А. Т. Синюк розкрито площу понад 1500 м², де в культурному шарі товщиною до 80 см зібрано велику кількість крем'яного керамічного матеріалу, в тому числі фрагменти більше 100 посудин та кілька сотень крем'яних виробів⁵. У процесі камеральної обробки і типолого-статистичного аналізу на вказаній стоянці досліднику вдалось виділити кілька керамічних типів, зокрема п'ять належних до неолітичного часу, а також ряд керамічних груп епохи міді. Серед неолітичних комплексів передусім звертають на себе увагу дві групи посуду, прикрашеного майже виключно напільчастим орнаментом з домішкою трави в тісті (рис. 2, 1). Тут же виявлено напільчасто-ямкову кераміку, близько 10% (рис. 2, 2).

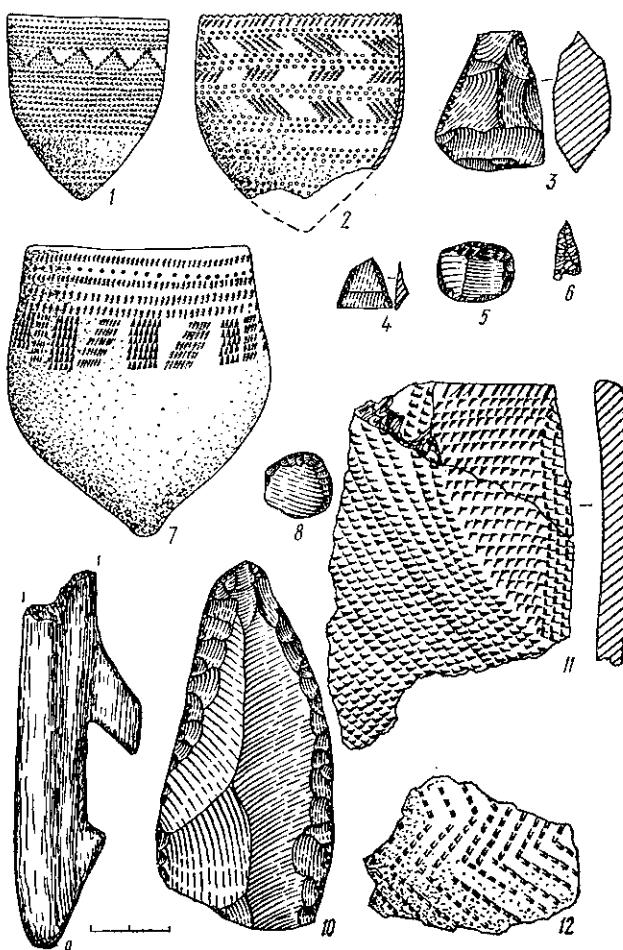

Рис. 2. Кераміка, крем'яні та кістяні вироби із стоянок воронезького типу:

1—4 — Університетська III; 5 — Савицьке; 6, 7 — Рибнє Озеро I, 2; 8 — Ярлукова Протока; 9—12 — Черкаська стоянка.

Досить важливими пам'ятками для дослідження неолітичної культури Воронезького Подоння є дві стоянки в районі Рибного озера (поговання № 1, 2), розкопані В. П. Левенком⁶. Тут простежені залишки наземних овальних в плаці жител, частина яких загинула у вогні. В культурному шарі товщиною понад 1 м зібрали напільчаста і напільчасто-ямкова кераміка (рис. 2, 7), причому процент останньої не

⁴ Синюк А. Т. Поселение эпохи неолита у станицы Отрожки.— Тр. Воронеж. ун-та, 1966, вып. 64; Синюк А. Т. Новые материалы к изучению неолита в Среднем Подонье.— Сб. науч. студенч. работ, 1968, вып. 1.

⁵ Синюк А. Т. Памятники неолита и энеолита..., с. 18.

⁶ Левенок В. П. Исследование неолита на Дону.— АО 1966 г. М., 1967; Левенок В. П. Неолитические племена..., с. 194, 195.

менший, ніж накольчастої. Крім того, виявлені також група ямково-гребінцевої кераміки довгівського типу.

Серед обстежених нами пам'яток воронезького типу важливою є Черкаська стоянка, розміщена в гирлі р. Битюг, лівої притоки Дону. Стоянка локалізується на краю піщаної тераси лівого берега р. Битюг. Висота сучасної поверхні тераси над рівнем води в річці 1,5—2 м, а культурний шар залягає на рівні сучасних грунтових вод або трохи вище.

Стоянка виявлені А. Т. Синюком, який раніше тут проводив збір матеріалів та шурфування поверхні тераси. Під час наших робіт у розмиві ріки та головним чином у викидах екскаватора, що поглиблював ісдавно русло Битюга, зібрано значну кількість фрагментів кераміки й інших знахідок неолітичного часу, які трапляються вздовж берега на відстані 100—150 м. У центральній частині стоянки нами закладена перспективно до берега Битюга розвідувальна трапішня довжиною 4 м та ширину 1 м. Трапішня уступами підходить до рівня води у річці. Тут зафіксована така стратиграфія: 1) торф товщиною до 0,5 м; 2) сірий заплавний суглинок з торф'янистою кришкою до 0,4 м, 3) черепашковий шар, 0,2 м; 4) суглинок темно-сірого кольору, 0,3 м.

У зачистці відзначено два культури горизонти — нижній неолітичний, що залягав у найнижчому шарі (четвертому), і верхній неолітичний, виявлений у черепашковому шарі (третьому). Всього на стоянці зібрали близько ста фрагментів кераміки, а також крем'яні й кістяні вироби.

Кераміка за складом тіста, формами посуду і орнаментом чітко розподіляється на дві основні групи: перша, пов'язана за умовами залягання з нижнім неолітичним шаром, включає 23 фрагменти. Черепки цього типу тверді, з домішкою дрібного піску, орнаментовані підтрикутними «відступаючими» наколами. Візерунок, що прикрашав, очевидно, всю поверхню посуду, мав вигляд горизонтальних і діагональних рядів (рис. 2, 11). Третина черепків цієї групи орнаментована округлими ямками, що поєднуються з «відступаючими» наколами. На п'яти фрагментах є відбитки гребінцевого штампа (рис. 2, 12). Посуд першої групи Черкаської стоянки знаходить прямі аналогії в інших неолітических комплексах басейну Верхнього Дону (Університетська, Ярлукова Протока тощо).

Характерною особливістю кераміки другої енеолітичної групи (47 екз.), що залягала у черепашковому шарі, є наявність у гляніяному тісті значної домішки товченої черепашки. Орнаментована лише третина фрагментів, решта не має візерунка. Серед декоративних елементів переважають відбитки дрібногребінцевого штампа, прогладжені лінії, рідше — «відступаючі» наколи. Форма посуду порівняно з керамікою першої групи більш розвинена. В цілому він типологічно зіставляється з посудом середньостогівської культури та матеріалами з хут. Репін і датується енеолітичним часом.

Знаряддя праці зібрани в основному на поверхні, тому повністю пов'язати їх з керамічними групами досить важко. Тут виділено два великих ножа (рис. 2, 10), кварцитовий і крем'яний уламок вістря списа з двобічною обробкою. Знайдений також уламок великого гарпуна з кістки (рис. 2, 9).

Значення досліджень Черкаської стоянки, де безперечно необхідно продовжити стаціонарні розкопки, полягає насамперед в її стратиграфії, де чітко фіксуються два шари — нижній неолітичний і верхній енеолітичний, що є важливим для розробки відносної хронології неолітических пам'яток Подоння.

Загалом для пам'яток воронезького типу Подоння властивий широко відкритий посуд з гострим дном. Вінця рівні без потовщення, іноді

вони трохи відхилені назовні. У глиняному тісті — домішка трави або ліску. На поверхні посуду часто помітні сліди смугастого згладжування. Основним орнаментальним мотивом є «відступаючий» (скорописний) накол, звичайно підтрикутної форми (рис. 2, 1). Рідше трапляються наколи, зроблені кінцем широкої илоскої чи, навпаки, тонкої гострої палички. Під зрізом вінець є дуже часто ряд глибоких циліндричних ямок. Інші елементи орнаменту, зокрема відбитки гребінця, прокреслені ліпій, на посуду воронезького типу наявні рідко. Орнаментальний візерунок звичайно покривав всю поверхню посуду, хоч дещо розріджувався у нижній придонній частині посудини. Система його в цілому включає горизонтальні зони (рис. 2, 1, 2, 7).

Отже, характерною особливістю воронезьких неолітичних комплексів є поширення майже виключно накольчастої кераміки з домішкою трави або ліску в глині. Проте часто вона трапляється разом з посудом, прикрашеним накольчасто-ямковим орнаментом. В. П. Левенок відносить його до так званого рибноозерського типу. Глибокі циліндричні ямки найчастіше використовуються для поділу на зони смуг накольчастого орнаменту (рис. 2, 2). Рибноозерська гібридна накольчасто-ямкова кераміка, яка виникла тут, очевидно, під впливом пам'яток довгівського типу, не змінила, однак, характеру культури, а органічно вплилась в неї.

Техніка виготовлення крем'яних знарядь на стоянках воронезького типу переважно пластиначаста. Пластини середніх і великих розмірів. Скребки кінцеві на вкорочених пластинах, а також па відщепах (рис. 2, 5, 8). Наконечники стріл підтрикутної форми з увігнутою основою. Виготовлялись вони в техніці двобічного ретушування (рис. 2, 6). Знайдено кілька крем'яних сокир (рис. 2, 3), одну кам'яну шліфовану, а також кістяне тесло. Є геометричні мікроліти (рис. 2, 4). Серед кістяних знарядь — багатозубі гарпуни, вістря дротиків з пазами для вкладишів, проколки, шила тощо (рис. 2, 9).

У розвитку неолітичних пам'яток Воронезького Подоння дослідники виділяють кілька хронологічних етапів (фаз). За періодизацією В. П. Левенка таких фаз було три, а в праці А. Т. Синюка виділено ще четвертий пережиточно-неолітичний етап⁷.

На підставі змін у характері кераміки і даних стратиграфії можна стверджувати існування двох основних етапів розвитку пам'яток воронезького типу. Для першого, більш раннього періоду властиві гостроронні широко відкриті горщики переважно з накольчастим орнаментом, тоді як на другому, пізнішому етапі набуває значного поширення рибноозерська кераміка з накольчасто-ямковим орнаментом. У цей час відзначається і деяке ускладнення форм посуду — з'являються потовщення на вінцях, «перлини» під зрізом, гостре дно стає інколи округлим.

За стратиграфією Університетської, Черкаської, Рибноозерської та інших стоянок пам'ятки воронезького типу змінюються середньостогівськими і ранньоямними типу хут. Репін на Дону. Таким чином, верхня дата стоянок воронезького типу не може сягати вище початку III тисячоліття до н. е.. За характером накольчастої кераміки воронезькі пам'ятки типологічно зіставляються з матеріалами другого періоду дніпро-донецької культури, що датується IV тисячоліттям до н. е. Очевидно, до цього ж часу належать і стоянки воронезького типу взагалі.

Пам'ятки ракушечно-ярського типу. Кераміка цього типу на Нижньому Дону відома вже давно. Вона зібрана, зокрема, Г. І. Горецьким поблизу хуторів Відреникова, Мала Лучка, Курган-

⁷ Синюк А. Т. Неолитические памятники Среднего Дона.— В кн.: Археологические памятники на территории СССР и их изучение в высшей педагогической школе. Воронеж, 1978, с. 87.

ський, станиці Цимлянська та ін. Такі матеріали є і в колекції з Бессергенівської стоянки, відкритої В. Я. Кіянко. Але основні дані для розуміння культури ракушечноярського типу, безперечно, одержані в результаті багаторічних розкопок в урочищі Ракушечний Яр у 1960—1966, 1968 рр.⁸ На стоянці, розташованій в цьому урочищі, на острові Порічному поблизу с. Роздорівська Ростовської області у процесі дослідження

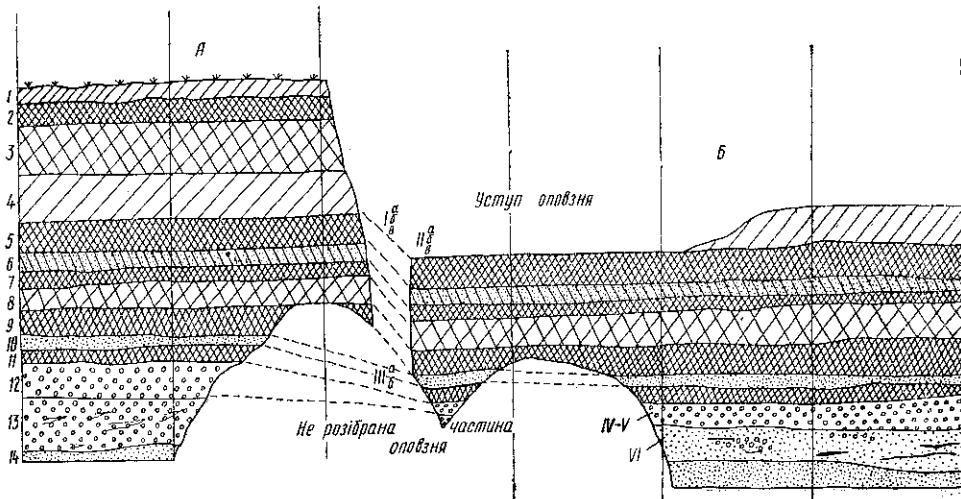

Рис. 3. Ракушечний Яр. Розріз геологого-грунтових нашарувань (1—14) та залягання в них археологічних шарів (I—VI).

a — стінка розкопу Т. Д. Білановської; *b* — масив розібраного пам'ятника.

зафіксована досить складна стратиграфія геологого-грунтових нашарувань. Т. Д. Білановська нарахувала тут понад 20 археологічних горизонтів (шарів) і підгоризонтів, де виявлено тисячі знахідок різних епох (неоліт, мідь, рання бронза). У неолітичних шарах простежені залишки житлових споруд стовпової конструкції з глинобитною долівкою й відкритими вогнищами, а також своєрідної майстерні по обробці кременю тощо. У нашаруваннях поселення розкопано і ряд поховань, частину з яких, безперечно, можна пов'язувати з неолітичною епохою. Для з'ясування часу пам'ятки Т. Д. Білановська визначила кілька дат методом С-14. Особливо важливими знахідками для характеристики пам'яток ракушечноярського типу є зібрана тут кераміка, сланцеві вироби, прикраси з каменю, кістки тощо.

На жаль, матеріали розкопок Т. Д. Білановської опубліковані досі в дуже обмеженій кількості. Тому для дослідників певний інтерес можуть становити результати наших обстежень пам'ятки, здійснених під час маршрутної розвідки на Дону 1975 р. При огляді місцезнаходження встановлено, що за сім років, які минули після останніх робіт Т. Д. Білановської в Ракушечному Яру, всі розкопи були вже розмиті майже повністю, а вздовж південної стінки одного з них виник свіжий зсув, підмитий водами Дону. Ширина зсуву близько 1 м, його масив, де майже повністю збереглося природне залягання геологого-грунтових і культурних шарів, лише трохи осів нижче поверхні острова і відхилився вниз у бік Дону. Верхня частина зсуву частково обвалилась, а нижня інтенсивно розмивається рікою.

⁸ Белановская Т. Д. К вопросу об орнаменте керамики неолитического поселения Ракушечный Яр на Нижнем Дону.—Пробл. отечеств. и всеобщей истории, 1976, вып. 3. Белановская Т. Д. Погребения близ неолитического поселения Ракушечный Яр у с. Рздоровской Ростовской обл.—МИА, 1972, № 185; Белановская Т. Д. К вопросу о рыболовстве в период неолита на Нижнем Дону (по материалам поселения Ракушечный Яр).—КСИА АН СССР, 1975, вып. 141.

З рятівною метою нами були розібрані нашарування зсуву, де у стратиграфічних умовах зібрано значний археологічний матеріал. Розріз геолого-грунтових і культурних нашарувань надійно узгоджений з результатами спостережень в розкопі Т. Д. Білановської (рис. 3) *.

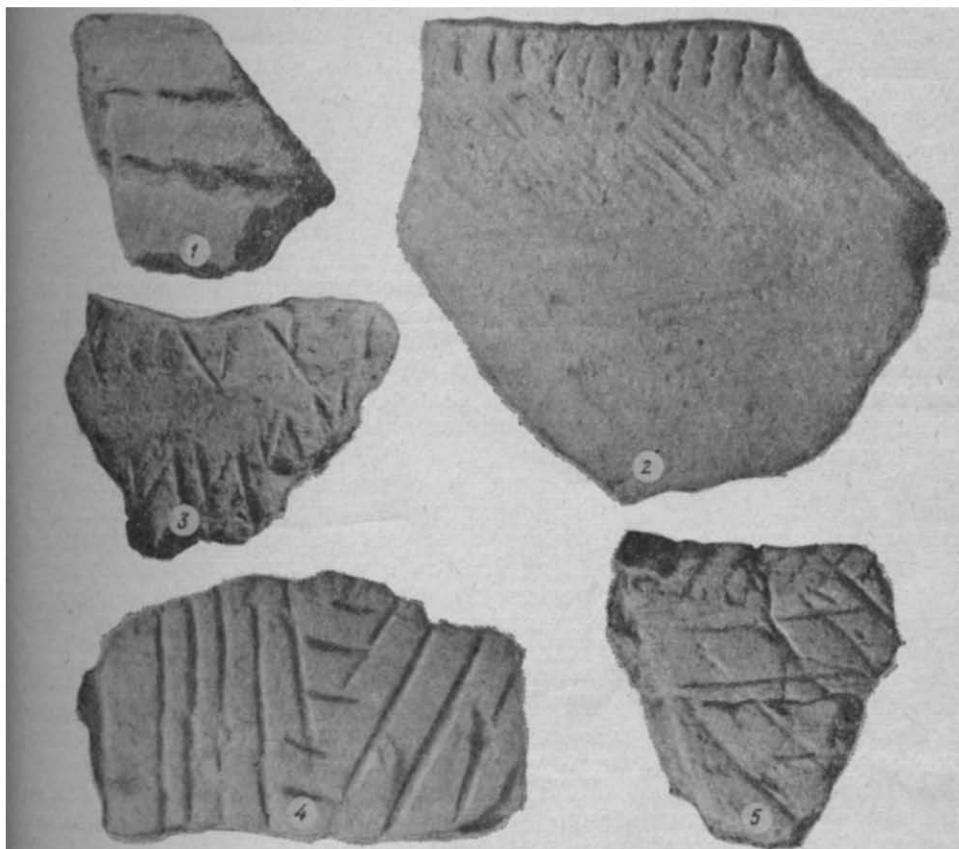

Рис. 4. Ракушечний Яр. Кераміка з першого (1), другого (2) та третього (3—5) археологічних шарів.

В уроч. Ракушечний Яр нами виділено 14 геолого-грунтових шарів. Загальна товщина їх становить близько 5 м. За характером породи верхні шари досить однорідні і являють собою відклади темно-сірого, більш-менш гумусованого суглинку. Темніші гумусовані шари, очевидно, утворилися як горизонти похованого ґрунту. окремі шари розрізую (окрема, шостий і десятий) відрізняються значною піскуватістю, особливо десятий, який має вигляд тоненького прошарку піску. На відміну від верхніх шарів два нижчі (дванадцятий, тринадцятий) являють собою товщу світло-сірого піску із значними лінзами річкових черепашок. Материк дюни становить світлий пісок (четирнадцятий шар) без черепашок і археологічних знахідок.

Враховуючи дані розкопок Т. Д. Білановської і наші спостереження, можна говорити про наявність в урочищі шести основних археологічних шарів, з яких окремі (I, II, III, VI) включають ряд горизонтів. Нижче наводимо коротку характеристику виявлених на поселенні матеріалів.

* Після наших обстежень стоянки 1975 р. розкопки тут були відповлені Г. Д. Білановською 1976 і 1977 рр. У 1976 р. деякий час ми працювали у складі Ленінградської експедиції. Тоді ж були взяті зразки черепашок для визначення віку стоянки радіокарбонним способом.

У першому і другому археологічних шарах, що залягали у п'ято-
му—восьмому горизонтах геолого-ґрунтових нашарувань, виявлені
лише поодинокі фрагменти кераміки, у тому числі черепок, прикраше-
ний відбитками товстого шнуря (рис. 4, 1), знайдений у першому шарі,
у другому трапились досить товстостінні черепки з виразними слідами
розвісування на поверхні, зокрема є вінця з помітним потовщенням
по краю і гребінцевим орнаментом (рис. 2, 2). Останній типологічно
можна датувати ранніми етапами ямної культури. В цілому матеріали
першого і другого культурних шарів повинні датуватись періодом мі-
ді — раний бронзи.

Третій шар включав значно більше знахідок. Тут виділяються два
горизонти — верхній (а) і нижній (б), матеріали яких дуже різняться
між собою. У третьому горизонті (а), що залягав у пісковатому де-
сятому прошарку та, можливо, у нижній частині дев'ятого шару, вияв-
лено більше десяти черепків, досить тонкостінних, без орнаменту, з ве-
ликою домішкою дрібнотовченій черепашки, а тому дуже крихких.
Про форму посуду скласти уявлення важко. Але за складом маси він
дуже нагадує середньостогівську кераміку. Разом з цими черепками
у третьому горизонті (а) знайдено більше десяти крем'яних виробів,
у тому числі масивний крем'яний ніж енеолітичного вигляду (рис. 5, 6),
скребок на пластині, свердло та ін.

Третій горизонт (б) залягав у одинадцятому горизонті, тов-
щина його до 35 см. У ньому виявлено 55 черепків, серед них два
фрагменти вінця і один уламок плоского дна. Більшість горщиків
циєgo горизонту товстостінні (до 1, 3 см), з червонуватою поверхнею.
У глиняному тісті досить багато товченої черепашки. Вінця посуду
потоншені до краю й трохи відхилені назовні. Більше половини фраг-
ментів орнаментовано прогладженими лініями, відбитками гребінця
або наколами чи ямками-лунками. Мотиви візерунка досить складні,
включають найчастіше систему ліній, що йдуть під кутом або утворю-
ють зигзаг, між лініями розміщувались відбитки гребінця, короткі рис-
ки чи ямки-наколи або ямки-лунки (рис. 4, 3—5; 6, 1—2). Крем'яних
виробів понад 10, в їх числі ніж, скребок і відщепи. Матеріали третього
горизонту (б) стратиграфічно передують середньостогівським і тому
повинні належати до пізнього неоліту Подоння.

Четвертий, п'ятий і шостий культурні шари зафіковано в товщи
піску (більше 1 м), що включає лінзи чи цілі прошарки річкових че-
репашок (шари дванадцятий, тринадцятий). Чіткого стратиграфічного
розділення тут немає. У шостому шарі відзначається велика кіль-
кість локальних прошарків з культурними залишками (сліди вогнищ,
печина, попіл, кістки тварин і риб тощо), які Д. Т. Білановська виді-
ляє в 18 окремих горизонтів.

Археологічний матеріал досить багатий. Нами у відкладах зсуву
виявлено більше 800 знахідок: у четвертому-п'ятому шарах — понад
450 (загалом) і в шостому — близько 400.

Серед матеріалів четвертого і п'ятого шарів є 410 фрагментів ке-
раміки, у тому числі понад 20 вінців і 7 денців. Вінця без потовщень,
рівно зрізані. Форма посуду нагадує банківський з дещо розшире-
ними вінцями. Денця плоскі, товсті, без закраїни, але трапляються й
гострі. Посуд в цілому досить товстостінний (0,8—1,3 см). Поверхня
має живутуватий колір, злам чорний. У тісті є незначні домішки рослин-
ного походження, а також товчена черепашка. Сліди смугастого згла-
джування інколи відзначаються на внутрішній поверхні посудин. Орна-
ментованих фрагментів відносно небагато. Візерунок наносився найча-
стіше у верхній частині посуду. Лише четверта-п'ята частина горщиків
прикрашалась по всій поверхні. Серед елементів орнаментації окремо
підтрикутні наколи, борозенки у вигляді відступаючої лопаточки, про-

гладжений зигзаг, насічки, відбитки гребінця (рис. 7, 1—4). Краєм черепашки робився орнамент у вигляді «качалки».

Разом з цією керамікою знайдено 36 крем'яних знарядь, три уламки кам'яних важків до сіток (рис. 5, 7) і шість кістяних виробів (рис. 5, 10). Серед крем'яних знарядь значну кількість (11 екз.) ста-

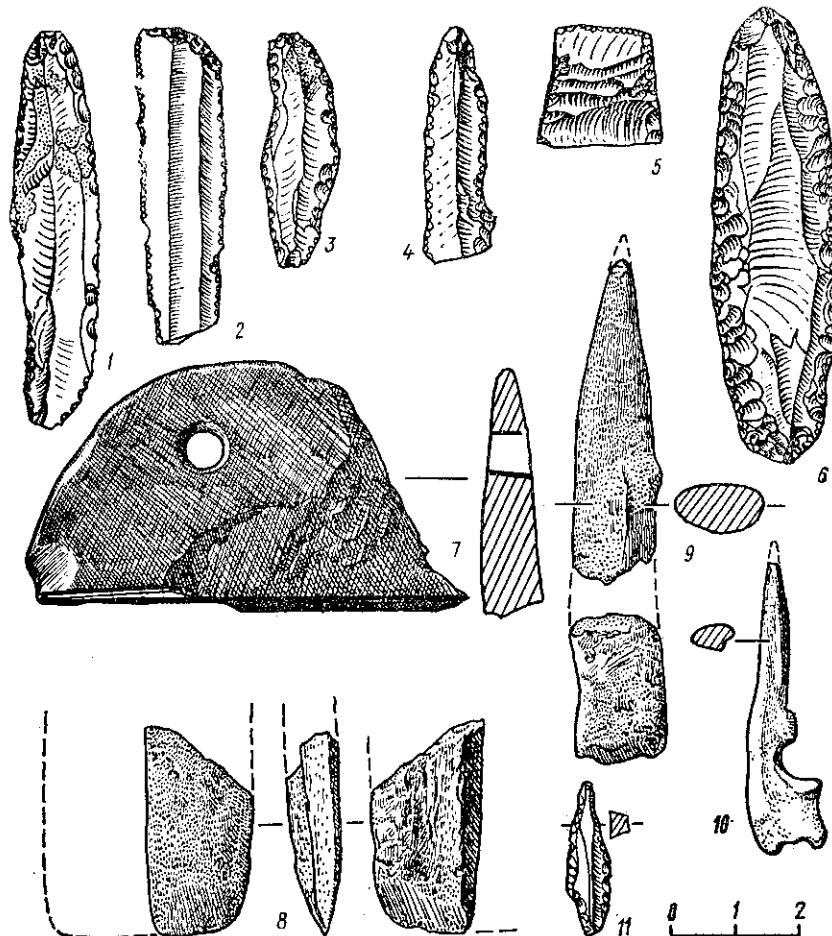

Рис. 5. Крем'яні (1, 6, 11), кам'яні (7) та кістяні (8—10) вироби з неолітических шарів Ракушечного Яру.

новлять своєрідні ножики, виготовлені з невеликих пластин (рис. 5, 1—3), скребки на відщепах. Знайдена одна трапеція із струганою синкою (рис. 5, 5).

Кераміка з шостого культурного шару, де виявлено понад 360 фрагментів, зокрема 40 вінець і 10 денець, за формою посуду, складом глиняного тіста мало відрізняється від аналогічних матеріалів з четвертого і п'ятого шарів. Вона представлена горщиками з прямими стінками і трохи розширеними вінцями. Дно плоске, велике, хоч є і кілька гострих денець; орнаментованих фрагментів, як і в четвертому та п'ятому шарах, мало. Серед орнаментальних мотивів — ямки-наколи різних обрисів, насічки (рис. 7, 5, 6), а в одному випадку — «качалка». Композиція візерунку досить проста і являє собою фриз під зрізом вінець, що складається з горизонтальних рядів відбитків (рис. 6, 3, 4).

У цьому шарі знайдено 22 кремені, п'ять кістяних виробів. Серед перших — ножики-проколки з крутогою крайовою ретушшю, що, можли-

во, використовувались як вістря (рис. 5, 4, 11), пластини без ретуші, уламок кременя із слідами двобічної обробки. Кістяні вироби представлені уламком тесла, проколками, вістрям з пазом (рис. 5, 8, 9) тощо.

Таким чином, матеріали трьох нижніх шарів четвертого—шостого Ракушечного Яру за складом знаходяться, як і за умовами залягання, дуже близькі між собою. При переході від одного шару до іншого відзначаються лише деякі відмінності в орнаментації, про що говорилось вище. Матеріали цих трьох шарів, проте, помітно більше відрізняються від третього горизонту (б), який лежить безпосередньо на четвертому шарі, хоча у генетичному плані він, на наш погляд, безперечно, пов'язаний з четвертим—шостим шарами. Разом вони становлять, очевидно, два етапи в розвитку місцевої «ракушечно-ярської» неолітичної культури: перший етап — шари четвертий — шостий, другий — горизонт третій, б. Що ж до матеріалів верхніх шарів (перший—другий, третій, а), то останні належать до епохи міді і мають зв'язок з іншими культурними явищами — Середній Стіг, ямна культура (?).

Для пам'яток ракушечноярської культури властива своєрідна кераміка, для якої немає повних аналогій в сусідніх синхронних культурах, а також характерний комплекс знарядь праці: з кременю, каменю, кістки, рогу. Своєрідними тут є і прикраси тощо.

Глиняний посуд ракушечноярського типу характеризується досить товстостінними горщиками і чашами з рівними стінками і розхиленими назовні вінцями. У нижніх шарах (четвертий—шостий) вінця цих посудин рівно зрізані, без потовщення. Пізніше, на другому етапі культури (шар третій, б) край вінця дещо потоншується або тут виникає невелике потовщення — комірець. Дно посуду, як правило, плоске, товсте, велике (рис. 6, 4). Виявлено, проте, і кілька гострих денець. Випал найчастіше слабий, черепки нерідко мажуться. У глиняному тісті — сліди органічних залишків рослинного походження, а також товчених черепашок.

У нижніх шарах стоянки переважна більшість фрагментів не має орнаменту, але у верхньому (третьому, б) відносна кількість їх значно зростає. Змінюється в процесі розвитку культури також орнамент. Основними елементами його на ранньому етапі культури (шари четвертий—шостий) є ямки-наколи різних, переважно трикутних обрисів борозенки у вигляді широкої відступаючої лопатки, насічки, зроблено краєм черепашки тощо. Рідше трапляються прогладжені лінії. Застосовувався також прийом «качалки». Останній елемент відзначений здебільшого в горизонтах ранніх фаз першого періоду культури. Пізніше, коли він зникає, з'являються поодинокі зразки гребінцевого візерунка. Мотиви орнаментальних схем досить прості — горизонтальні смуги, зигзаг тощо (рис. 6, 3, 4). Візерунком покривалась звичайно лише верхня частина посудини.

Орнамент кераміки другого періоду культури більш різноманітним і складний. Тут значно більше поширений візерунок, що складається з прогладжених ліній, які утворюють «діагональні», «шевронні» композиції чи зигзаг. Простір між лінійними смугами часто заповнюється насічками, відбитками гребінця чи наколами (рис. 6, 1—2).

Крем'яні вироби формувались в основному з пластинчастих заготовок, техніка виготовлення яких досить досконала (рис. 5, 1—5). Із сланцю зроблені теслоподібні шліфовані сокири, грузила для рибалки сікти, прикраси, виявлено кілька човників. Досить численні вироби з кістки, зокрема тесла, проколки, вістря з пазом. Знайдено мотики з рогу оленя.

Важливою ознакою матеріалів з Ракушечного Яру є своєрідний набір прикрас з кістки і сланцю, орнаментованих ямками і нарізками,

Район поширення пам'яток ракушечноярського типу охоплює в ці-
лому Нижнє Подоння і, очевидно, нижню течію Сіверського Дінця
(Підгорівка). Впливи цієї культури сягали також середньої течії Дону
(Задоноавловка).

Для датування археологічних шарів Ракушечного Яру одержано
кілька визначень радіокарбонним методом, у тому числі два в Берлін-

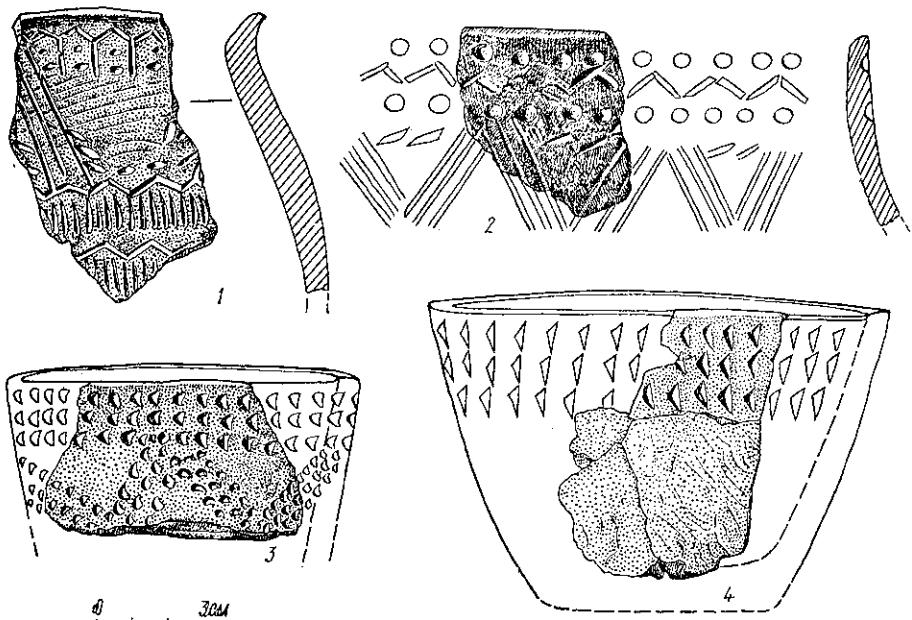

Рис. 6. Реконструкція форм та орнаментація кераміки з пізньо- (1, 2) та ранньо-
неолітичних (3—4) шарів Ракушечного Яру.

ській лабораторії (Г. Квітта) та одне в лабораторії Інституту геохімії
і фізики мінералів АН УРСР (Е. В. Соботович, М. М. Ковалюк). Два
визначення зроблені для нижніх шарів (четвертий—шостий) стоянки:
3840—105 р. до н. е. (КИ-955) і 4120—100 р. до н. е. (Берлін). Третя
дата (2410 р. до н. е.) встановлена у Берлінській лабораторії для
третього археологічного шару стоянки, який включає матеріали неоліту
і енеоліту.

На підставі цих даних неолітичну культуру ракушечноярського типу слід датувати V — першою половиною IV тисячоліття до н. е.

Стоянки орловського типу та Алтата у Заволжі становлять досить своєрідну групу пам'яток неолітичної епохи у Степовому Поволжі. Серед них найповніше досліджена Орловська стоянка, розташована на захід від Волгограда, поблизу села тієї ж назви, на лівому березі р. Мокра Мечетка, що впадає в Волгу. Висота місцевознаходження над заплавою річки 7—10 м. 1968 р. стоянка була розкопана В. Н. Мамонтовим⁹, 1974 р. тут проводив роботи В. І. Єрьомін, а у наступному 1975 р. стоянку обстежила і заклада шурфи експедиція ІА АН УРСР.

У розкопі В. І. Мамонтова досліджена напівземлянка глибиною до 0,6 м, де простежено залишки вогнища у центрі. В житлі була зібрана основна кількість матеріалів, частково доповнених знахідками В. І. Єрьоміна і нашими за межами жител. Всього тут виявлено уламки 10

⁹ Мамонтов В. И. Поздненеолитическая стоянка Орловка.— СА, 1974, № 4. Комплекс зберігається у фондах Волгоградського музею.

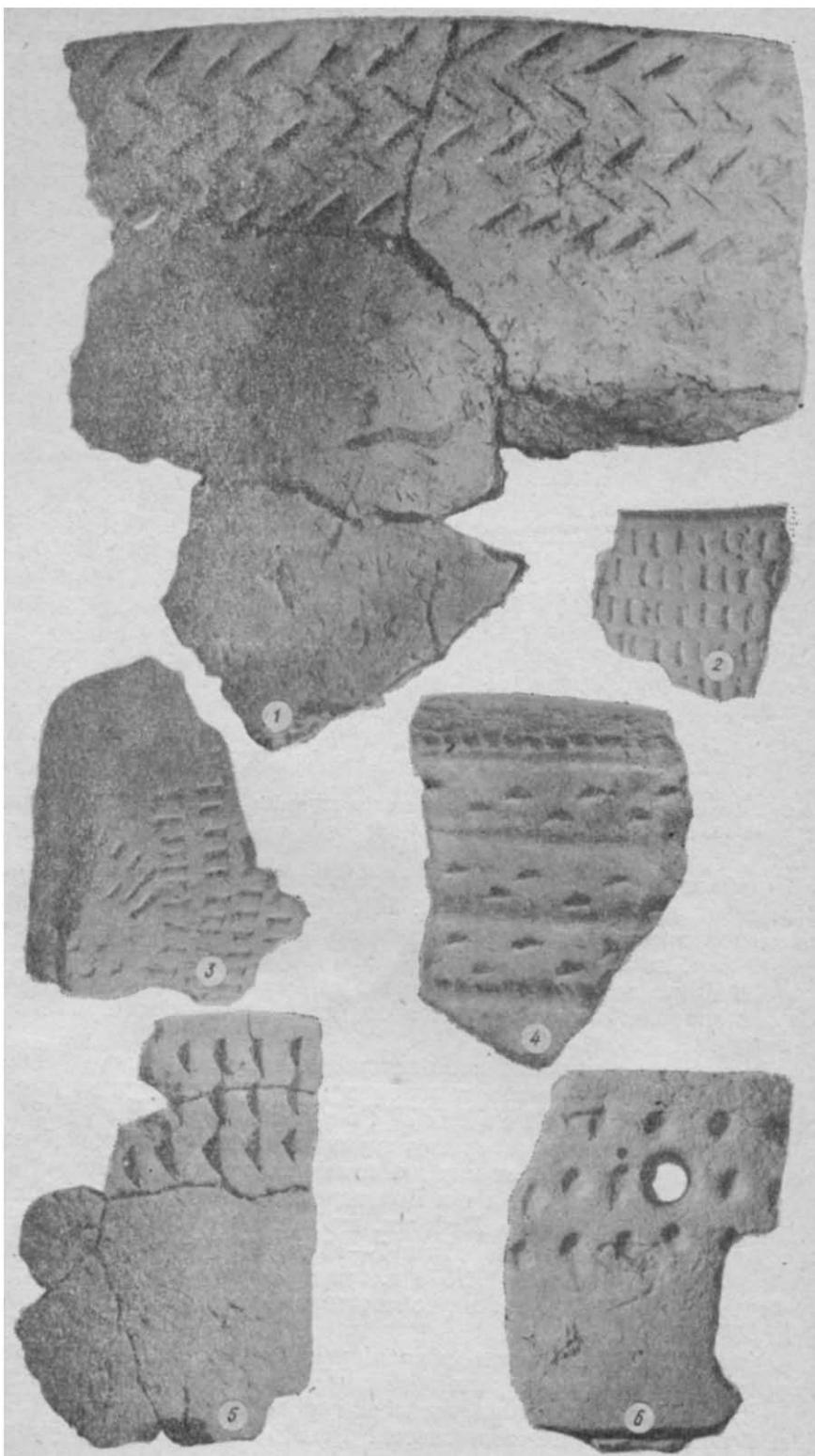

Рис. 7. Ракушечний Яр. Кераміка з ранніх неолітических шарів — четвертого, п'ятого (1—4) і шостого (5, 6).

посудин — близько 100 фрагментів — і кілька десятків виробів з кременю. Всі горщики з Орловки широко відкриті, значних розмірів, з невеликим плоским дном. Вінця досить характерні, потовщені зсередини. В глиняному тісті багато домішок дрібноточеної черепашки. Сім горщиків мають орнамент майже виключно підтрикутно-скорописний, на одній з посудин, крім того, є насічки по краю. Два горщики неорнаментовані. Візерунком прикрашалась вся поверхня посудин. Мотиви його досить складні: горизонтальні хвилясті смуги, зигзаг, ряди діагональних ліній, шеврони тощо (рис. 8, 5, 10). Ножевидні пластини комплексу і скребки досить великих розмірів, частина з них має ретуш. Скребки (13 екз.) виготовлялись переважно з відщепів. Знайдено вістря дротика з двобічною обробкою і три трапеції із струганою спинкою (рис. 8, 6). Серед фауністичних залишків — свійський бик і, можливо, кінь.

Невеликий комплекс матеріалів з Орловки є важливим еталоном для виділення ряду стоянок Степового Поволжя і Подоння з аналогічними матеріалами в окремий культурний тип пам'яток. Кераміка орловського типу зібрана, наприклад, на стоянці Рашика Середньоахтубинського р-ну Волгоградської обл. (рис. 8, 9). Кілька пунктів виявлено і у Степовому Подонні — П'ятиморський¹⁰, Качалино. Кераміка типологічно дуже близька є також серед знахідок з хут. Романівський та з Бесергенівської стоянки. На П'ятиморській стоянці разом з керамікою цього типу знайдені клиноподібні крем'яні сокири з пришліфуванням по лезу; є сокира і в колекції з Качалино (рис. 8, 7). Орловську кераміку з Романівської та Бесергенівської стоянок на Нижньому Дону, мабуть, слід пов'язувати з виявленим, але ще слабо дослідженим могильником поблизу станції Чир Ростовської обл.

Стоянки орловського типу, таким чином, локацізуються в районі Степового Поволжя і Подоння. Область їх поширення на півночі сягає, очевидно, територій, зайнятих воронезькими пам'ятками і волго-камською культурою, а на півдні, в долині Дону вони територіально змінюються з ракушечноярськими стоянками.

Для визначення абсолютноого віку розглянутих пам'яток даних ще дуже мало. Враховуючи відзначену вище типологічну близькість орловської кераміки з відповідними матеріалами падпорізького варіанта дніпро-донецької культури (Микільський могильник), стоянки орловського типу Степового Поволжя і Подоння можна датувати IV тисячоліттям до н. е.

До числа цих пам'яток деякі дослідники неоліту Поволжя, зокрема В. І. Єрьомін, відносять ще стоянку Латошинку, хоча матеріали останньої відрізняються значною своєрідністю. У зв'язку з цим її слід розглядати окремо. Вона розташована на правому високому березі Волги, поблизу греблі Волзької ГЕС, на північ від Волгограда. Прошурфована В. П. Третьяковим¹¹. Обстежена також нашою експедицією 1975 р. Характерною ознакою знахідок з Латошинки є паралельне використання знарядь з кварциту і кременю (сокири, скребки, ножі, вістря стріли, рис. 3, 2) тощо. Горщики досить високогорлі, мають домішку товченіх черепашок у тісті, вони орнаментовані прокресленими лініями, що утворюють горизонтальні й шевронні композиції (рис. 8, 1). Матеріали Латошинки, які датуються, напевно, пізньонеолітичним часом, дещо нагадують комплекс знахідок із стоянки Алтата у Саратовському Заволжі.

Стоянка Алтата відкрита поблизу села тієї ж назви Дергачівського р-ну Саратовської обл. Вона розміщена на правому березі

¹⁰ Мамонтов В. И. Подъемный материал с Пятигорской стоянки.—КСИА АН ССР, 1969, вып. 115; Мамонтов В. И. Материалы Пятигорской стоянки.—СА, 1970, № 2.

¹¹ Третьяков В. П. Обследование неолитических стоянок в Волгоградской области.—СА, 1974, № 1, с. 208.

р. Алтата, що впадає в р. Великий Узень. Стоянки виявлені Ю. В. Дерев'ятіним, який провів тут 1969 р. і пізніше невеликі розкопки¹². Нами 1975 р. на стоянці закладено невеликий розкоп, три зачистки і один шурф. Всього розкрито 29 м². Стратиграфія нашарувань досить складна, тут виділяється п'ять основних геологічно-грунтових шарів, що характеризуються

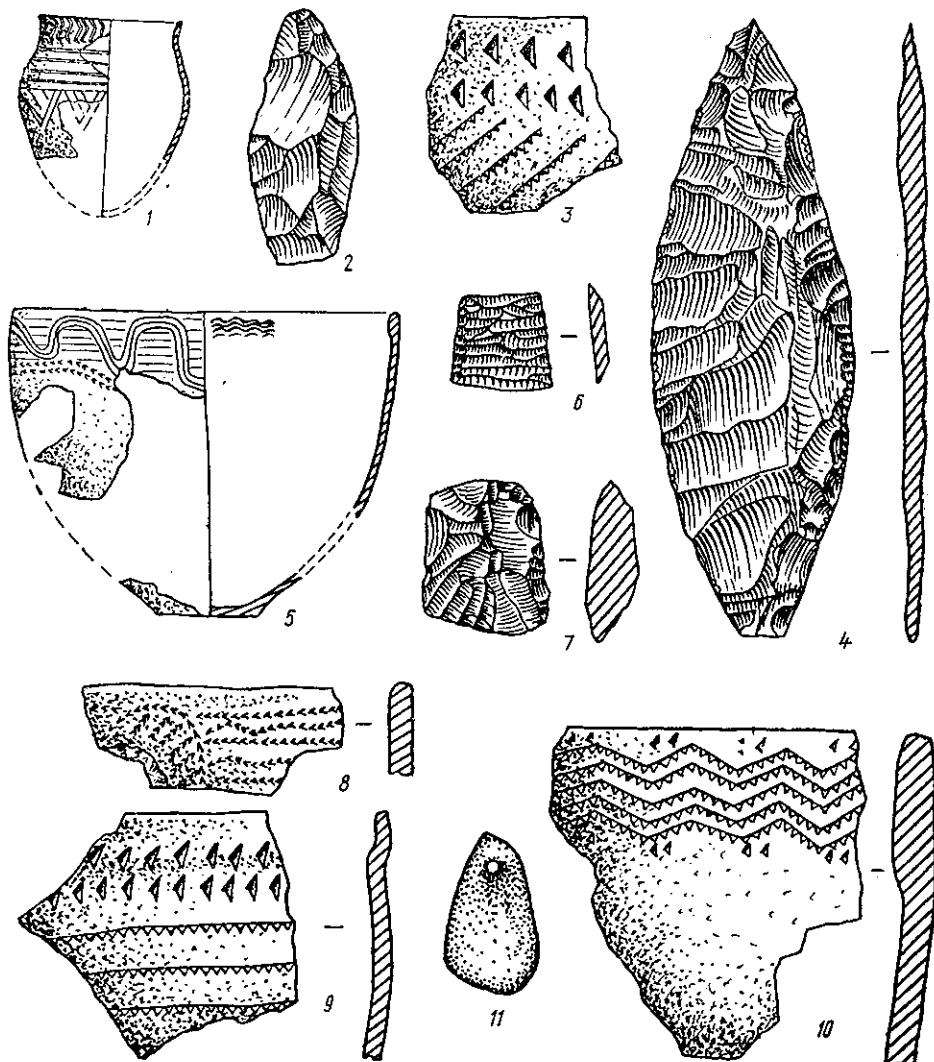

Рис. 8. Кераміка і знаряддя праці із стоянок Степового Поволжя:
1, 2 — Латошинка; 3—4, 11 — Алтата; 5, 6, 10 — Орловка; 7 — Качаліно; 8 — П'ятиморська стоянка;
9 — Рахінка.

теризуються чергуванням темних гумусних прошарків (другий, четвертий, п'ятий) і світліших пісковатих (перший) чи суглинистих (третій четвертий, п'ятий). Культурний шар виявлений на глибині 0,7—1 м від сучасної поверхні. Звертає на себе увагу та обставина, що за межами стоянки, яка тягнеться вздовж відслонення берега лише на 50—70 м від стоянки, стратиграфія зовсім інша. Весь правий берег Алтати на схід і захід від стоянки складався з темно-бурої глини з одним гумусним шаром

¹² Дерев'ягин В. В., Третьяков В. П. Неолитическое поселение у с. Алтата в Самарской обл.— СА, 1974, № 1.

зверху. Не виключена можливість, що на місці стоянки в давнину було якесь пониження, заповнене з часом наносами, де збереглися і культурні залишки. Судячи з матеріалів шурфування, стоянка Алтата є дуже перспективною для ведення тут стаціонарних розкопок.

В основному культурному шарі Алтати нами виявлено близько 1000 знахідок, серед яких фрагменти кераміки, кварцитові, крем'яні та кістяні вироби.

Фрагментів кераміки — 23, у тому числі чотири уламки вінець, скочені чи рівно зрізаних. У тісті значна кількість товченої черепашки. Серед елементів орнаменту є підтрикутні наколи (рис. 8, 3), нанесені окремо, а також прогладжені лінії, відбитки гребінця і гусенички. Мотиви візерунку визначити важко. В окремих випадках гребінцевим штампом створювався зигзаг.

Для виготовлення знарядь використовувався кварцит і значно рідше — кремінь. Виробів з кварциту знайдено 896 екз., а з кременю — лише 15 екз.

Серед знарядь праці (154 екз.) найбільше скребків (109 екз.): кінцевих на відщепах, підокруглих чи з ретушшю на $\frac{3}{4}$ обода. Є кілька скребків подвійних. Багато виявлено двобічно оброблених наконечників до синса і стріл (22 екз.), більшість з них в уламках. За формую вони поділяються на видовженні гостроovalальні (рис. 8, 4) або видовженні із зрізаною основою, де нерідко помітна виймка. Крім того, у комплексі є кілька кутових різців, пластини й відщепи з ретушшю. Нуклеуси амфорні, один «дископодібний». В цілому техніка сколювання пластин на стоянці була невисокою. Самих пластин та їх перетинів знайдено всього до 20 екз.

З кістяних виробів можна відзначити дві підвіски краплеподібної форми (рис. 8, 10), пронизку з двома отворами, вістря (рис. 8, 11) тощо.

Загалом, за типологічними особливостями виробів, матеріали стоянки Алтата можуть датуватись фінально-неолітичним — ранньоенеолітичним часом.

Зіставлення в культурно-хронологічному плані розглянутих вище типів пам'яток неолітичної епохи Подоння і Степового Поволжя з культурами суміжних територій півдня європейської частини СРСР приводить до цікавих висновків. На наш погляд, зокрема, тут можна намітити існування зональність у розміщенні культур і типів пам'яток. Виходячи з характеру комплексів матеріальної культури, є підстави говорити, наприклад, про наявність у межах півдня європейської частини СРСР двох основних областей чи зон — більш південної «азово-каспійської» і розміщеної північніше області культур гребінцево-накольчастої кераміки. У Степовому Заволжі, крім того, виділяється ще стоянка Алтата, культурно-хронологічне місце якої нам ще не зовсім зрозуміле.

Азово-каспійська область неолітичних культур і типів пам'яток включає територію Нижнього Подніпров'я і Приазов'я (сурська культура), Криму (Таш-Аір, Каїя-Араси), Нижнього Подоння (стоянки типу Ракушечного Яру) і північно-західного Прикаспія (сероглазівська культура)¹³.

Для пам'яток цієї зони властива гладкостінна, часто підлощенена кераміка, звичайно без смугастого згладжування поверхні. Дно посуду плоске, рідше — гостре. У глиняному тісті найчастіше є товчена черепашка, дрібний пісок чи дрібна рослинна домішка. Прикрашена ця кераміка заглибленим орнаментом (лінії, ямки неправильних обрисів, відступаюча лолаточка, качалка тощо), який покривав, звичайно, лише верхню половину посуду, де створювались досить складні компози-

¹³ Мелентьев А. Н. Памятники сероглазовской культуры (неолит Северного Прикаспия). — КСИА АН СССР, 1975, вып. 141.

ції — горизонтальні смуги, зигзаг, шеврони, трикутники тощо. Крем'яні вироби дрібні, в їх числі значна кількість геометричних мікролітів. Сокири кам'яні шліфовані або кістяні, трапляються мотики з рогу оленя. Населення деяких культур використовувало кам'яний посуд.

Основним заняттям носіїв культур азово-каспійської області було мисливство і рибальство, але в житті міцно почало входити скотарство,

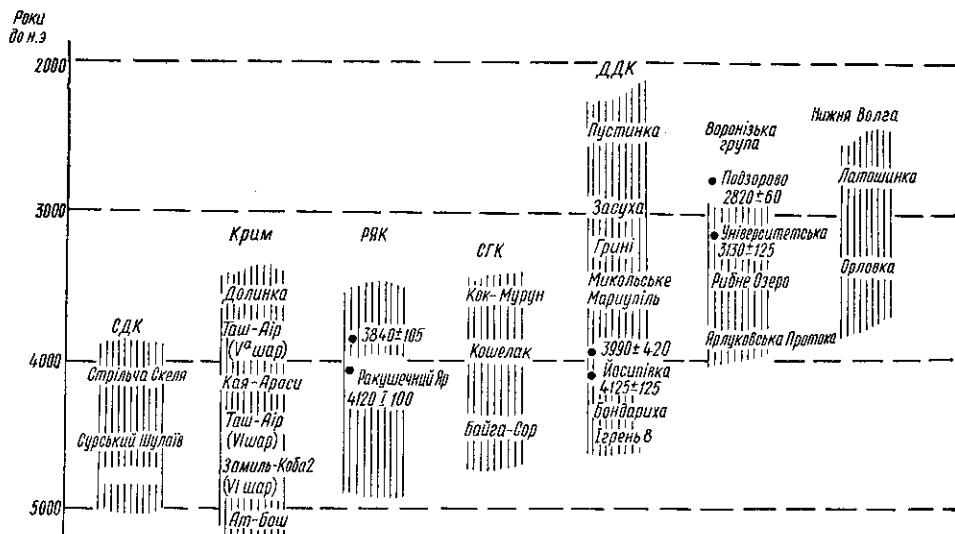

Рис. 9. Синхроністична таблиця культур і типів пам'яток азово-каспійської області і області гребінцево-накольчастої кераміки Південноого Сходу європейської частини СРСР. СДК — сурсько-дніпровська культура; РЯК — культура ракушечноярського типу; СГК — сіргоглазівська культура; ДДК — дніпро-донецька культура.

зокрема, мабуть, і розведення дрібної рогатої худоби¹⁴. Як свідчить поховання з Ракушечного Яру¹⁵, для племен цієї зони, очевидно, був властивим обряд скорченого тілопокладення на боці в індивідуальних ямах.

До зони культур гребінцево-накольчастої кераміки належать дніпро-донецькі пам'ятки воронезького і орловського типів. Далі на захід ця зона знаходить продовження у пам'ятках німанського типу і частково, мабуть, нарвської культури Прибалтики, а на сході вона безпосередньо зникається з волго-камською культурою.

Форми глиняного посуду тут переважно гостродонного типу, хоча трапляються і плоскодонні. У глиняному тісті здебільшого рослинна домішка або великорозетистий пісок. Елементи орнаменту — гребінець, «відступаючі» наколи, ямки, лінії. В системі візерунка, що звичайно покривав усю поверхню посуду, панує горизонтальна зональність. Серед знарядь праці головне місце посідають вироби з кременю, в тому числі клиноподібні сокири, геометричні мікроліти, вістря стріл і списів з двобічною оббивкою.

Носії культур гребінцево-накольчастої кераміки займались головним чином мисливством і рибальством, але на пізньому етапі в господарському розвитку важливу роль тут починає відігравати скотарство, зокрема розведення великої рогатої худоби і, мабуть, свиней.

¹⁴ Белановская Т. Д. К вопросу о влиянии природной среды на материальную культуру в период неолита.— В кн.: Первобытный человек и природная среда. М., 1974.

¹⁵ Белановская Т. Д. Погребения..., с. 262—270.

Як показують матеріали могильників дніпро-донецької культури, до населення культур гребінцево-накольчастої кераміки належали племена пізніх кроманьонців, що ховали померлих у випростаній позі, часто в колективних могилах, які посипали червоною вохрою.

На півночі відзначенні вище дві області межували з культурами ямово-гребінцевої кераміки, що становлять в Східній Європі третю велику етнокультурну зону. На півдні азово-каспійські пам'ятки розташовувались по сусідству із слабо ще вивченими північнокавказькими. На захід від Дніпра розпочинається зона буго-дністровської, а пізніше — трипільської культури, територія на Схід від Волги і Уралу входить уже до кола південно-уральської та кельтимінарської культур.

Слід зауважити, що між виділеними вище двома областями неолітичних культур Степового Подоння і Поволжя та сусідніми етнокультурними областями якихось чітких і сталих меж, очевидно, не було. В районі Степового Подніпров'я і Подоння, наприклад, культури гребінцево-накольчастої кераміки проникали далеко на південь, змішуючись з азово-каспійськими, чи витісняючи їх. Відомі також і зворотні впливи більш південних культур на півночі (Латошинка).

Переважна більшість культур і типів пам'яток півдня європейської частини СРСР, про які йшла мова, розвивались у період кінця VI до першої половини III тисячоліття до н. е., але вирішення проблеми їх синхронізації є досить складним завданням. На підставі наведених у тексті аналогій і типологічних паралелей, а також спираючись на нечисленні ще у нас дані визначення віку пам'яток методами точних наук, можна запропонувати лише дуже наближену синхронізаційну схему (рис. 9). Безперечним все ж є, очевидно, те, що культури азово-каспійської області склалися в цілому раніше, а культури гребінцево-накольчастої кераміки — пізніше. Останні продовжували свій розвиток до середини III тисячоліття до н. е., в той час як азово-каспійські припинили існування вже в середині IV тисячоліття до н. е.

Д. Я. ТЕЛЕГИН

О неолітических памятниках Подонья и Степного Поволжья

Резюме

На указанной территории экспедиция ИА АН УССР под руководством автора обследовала ряд неолитических стоянок. Кроме сбора подъемного материала и изучения топографии памятников в нескольких случаях проведены небольшие раскопочные работы, в том числе на стоянках Ракушечный Яр и Черкасская на Дону, Орловка и Латошинка на Волге, а также на стоянке Алтата в Степном Заволжье.

В статье публикуются полученные материалы и делается попытка подвести итоги выделения в Степном Поволжье и на Дону типов неолитических памятников. На основании имеющихся данных по неолиту степного и лесостепного междуречья Днепра и Волги автор выделяет две основные культурные области — азово-каспийскую и область культур с гребенчато-накольчастой керамикой. Первая включает памятники сурской, горнокрымской культуры, типа Ракушечного Яра и сероглазовской, вторая — памятники днепро-донецкой культуры воронежского и орловского типов.

Район распространения этих культур показан на прилагаемой карте (рис. 1), а хронологическое взаимоотношение — на схеме (рис. 9).

С. А. СКОРИЙ

Скіфські довгі мечі

Стало традицією порівнювати скіфський світ з савроматським. При цьому, як правило, відзначається, що для савроматів на відміну від скіфів вже з кінця VI ст. до н. е. характерне застосування поряд з

короткими колючими акінаками довгих рубаючих мечів. Уперше це припущення висловлено в працях К. Ф. Смирнова¹. Його підтримала Г. І. Мелюкова², яка вважає, що «савромати вже з кінця VI ст. до н. е. почали широко застосовувати мечі довжиною понад 1 м», тоді як «у Скіфії довгі мечі (понад 70 см) становлять велику рідкість»³.

Висновок щодо різниці між савроматськими і скіфськими мечами за довжиною та відповідно за функцією дав підставу К. Ф. Смирнову (а потім ряду інших дослідників) вже у ранню епоху відвести савроматській кінності більш вирішальну роль у близькому бою, ніж скіфській⁴.

Знахідки у скіфських похованнях довгих мечів, «незвичайних для самих скіфів», відомі досить давно⁵. З часом кількість екземплярів збільшувалась, проте вона здавалась дуже незначною серед численних акінаків та кинджалів. На наш погляд, можна виділити три хронологічні етапи в оцінці дослідниками скіфських довгих мечів.

Приблизно до кінця 40-х років в науці панувала думка про те, що скіфи користувалися тільки короткими акінаками. Вона знайшла відображення, наприклад, у працях Е. Мініза, М. І. Ростовцева, В. Гінтерса, В. В. Гольмстен, Б. М. Гракова, М. Я. Мерперта⁶. Правда, О. О. Бобринський ще на початку століття вказував на значну довжину меча з с. Берестняги (86 см)⁷. У 20-х роках М. І. Ростовцев, досліджуючи кургани Київської групи, також відзначав: «Цікаві й нові форми озброєння, погано поки що вивчені за відсутністю виданого матеріалу: звертаю увагу на довгий меч поховання у кургані № 4 Берестняги. Все це та багато чого іншого нове і потребує пояснення»⁸. Але такі вказівки одиничні.

З початку 50-х і до кінця 60-х років у скіфській паноплії поряд з акінаками згадуються довгі мечі. Але майже всі дослідники підкреслюють їх крайню нечисленність (В. Д. Блаватський, Г. І. Мелюкова, О. П. Смирнов, Б. М. Граков), причому К. Ф. Смирнов схильний зв'язати появу цієї зброй з савроматським впливом⁹. Г. І. Мелюкова зібрала відомості про 15 довгих мечів (серед 100 вивчених мечів та кинджалів)¹⁰. На жаль, дослідниця не приділила достатньої уваги питанню про кількість та хронологію цієї групи наступального озброєння і не

¹ Смирнов К. Ф. Курганы у сел Иловатка и Политотдельское Сталинградской области.—МИА, 1959, № 60, с. 319; Смирнов К. Ф. Вооружение савроматов.—МИА 1961, № 101, с. 29; Смирнов К. Ф. Савроматы. М., 1964, с. 212.

² Мелюкова А. И. Вооружение скіфов.—САИ, 1964, Д1-4, с. 60. Пізніше це положення стало аксіомою. Див., напр., Мартынов А. И. Археология СССР. М. 1973, с. 139.

³ У зв'язку з цим доречно згадати висновок Б. М. Гракова, зроблений, правда на матеріалах 40-х років, про нечисленність довгих мечів у савроматській культурі (Граков Б. ТУНАКОКРАТОУМЕНОІ.—ВДИ, 1947, № 3, с. 104).

⁴ Смирнов К. Ф. Савроматы, с. 212.

⁵ Смирнов К. Ф. Савроматы, с. 261; ОАК за 1875 г., с. XXXIV; ДП, 1900, вып. 3 табл. LV; Смела III, с. 42.

⁶ Minns E. H. Scythians and Greeks. Cambridge, 1913, p. 72; Ростовцев М. И. Курганные находки Оренбургской области эпохи раннего и позднего эллинизма.—МАР, 1918, № 37, с. 47, 55; Ростовцев М. И. Эллинистическое иранство на юге России Пг., 1918, с. 129; Ginters W. Das Schwert der Skythen und Sarmaten in Südrussland Berlin, 1928, S. 40, 42; Гольмстен В. В. К разработке приемов исследования вещественных памятников.—Сообщ. ГАИМК, 1932, № 11, 12; Граков Б. Скифи. К., 1947 с. 11; Мерперт Н. Я. Акінак с когтевидным навершием.—КСИИМК, 1948, вып. 22 с. 78.

⁷ Смела III, с. 94.

⁸ Ростовцев М. И. Скифия и Боспор. Л., 1925, с. 502.

⁹ Блаватский В. Д. О стратегии и тактике скіфов.—КСИИМК, 1950, вып. 34 с. 20; Блаватский В. Д. Очерки военного дела в античных государствах Северного Причерноморья. М., 1954, с. 15, 19, 34; Мелюкова А. И. Указ. соч., с. 46; Смирнов А. Л. Скифы. М., 1966, с. 152; Граков Б. Н. Скифы. М., 1971, с. 92; Смирнов К. Ф. Вооружение савроматов, с. 23; Смирнов К. Ф. Савроматы, с. 261.

¹⁰ Мелюкова А. И. Указ. соч., с. 47.

вказує на можливий савроматський вплив. В окремих працях цього часу, як і раніше, ігнорується наявність довгих мечів у скіфів¹¹.

Наприкінці 60-х років ситуація істотно змінилася. В. А. Іллінська висновила думку про існування довгих рубаючих мечів у скіфів, «починаючи з архаїчного часу», а також вказала на те, що вони трапляються поряд з акінаками¹². Є. В. Черненко припускає, що важка кіннота у скіфів з'явилася раніше, ніж у савроматів, і вперше звертає увагу на «помітне місце» довгих мечів у складі скіфської зброї близького бою¹³. Ці висновки певною мірою відображені в «Археології Української РСР»¹⁴. Проте нова точка зору, на жаль, не знайшла місця у працях останнього часу¹⁵, що зумовлено відсутністю достатньої аргументації. Спробуємо дати її у пропонованій статті.

Зарах нам відомо 24 скіфських довгих мечі* (див. додаток 1), причому, вживуючи цей термін, ми маємо на увазі зброю завдовжки 70 см і більше¹⁶. Звичайно, тут розглядаються лише мечі, датовані VII—IV—IІІ ст. до н. е. і знайдені на власні скіфській території¹⁷.

¹¹ Сокольский Н. И. Боспорские мечи.— МИА, 1954, № 33, с. 142; Шрамко Б. А. Древности Северского Донца. Харьков, 1962, с. 160.

¹² Ильинская В. А. Скифы днепровского лесостепного левобережья. К., 1968, с. 89; Ильинская В. А. Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин. К., 1975, с. 98.

¹³ Черненко Е. В. Скифский доспех. К., 1968, с. 168; Черненко Е. В. Скифські кургани V ст. до н. е. поблизу м. Жданова.— Археология, 1970, т. 23, с. 178; Черненко Е. В. О времени и месте появления тяжелой конницы в степях Евразии.— ПСА. М., 1971, с. 36.

¹⁴ Археология Української РСР, т. 2. К., 1971, с. 128.

¹⁵ Шевов Д. Б. Северное Причерноморье 2000 лет назад. М., 1975, с. 20.

* Цю статтю вже було здано до друку, коли Е. В. Черненко люб'язно повідомив нас ще про сім знахідок скіфських довгих мечей.

¹⁶ Так само визначає скіфські довгі мечі (крім Г. І. Мелюкової) М. І. Сокольський. Див.: Сокольский Н. И. Указ. соч., с. 133. Звичайно, це визначення досить умовне, хоча, між іншим, мечами меншого розміру для рубання з коня користуватися неможливо.

¹⁷ Десятка довгих мечів скіфського типу відомо і з території Західної Європи. Це, насамперед, меч з Доболі де Жос-Алдоболі (112 см), ямовірно, скіфського походження (*Vasilev V. Rupnalele akinakes din Transilvania*.— АМН, 1979, № 16, -р. 27, fig. 6, 3; р. 33—34); *Скорый С. А. Происхождение и датировка меча из Алдоболи*.— Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг. Тез. докл. XVIII конференции ИА АН УССР. Днепропетровск, 1980, с. 89), а також меч з Агатова (73 см) (*Милчев А. и Ковачев А. Необнародвани памятници от Севлиевско*.— Археология БАН, 1967, № 2, стр. 40, сбр. 2).

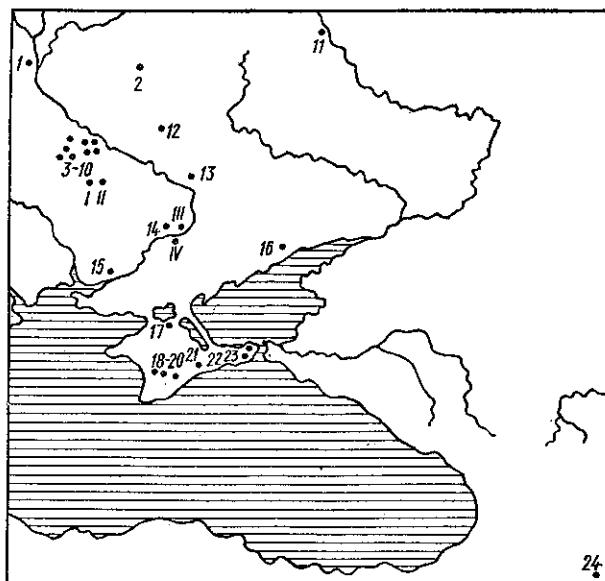

Рис. 1. Схема поширення довгих скіфських мечів та творів мистецтва з їх зображеннями.

1 — Оране; 2 — Старша Могила; 3 — Грищенці; 4 — Турії; 5 — Новосельці; 6 — Текліне; 7 — Гулляй-город; 8 — Берестянин; 9 — Капітанівка; 10 — Журівка; 11 — Часті кургани; 12 — Вовківці; 13 — Катеринославці; 14 — Нікополь; 15 — Маріїнський могильник; 16 — Жданов; 17 — Мартинівка; 18 — Кримський краєзнавчий музей; 19 — Фруктове; 20 — Передгірний Крим; 21 — Ізюмівка; 22 — Куль-Оба; 23 — Ак-Бурун; 24 — Кармір-Блур; I, II — Кіровоград (антропоморфні стели); III — Гайманова Могила (чаща); IV — Солоха (горит).

24

Як уже відзначалось, Г. І. Мелюкова згадує 100 скіфських мечів, серед яких 15 — довгі. За останні роки у Північному Причорномор'ї знайдено приблизно 50 скіфських мечів. Таким чином, на кожні п'ять коротких екземплярів припадатиме один довгий. В той же час з 63 відомих нам за публікаціями савроматських мечів тільки шість мають довжину 70 см і більше (див. додаток 2), тобто всього один з десяти можна зарахувати до числа рубаючих *.

Отже, на нашу думку, навіть приблизні підрахунки дають підставу для висновку, що у скіфів довгий рубаючий меч був більш розповсюджений, ніж у савроматів.

Зіставлення археологічних скіфських і савроматських екземплярів (VII—VI ст. до н. е., додатки 1, 2) показує, що довгі мечі у скіфів відомі з другої половини VII ст. до н. е. (наприклад, Кармір-Блур). В цей же час у савроматів найбільш ранні зразки такої зброя належать до VI ст. до н. е. (наприклад, Єнактаево). Це ставить під сумнів висновок про більш ранню появу її у савроматів і відповідно про вплив останніх на поширення цих мечів серед скіфів. Більш вірогідним здається зворотний процес.

До останнього часу в Північному Причорномор'ї не було відомо жодного скіфського меча довжиною 1 м і

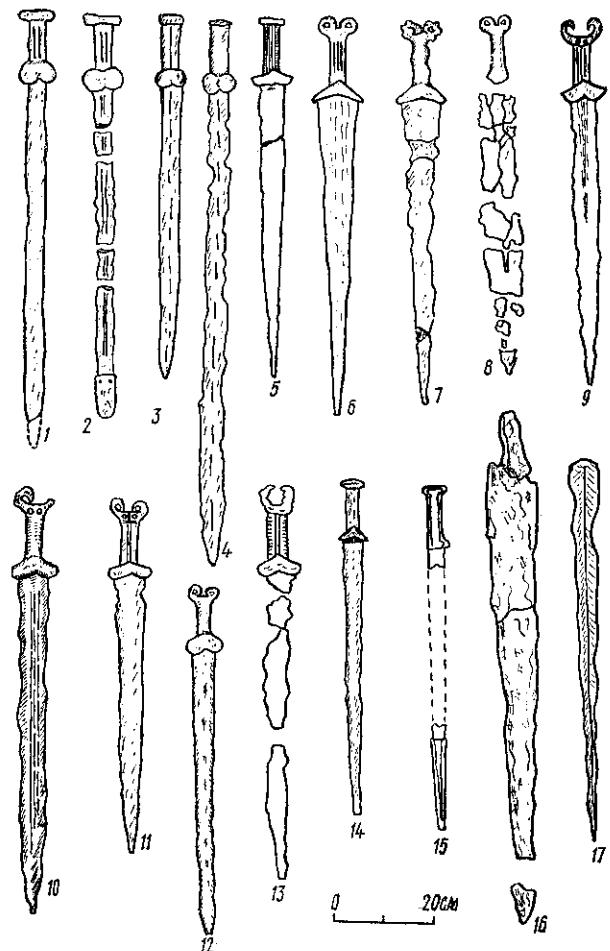

Рис. 2. Скіфські довгі мечі.

1 — Кармір-Блур; 2 — Старша Могила; 3 — Мартинівка; 4 — Ізюмівка; 5 — Кримський краєзнавчий музей; 6 — Оране; 7 — Вовківці; 8 — Жданов; 9 — Катеринославщина; 10 — Берестяни; 11 — Гриценці; 12 — Марципіський могильник; 13 — Журівка; 14 — Часті кургани; 15 — Капітанівка; 16 — Ак-Буруп; 17 — Куль-Оба.

більше, що відзначалось дослідниками¹⁸. Меч, що був знайдений в с. Ізюмівка (додаток 1, 6; рис. 2, 4), довжиною 110 см, частково заповнює цю прогалину. Недавно в Передгірному Криму трапився меч VI—V ст. до н. е., безперечно, скіфського типу майже метрової довжини **.

* Природно, не беруться до уваги мечі прохорівського часу.

¹⁸ Наприклад, К. Ф. Смирлов писав: «Серед скіфських старожитностей Причорномор'я відомі мечі більших розмірів, ніж ажіак середньої довжини, проте жоден з них, в тому числі й архаїчний меч з Кармір-Блура, не досягає метрової довжини» (Смирнов К. Ф. Вооружение савроматов, с. 23).

** Дякуємо А. О. Щепинському за люб'язний дозвіл використати цей факт. На жаль, мусимо обмежитися інформацією дуже загального характеру.

Наявність серед 18 довгих мечів VI—V ст. до н. е. десяти екземплярів у 80 см і більше дає змогу припустити, що вони не були рідкістю для скіфів уже в цей ранній період. Подібних мечів IV—III ст. до н. е. значно менше¹⁹. Це поки що важко пояснити, бо саме у той час зростає кількість металевого обладунку у скіфських похованнях²⁰.

Г. І. Мелюкова, яка вважає скіфські мечі передусім кольочими, не виключала можливості застосування скіфами як рубаючої зброї меча, довшого за акінак. Однак дослідниця підкреслювала: «Незважаючи на це, цілком очевидно, що скіфські мечі для кінного бою були ще мало пристосовані»²¹. Проте мечі з Кармір-Блура, Старшої Могили, Ізюмівки, Ораного та інших ставлять під сумнів правильність такого висновку. Загальна довжина екземплярів, ширина клинків, вага — все це свідчить, що вони були досить зручні для завдання рубаючого удару. В цьому звязку особливий інтерес викликають умови, за яких довгі мечі було знайдено (див. додаток 1). З 16 екземплярів, виявленіх у похованнях, 11 належали до комплексів з провідним похованням коня та предметами кінського убору, а вісім з них — до комплексів з різноманітним металевим спорядженням*.

Таким чином, довгі мечі — це, насамперед, зброя близького бою важкоозброєного скіфа — вершника. Контингент таких воїнів, як підкреслює Є. В. Черненко, з'являється у різних регіонах Скіфії і, певно, вже з початку VI ст. до н. е. має значення як тактична одиниця²².

Вище ми розглядали лише зброю. Існують ще й інші джерела інформації, зокрема твори скіфського та давньогрецького мистецтва. Згадаємо відомі статуй скіфських воїнів з коротким (на поясі) та довгим (на боці) мечами (околиця Кіровограда, VI — перша половина V ст. до н. е.; рис. 3), а також зображення довгого меча на чаши з Гайманової Могили (IV ст. до н. е.; рис. 4)²³. Чудовою ілюстрацією застосування подібної зброї скіфськими вершниками є сце-

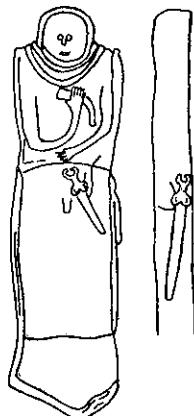

Рис. 3. Стела скіфського воїна з довгим мечем (околиці Кіровограда).

Рис. 4. Зображення скіфського воєначальника з довгим мечем на срібній чаші (Гайманова Могила).

* К. Ф. Смирнов вважав, що тенденція до збільшення довжини скіфського акінака намічається лише у IV ст. до н. е. (Смирнов К. Ф. Савроматы, с. 261).

²⁰ Черненко Е. В. Скифский доспех, с. 168.

²¹ Мелюкова А. И. Указ. соч., с. 64. Подібної думки дотримувався і М. И. Артамонов (Артамонов М. И. Киммерийцы и скифы. Л., 1974, с. 29, 40).

* Деякі поховання з довгими мечами, металевим спорядженням і супроводжуючими кінськими похованнями (предметами кінського убору) були пограбовані (додаток 1). Очевидно, до пограбування цей інвентар мав значно багатший склад.

²² Черненко Е. В. О времени и месте..., с. 38.

²³ Бокий Н. М. Скифский курган у села Медерово.— СА, 1974, № 4, с. 271; Ильинская В. А. Скифы..., с. 89; Ильинская В. А. Раннескифские курганы..., с. 98; Черненко Е. В. О времени и месте..., с. 36; Археология Украинской РСР, с. 129; Бідзіля В. І. Дослідження Гайманової Могили.— Археологія, 1971, № 4, с. 53; Бідзіля В. І., Мозолевський Б. М. Розкопки Гайманової Могили у 1969 р.— АДУ 1969 р., 1972, вип. 4, с. 118—122.

на бою між молодими та старими воїнами на гориті з кургану Солоха (IV ст. до н. е.; рис. 5) ²⁴.

Є також писемне свідчення про використання скіфськими вершниками рубаючих мечів. У розповіді Лукіана Самосатського (ІІ ст. н. е.) про скіфську дружбу, поданій від імені скіфа Токсаріда, в якій

Рис. 5. Сцена бою між молодими та старими скіфами на гориті з кургану Солоха.

ідеться про битву скіфів з об'єднаним військом боспорян, наведено такі деталі. Арсаком, проводир скіфів, «давши остроги коню, скрикнув і помчав хопіда бιηρμένος меча піднявши крізь ворогів ... доскаявши до друзів і закликавши усіх останніх, він кинувся на Адирмаха πατέξας τῇ χοπίδι παρὰ τὸν αὐχένα μέχρι τῆς ζώνης διέτεμε (вдарив мечем коло ший, до пояса розсік) ²⁵. М. І. Ростовцев прийшов до висновку, що ці дані стосуються не римського, а елліністичного часу ²⁶. Якщо ці дослідники мають рацію, то свідчення Лукіана набуває для нас особливої цінності, оскільки воно у писемній формі стверджує застосування скіфськими вершниками у цей час довгих рубаючих мечів.

Таким чином, на нашу думку, зброя цього типу запроваджена у скіфів раніше і була розповсюджена ширше, ніж у савроматів (всупереч традиційному погляду). Отже, малоймовірно, щоб довгі скіфські мечі з'явилися під савроматським впливом. Питання про їх походження потребує спеціальних досліджень.

Додаток 1

Скіфські довгі мечі

1. Кармір-Блір. Меч, знайдений поза похованням. Довжина 88 см. Друга половина VII ст. до н. е.; рис. 2, 1 (*Пиотровский Б. Б. Город бога Тейшебы.—СА, 1959, № 2, с. 177; рис. 6*); 2. Текліне, курган № 346. Великий залізний меч, що частково розпався. Початок VI ст. до н. е. поховання супроводжувалось предметами кінського убору (*Смела III, с. 20*); 3. Аксютинці (Старша могила). Довжина 75 см. Середина VI ст. до н. е.; рис. 2, 2. Поховання пограбовано. Супроводжувалось предметами кінського убору і металевого обладунку (*МРЗ, с. 114*); 4. Вовківці, курган 2.

²⁴ Блаватский В. Д. Очерки военного дела..., рис. 5.

²⁵ Luc. Tox., 55.

²⁶ Ростовцев М. И. Скифия и Боспор, с. 108.

Довжина леза (пошкоджене) 77 см, повна довжина 80 см. Друга половина VI ст. до н. е.; рис. 2, 7. Поховання пограбоване, супроводжувалось предметами кінського убору і металевого обладунку (ДП, II, с. 7, табл. VII, 59; 5). Турії, курган 461. Великий залізний меч VI ст. до н. е. Поховання пограбоване (ІАК, 20, с. 8); 6. Ізюмівка. Випадкова знахідка VI ст. до н. е. (Скорий С. А. Раннескифський меч из с. Изюмовка близ Старого Крыма.—СА, 1977, № 1, с. 280; рис. 2, 4); 7. Маринський могильник, курган 1. Довжина 70,1 см. Кінець VI — початок V ст. до н. е.; рис. 2, 12. Поховання пограбоване (Ebert M. Ausgrabungen auf dem Gute Maritzup.—PZ, 1913, N 5, S. 16 (e); 8. Катеринославщина. Випадкова знахідка. Довжина 77 см. Кінець VI — початок V ст. до н. е.; рис. 2, 9 (Мелюкова А. И. Вооружение斯基фов, табл. 20, II); 9. Грищенці. Випадкова знахідка. Довжина 72 см. VI — початок V ст. до н. е.; рис. 2, 11 (Мелюкова А. И. Вооружение斯基фов, с. 56); 10. Мартинівка, курган 4. Довжина 74 см. VI—V ст. до н. е.; рис. 2, 3 (Щепинський А. А., Черепанова Е. Н. Северное Присища в V—I тысячелетиях до нашей эры. Симферополь, 1969, с. 280; рис. 107, 8, с. 70); 11. Збірка Кримського краєзнавчого музею. Випадкова знахідка. Довжина 73 см. VI—V ст. до н. е.; рис. 2, 5 (Скорий С. А. Меч из собрания Крымского краеведческого музея.—СА, 1979, № 3, с. 258—260); 12. Передгірний Крим. Меч з поховання. Довжина близько 100 см. VI—V ст. до н. е. Розкопки А. О. Щепинського. Неопублікована; 13. Журівка, курган 401. Довжина 80 см. Перша половина V ст. до н. е.; рис. 2, 13. Поховання пограбоване, супроводжувалось предметами кінського убору і металевого обладунку (ОАК, 14, с. 17—18); 14. Новосельці, курган 4. Довжина понад 90 см. Перша половина V ст. до н. е. Супроводжувалось предметами кінського убору і металевого обладунку (ІАК, 14, рис. 40—41); 15. Жданов, курган 6. Довжина 80 см. Середина V ст. до н. е.; рис. 2, 8. Супроводжувалось предметами кінського убору і металевого обладунку (Черненко Е. В. Скіфські кургани..., с. 117; рис. 1, 1, с. 80); 16. Берестяниги, курган 4. Довжина 86 см. Друга половина V ст. до н. е.; рис. 2, 10. Супроводжувалось предметами кінського убору і металевого обладунку (ДП III, табл. 55, б); 17. Оране. Меч знайдений поза похованням. Довжина 80 см. V ст. до н. е.; рис. 2, 6 (Петровська Е. О. Стародавні знахідки з Ораного на Київщині.—Археологія, 1971, № 3, с. 83; рис. 1, 1, с. 84); 18. Фруктове. Довжина 71 см. V—IV ст. до н. е. Супроводжувалось предметами металевого обладунку (ОАК за 1895 г., с. 15); 19. Ак-Бурун. Довжина понад 100 см. IV ст. до н. е.; рис. 2, 16. Поховання супроводжувалось предметами металевого обладунку (ОАК за 1875 г., с. 34); 20. Куль-Оба. Довжина меча без рукої 76 см, повна — не менше 90 см. IV ст. до н. е.; рис. 2, 17 (Сокольський Н. И. Боспорские мечи, с. 133, табл. 11, 6); 21. Капітанівка, курган 487. Довжина 70 см. IV—III ст. до н. е.; рис. 2, 15. Поховання супроводжувалось предметами кінського убору (ІАК, 35, с. 70, рис. 8, 8а); 22. Група Частих курганів, курган 3. Довжина менше 70 см. IV—III ст. до н. е.; рис. 2, 14. Поховання було пограбоване. Супроводжувалось предметами кінського убору (Замятнин С. Н. Скифский могильник «Частые курганы» под Воронежем.—СА, 1946, № 8, с. 26; рис. 11); 23. Гуляй-город, курган 302. Довжина близько 80 см. Скіфський час. Поховання пограбовано (Смела III, с. 42); 24. Нікополь, курган 17. Довжина 71 см. IV—III ст. до н. е. (Мелюкова А. И. Вооружение斯基фов, с. 51).

Додаток 2

Савроматські довгі мечі

1. Єнактаєво. Випадкова знахідка. Довжина 75 см. VI ст. до н. е. (Горбунов В. С., Исмагилов Р. Б. Новые находки мечей и кинжалов савромато-сарматского времени в Башкирии.—СА, 1976, № 3, с. 233; рис. 1, 2, с. 236); 2. Енгельс, курган 12. Довжина 117 см. Кінець VI — початок V ст. до н. е. (Смирнов К. Ф. Вооружение савроматов, с. 23; рис. 5, 1); 3. Збірка Саратовського музею. Випадкова знахідка. Довжина 111 см. Початок V ст. до н. е. (Смирнов К. Ф. Вооружение савроматов, с. 23; рис. 5, 2); 4. Матвіївський, курган 5. Довжина близько 100 см. Початок V ст. до н. е. (Смирнов К. Ф. Вооружение савроматов с. 102; рис. 2, 7); 5. Солоне займище, курган 2. Довжина 80 см. V ст. до н. е. (Берхин-Засецкая И. П., Маловицкая Л. Я. Богатое савроматское погребение в Астраханской области.—СА, 1965, № 3, с. 149; рис. 5); 6. Белебей. Випадкова знахідка. Довжина 74 см. V—IV ст. до н. е. (Горбунов В. С., Исмагилов Р. Б. Новые находки..., с. 233; рис. 1, 12, с. 242).

С. А. СКОРЫЙ

Скифские длинные мечи

Резюме

Изучение длинных мечей позволяет полагать, что у скифов они появились раньше, чем у савроматов, и были распространены значительно шире, чем у них. Следовательно, бытование этого оружия у скифов не может быть связано с савроматским влиянием. Скифские длинные мечи были в достаточной степени приспособлены для нанесения рубящего удара с коня.

А. С. ОСТРОВЕРХОВ

Обработка кольорових металів на античних поселеннях

Металургія та обробка кольорових металів поряд з іншими ремеслами відігравали значну роль у господарській діяльності античних центрів району Дніпровського та Бузького лиманів, зокрема Ольвії¹ та Березані². Ці галузі ремісничого виробництва з'явилися тут одними з перших і забезпечували потреби не тільки внутрішнього ринку, а й великою мірою Скіфії. Неважаючи на велику кількість праць з цього питання, його ще не можна вважати повністю вирішеним.

Нові важливі матеріали дало відкриття 1973 р. Ягорлицького поселення, час існування якого припадає на VI ст. до н. е.³ Про велику роль металургії та обробки кольорових металів в економіці цього поселення свідчать знайдені у великій кількості бронзові шлаки, зливки бронзи та свинцю, різні вироби (рис. 1). Крім того, є залишки керамічних тиглів із слідами кольорових металів на їх внутрішній поверхні, численні предмети, часто виготовлені з бракованого літва і неповністю оброблені, а також фрагмент рознімної ливарної форми (рис. 2) з дрібнозернистого пісковику розміром 7 × 6,5 × 2,5 см. З одного боку її, на зламі, зберігся залишок ливника. В формі відливалися стержні діаметром до 1 см, призначення яких невідоме.

Найчисленнішу групу бронзових виробів становлять архаїчні наконечники стріл скіфських типів (рис. 3, 1—37). Серед них є такі форми: 1) дволопатеві, ромбічні у перетині, з виступаючою втулкою та шипом або без нього; 2) дволопатеві, з овальною чи лавроподібною головкою, довгою виступаючою втулкою та шипом або без нього (рис. 3, 1—10, 14—16); 3) дволопатеві, з овальною ромбічною головкою, короткою втулкою та шипом, утвореним продовженням однієї лопаті, загостреної на кінці (шиполисті) (рис. 3, 11—12); 4) трилопатеві, з висуваючою втулкою та дугоподібними або прямими обрисами лопатей, з шипом або без нього (рис. 3, 19—24); 5) тригранні, з виступаючою втулкою, шипом або без нього (типу келермеських) (рис. 3, 31—33, 39); 6) гостролисті (рис. 3, 25, 34, 36); 7) базисні (рис. 3, 26—28, 37); 8) кулясті (рис. 3, 13).

Крім перелічених типів на Ягорлицькому поселенні трапилися наконечники, які за часом або за формою не пов'язуються з виробничою

¹ Граков Б. М. Чи мала Ольвія торговельні зносини з Поволжем і Приуральем в архаїчну і класичну епохи? — Археологія, 1947, т. 1; Фурманська А. І. Ливарні форми з розкопок Ольвії. — АП УРСР, 1958, т. 7; Фурманська А. І. Бронзоливарне ремесло в Ольвії. — Археологія, 1963, т. 15; Штиттельман Ф. М. Раскопки мастерской по обработке металлов в Ольвии. — КСИА АН УССР, 1955, вып. 4 та ін.

² Лапин В. В. Греческая колонизация Северного Причерноморья. К., 1966, с. 137.

³ Островерхов А. С. Ягорлыцкое поселение. — АО 1973 г. М., 1974, с. 323; Островерхов А. С. Экономические связи Ольвии, Березани и Ягорлыцкого поселения со Скифией (VII — середина V вв. до н. э.). — Автореф. дис. канд. ист. наук. К., 1978.

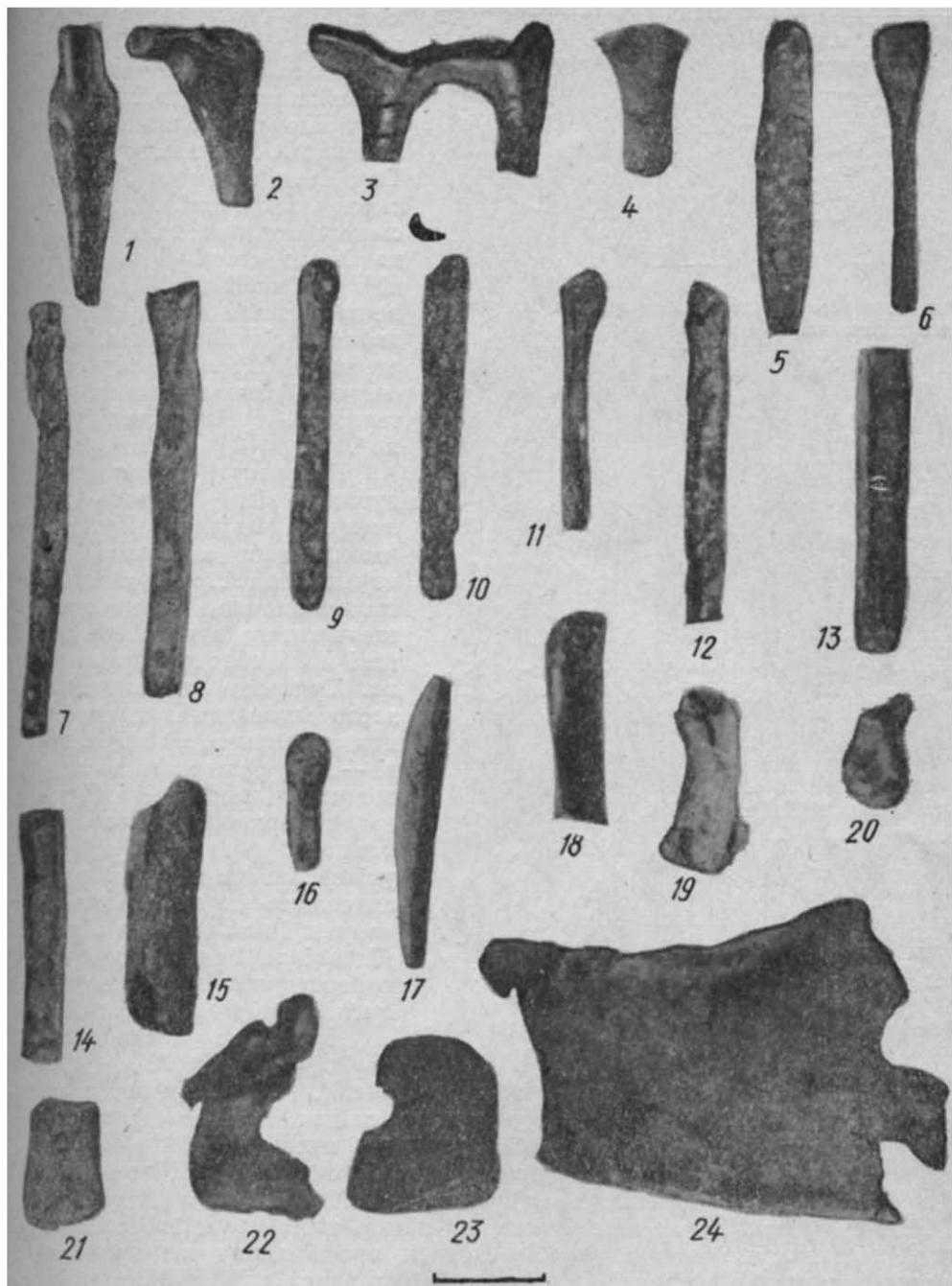

Рис. 1. Бронзові вироби та зливки бронзи з Ягорлицького поселення.

діяльністю ягорлицьких ремісників. Це стріли типу Енджі чи кургану 524 поблизу с. Жаботин⁴ та довговтульчастий наконечник гальштатського типу (рис. 3, 38), також датований VII—V ст. до н. е.⁵ Перші п'ять типів у Північному Причорномор'ї поширені скрізь і датуються VII—VI ст. до н. е. Гостролисті та базисні наконечники з'явилися в

⁴ Іллінська В. А. Бронзові наконечники стріл так званого жаботинського і но-вочеркаського типів.—Археологія, 1973, вип. 12, с. 73.

⁵ Граков Б. Н. Ранний железный век. М., 1977, с. 37, рис. 18, 2.

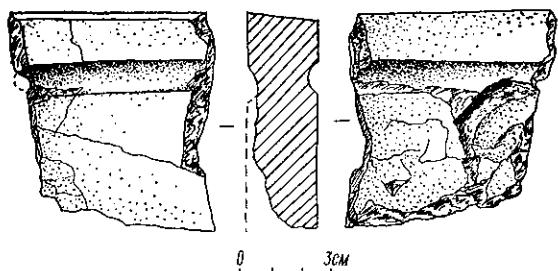

Рис. 2. Фрагмент ливарної форми з Ягорлицького поселення.

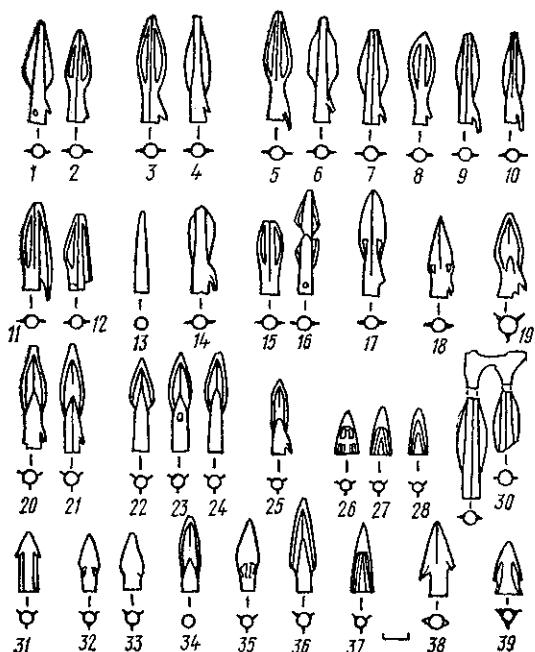

Рис. 3. Типи бронзових наконечників стріл з Ягорлицького поселення.

ливарний брак або незавершенну обробку (рис. 4, 1—12). На поселенні знайдено також ливники, що утворилися внаслідок заливання форм металом. Деякі з них містилися в обоймі по 2—3 шт. (рис. 3, 29—30). Це свідчить про масове товарне виробництво наконечників на поселенні. Вони здебільшого відливались, мабуть, у напівпостійних кам'яних чи металевих формах. На це вказує шов, що ділить стріли навпіл. Але дугоподібна вигнутість деяких виробів свідчить про відливку частини наконечників у восковій моделі. Остання деформувалася, коли її обмазували глиною, але це не було помітно для ливарника. Такий трудомісткий процес практикувався в архаїчну добу і не набув поширення¹¹.

⁶ Лапін В. В. Указ. соч., с. 171.

⁷ Мелюкова А. И. Вооружение скіфов.—САИ, 1967, Д1-27, с. 22.

⁸ Скуднова В. М. Погребения с оружием из архаического некрополя Ольвии.—ЗОЛО, 1960, т. 1 (34), с. 70, рис. 7, 8; Ebert M. Ausgrabungen auf dem Gute Maritzup.—PZ, 1913, Bd. 5, S. 16; Лапін В. В. Указ. соч., с. 171.

⁹ Мелюкова А. И. Указ. соч., с. 18.

¹⁰ Petrie W. M. F. Meubles and Metals. London, 1910, p. 41.

¹¹ Шрамко Б. А. Хозяйство лесостепных племен Восточной Европы в скіфскую эпоху. Автореф. дис. д-ра ист. наук. К., 1965.

кінці VI — на початку V ст. до н. е. Деякі дослідники вважають останній тип сuto «ольвійським»⁶. А. І. Мелюкова відзначила, що ці стріли мають обмежений ареал⁷. Так, вони відомі в Ольвійському некрополі, Марицинському могильнику, а також на Березанському поселенні⁸. В Скіфії подібні наконечники знайдені в курганах поблизу сіл Лихачівка, Деревки та Жовнине. Кулясті бронзові наконечники на цій території трапляються рідко⁹.

Розглянуті стріли виконували різні функції. Як вказував Фліндерс Петрі¹⁰, наконечники з шипом на втулці або гострими кінцями граней значною мірою заважали витягненню стріл з ранні і мали воєнне призначення. Тригранні наконечники застосовувались для пробивання панцира, а трилопатеві — для ураження незахищених ділянок тіла. Тригранні, трилопатеві та дволопатеві (без шипа) були універсальними. Вони призначалися як для полювання, так і для воєнних цілей. Кістяні та бронзові кулясті наконечники використовувалися лише як мисливські.

Більшість знайдених стріл (блізько 70%) мали

стріл (блізько 70%) мали

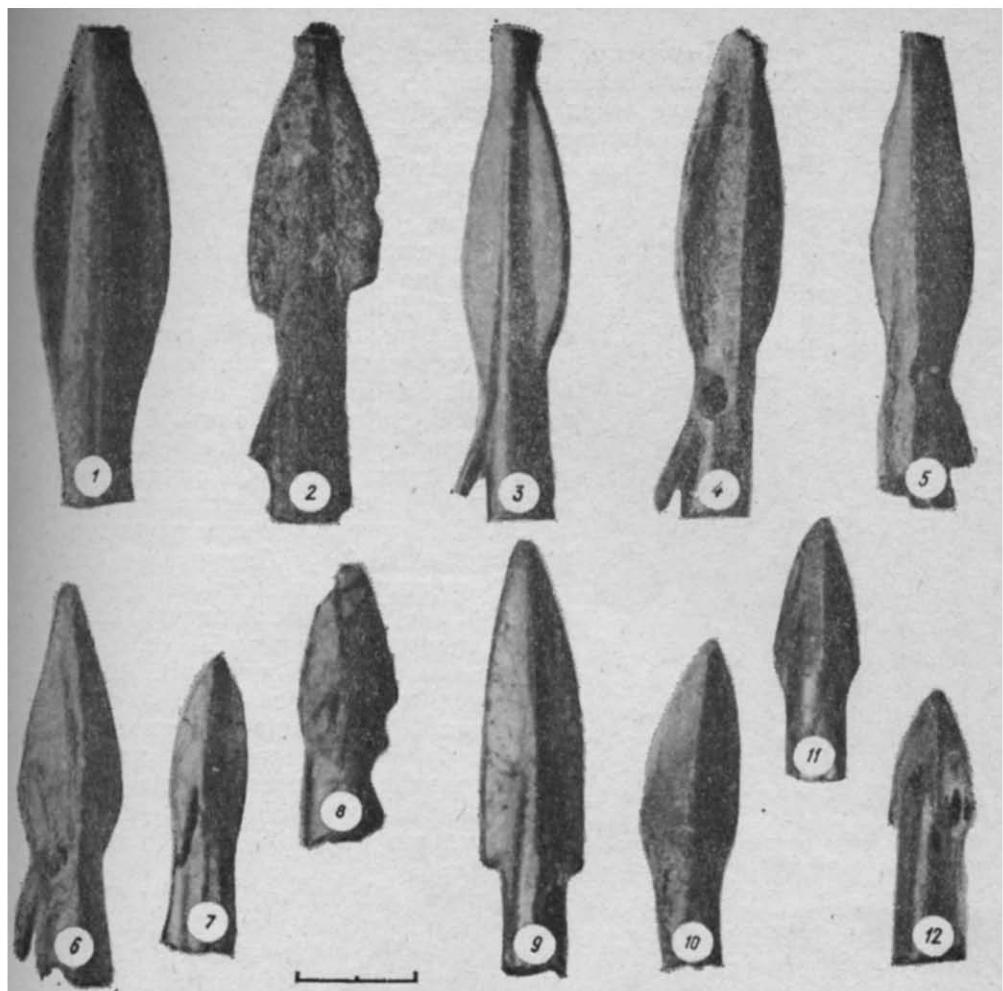

Рис. 4. Зразки бракованих наконечників стріл з Ягорлицького поселення.
1—4 — дволопатеві, 5—8 — трилопатеві, 9—12 — паконечники келерського типу.

Значний інтерес становить колекція шпильок у вигляді цвяха, що звужується донизу і має у верхній частині потовщення, де зроблено кілька кільцевих насічок. Шпильки округлі у розрізі, довжиною від 7 до 12 см (рис. 5, 1—8). Для відливки їх використовувалися, як і в Скіфії¹², напівпостійні двостулкові форми, про що свідчить шов, який ділить вироби на дві частини. В одній формі відливалися заготовки для двох шпильок, після чого заготовка розрубувалась навпіл і проковувалась з метою надання необхідної форми. Щоб досягти чистоти поверхні, очевидно, застосовувалось також шліфування виробу. Рубчики наносилися спеціальним різцем. З подібних заготовок могли вироблятися і бронзові браслети з потовщеннями-шишечками на кінцях.

Цвяхоподібні бронзові, рідше — срібні та золоті шпильки були розповсюджені на широкій території, майже по всій Східній Європі. У VI ст. до н. е. вони найчастіше трапляються в Середньому Подніпров'ї, особливо в курганах старшої журівської групи¹³. Менше вони

¹² Прямко Б. А. Хозяйство лесостепных племен Восточной Европы в скіфскую эпоху.—Автореф. дис. д-ра ист. наук. К., 1965, с. 18.

¹³ Ильинская В. А. Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин. К., 1975, с. 145—149.

відомі у пам'ятках Поворсля, Посулля та Сіверського Дінця¹⁴. Крім лісостепового Подніпров'я названі прикраси знайшли поширення в Західному Поділлі та пам'ятках висоцької і милоградської культур¹⁵. У степовій Скіфії ці вироби невідомі. У Дніпропетровському краєзнавчому музеї зберігається бронзова цвяхоподібна шпилька, яку за формою можна віднести до VI ст. до н. е.

Але місце її знахідки не з'ясоване. В. Г. Петренко вважає¹⁶, що ці шпильки належали до імпорту або випадково потрапили з Лісостепу. В районі Дніпровського та Бузького лиманів крім Ягорлицького поселення такі знахідки виявлено в Ольвії, на Березані*, звідки поряд з готовими виробами походить й ливарна форма, описана Е. Р. Штерном як «камінь для форми цвяхів», а також в одній з могил Марцинського некрополя¹⁷.

В. Г. Петренко пов'язує появу цвяхоподібних шпильок у Середньому Подніпров'ї з впливом південноєвропейських культур, але водночас відзначає, що близьких аналогій шпильки VI ст. до н. е. там не мають¹⁸. На думку В. А. Іллінської, подібні прикраси походять від чорноліських форм з напівсферичною головкою та боковою петлею¹⁹. З наведених даних можна припустити, що описані шпильки з'явились у Лісостелу під впливом грецьких колоній Північного Причорномор'я.

Іншим різновидом продукції ягорлицьких майстерень були бронзові браслети з біконічними шишечками на кінцях, аналогічних головкам на цвяхоподібних шпильках типу III, 1 (за В. Г. Петренко).

Круглого в перерізі стержня, діаметр приблизно такий самий, як і у цвяхоподібних шпильок. На Ягорлицькому поселенні скрізь трапляються заготовки для таких браслетів. Особливо багато фрагментів із закінченнями шишечками, що є бракованим літвом (рис. 5, 1, 3, 5—8).

Ці браслети, характерні для архаїчного часу, з'явились на території Скіфії у VI ст. до н. е. одночасно з цвяхоподібними шпильками. Найбільш розповсюджені вони в Посульській, Ворсклинській та Північно-Донецькій групах, але відомі й на Правобережжі²¹. Таких прикрас

¹⁴ Ковпаненко Г. Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. К., 1967, с. 153, рис. 143; Ильинская В. А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья. К., 1968, с. 143; Шрамко Б. А. Древности Северского Донца. Харьков, 1962, с. 200.

¹⁵ Sulimirski T. Scytowie na Zachodnim Podolu. Lwów, 1929, tabl. XI, 4; Sulimirski T. Kultura wysocka. Kraków, 1931, tabl. XXV; Мельниковская О. Н. Древнейшие городища Белоруссии.—КСИИМК, 1957, вып. 70, с. 36, рис. 10, 6.

¹⁶ Петренко В. Г. К вопросу об употреблении булавок скіфами в VI—IV вв. до н. э.—КСИА АН ССР, 1975, вып. 142, с. 53, рис. 1, 9.

* Повідомлення В. В. Лапіна.

¹⁷ Штерн Э. Р. Отчет о раскопках на Березані в 1904 г. (раскоп Б³), арк. 4.

Ebert M. Op. cit., s. 16.

¹⁸ Петренко В. Г. Украшения Скифии VII—III вв. до н. э.—САИ, 1978, Д4-5, с. 20.

¹⁹ Ильинская В. А. Раннескифские курганы..., с. 149.

²⁰ Петренко В. Г. Украшения Скифии..., с. 8.

²¹ Там же, с. 50, табл. V; 38.

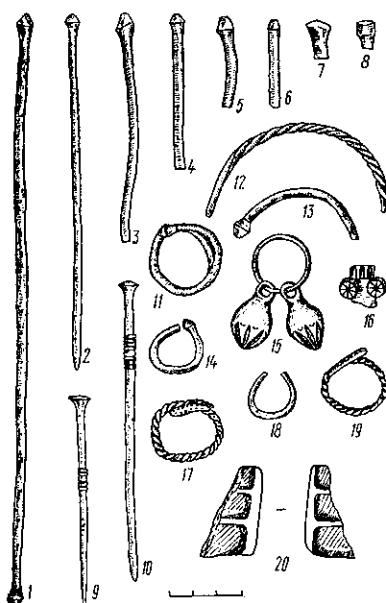

Рис. 5. Виробництво бронзових предметів на Ягорлицькому поселенні.

1—10 — цвяхоподібні шпильки та їх заготовки; 11—14, 17—19 — гривні та підвіски; 15—16 — підвіски; 20 — форма для штампування золотих бляшок.

ко²⁰. Вони скручені з тонкого, круглого в перерізі стержня, діаметр приблизно такий самий, як і у цвяхоподібних шпильок. На Ягорлицькому поселенні скрізь трапляються заготовки для таких браслетів. Особливо багато фрагментів із закінченнями шишечками, що є бракованим літвом (рис. 5, 1, 3, 5—8).

Ці браслети, характерні для архаїчного часу, з'явились на території Скіфії у VI ст. до н. е. одночасно з цвяхоподібними шпильками. Найбільш розповсюджені вони в Посульській, Ворсклинській та Північно-Донецькій групах, але відомі й на Правобережжі²¹. Таких прикрас

¹⁴ Ковпаненко Г. Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. К., 1967, с. 153, рис. 143; Ильинская В. А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья. К., 1968, с. 143; Шрамко Б. А. Древности Северского Донца. Харьков, 1962, с. 200.

¹⁵ Sulimirski T. Scytowie na Zachodnim Podolu. Lwów, 1929, tabl. XI, 4; Sulimirski T. Kultura wysocka. Kraków, 1931, tabl. XXV; Мельниковская О. Н. Древнейшие городища Белоруссии.—КСИИМК, 1957, вып. 70, с. 36, рис. 10, 6.

¹⁶ Петренко В. Г. К вопросу об употреблении булавок скіфами в VI—IV вв. до н. э.—КСИА АН ССР, 1975, вып. 142, с. 53, рис. 1, 9.

* Повідомлення В. В. Лапіна.

¹⁷ Штерн Э. Р. Отчет о раскопках на Березані в 1904 г. (раскоп Б³), арк. 4.

Ebert M. Op. cit., s. 16.

¹⁸ Петренко В. Г. Украшения Скифии VII—III вв. до н. э.—САИ, 1978, Д4-5, с. 20.

¹⁹ Ильинская В. А. Раннескифские курганы..., с. 149.

²⁰ Петренко В. Г. Украшения Скифии..., с. 8.

²¹ Там же, с. 50, табл. V; 38.

зовсім немає в Степу. В пам'ятках середньо-донської та дністро-дунайської груп аналогічні вироби з'явились лише у IV—III ст. до н. е. Але вони відрізняються від архаїчних своєю масивністю і, крім того, мають здебільшого конічну, а не біконічну форму головки. Подібні браслети відомі й в Ольвії.

За межами лісостепової Скіфії, а також району Дніпровського та Бузького лиманів браслети з біконічними шишечками на кінцях є в пам'ятках VI—V ст. до н. е. на території Трансільванії та Великої Угорської низовини. Тут вони постійно трапляються з скроневими підвісками аналогічної форми. Б. Поста та М. Пардуц²² вважають ці прикраси місцевими, що виникли на території Карпато-Дунайського басейну незалежно від скіфської культури. В. Г. Петренко²³ питання про їх походження залишає відкритим. Оскільки на Правобережжі чітко датованих браслетів не знайдено, вона не вбачає ланки, яка могла б з'язати Трансільванію з лісостеповим Дніпровським лівобережжям.

Ми вважаємо, що такою сполучною ланкою можуть бути матеріали Ягорлицького поселення та інших античних пам'яток району Дніпровського та Бузького лиманів. Ця чисто фракійська форма прикрас, що виникла ще у період пізнього бронзового віку при посередництві представників населення Карпато-Дунайського басейну, які вступили в контакти з греками району Дніпровсько-Бузького лиману, була запозичена ремісниками-еллінами. У вигляді готових виробів, а також як зразок для наслідування вона проникла у лісостепові райони Скіфії. Такими є підвіски, виконані із спірально закрученого дроту, що закінчується зміїною голівкою або частіше конічною шишечкою, яка імітує зміїну голівку. Такі вироби теж виготовлялися на Ягорлицькому поселенні (рис. 5, 11, 13, 14, 17—19). Але у Скіфії, в пам'ятках VI—V ст. до н. е., вони надзвичайно рідкі. Нам відомі лише їх знахідки на дюнах поблизу с. Лихачівка²⁴. Ареал таких виробів чітко окреслений областю Словаччини та Угорської низовини²⁵.

Бронзові (рис. 5, 12), золоті та електрові гривні, що являли собою шийні прикраси, виконані з круглого чи квадратного в перерізі дроту, перекрученого в гарячому стані. Вони поширені в Скіфії з початку VI до кінця IV ст. до н. с.²⁶ В архаїчну епоху знахідки їх зосереджені в Лісостепу, на Правобережжі та в Посуллі²⁷. В. Г. Петренко вважає, що скіфські гривні беруть свій початок від західноєвропейських зразків, тут вони відомі з початку Гальштату й протягом всього раннього залишного віку. Але нам здається їмовірнішим східний вплив. Так, гривні з крученим дроту є в пам'ятках кобанської культури²⁸. Їхображення на шийці царя та інших знатних осіб вміщено на персепольських рельєфах²⁹. Цей тип прикрас також міг бути запозичений східноіонійськими греками, які й перенесли традиції їх виготовлення в Північне Причорномор'я.

До кінського спорядження належить бляшка для збирання перехрещених ременів (рис. 6, 5). Вона має форму ковпачка з чотирма величими отворами аркоподібної форми та округлим нижнім отвором. Подібні вироби, за дослідженнями Б. А. Шрамка, відливались у восковій моделі й мали досить значне поширення у Скіфії. Так, наприклад, їх зна-

²² Párducz M. Graves from the Scythian age at Artánd.—AAH, 1965, N 17, кер. 137; Posta Béla. Archeologische Studien auf russischen Boden. Budapest, 1905.

²³ Петренко В. Г. Украшения Скифии..., с. 52.

²⁴ Там же, табл. 16, 60—64.

²⁵ Párducz M. Op. cit., кер. 137.

²⁶ Петренко В. Г. Украшения Скифии..., с. 41, 42.

²⁷ Там же, с. 42, табл. IV.

²⁸ Крупнов Е. И. Древняя история Северного Кавказа. М., 1960, с. 206; МАК, 1900, № 8, с. 84, табл. 8, 9.

²⁹ Müller A. The seven Wonders of the World. New York, 1966, p. 34—35.

йдено на Люботинському городищі, в курганах 467 та 469 поблизу с. Аксютинці, а також у кургані поблизу с. Журівка³⁰.

На поселенні виявлено бронзові рибальські гачки (рис. 6, 14). Вони знаходять численні аналогії в Ольвії та на Березані³¹ і свідчать про те, що частина мешканців поселення займалась рибальством.

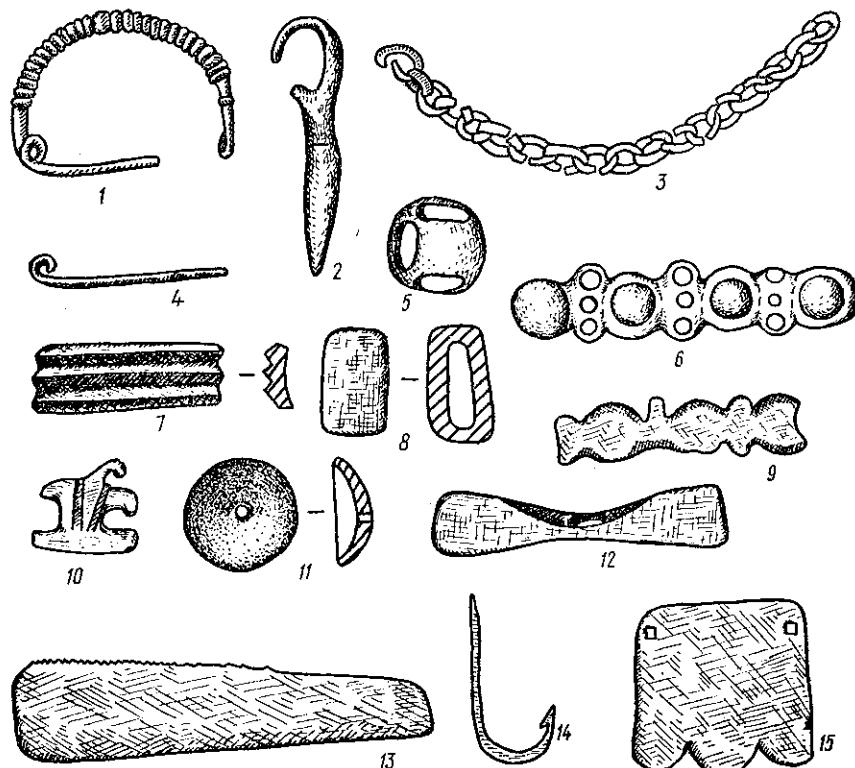

Рис. 6. Бронзові вироби з Ягорлицького поселення.

1 — аркова фібула з ребристою поверхнею; 2 — краплоподібна сережка; 3 — ланцюжок; 4 — фрагмент фібули; 5 — праймач для збрю; 6, 9 — бляхи — прикраси кінської вуздочки; 7 — фрагмент рубчастого браслета; 8 — обойма кінської вуздочки; 10 — фрагмент фібули; 11 — бляшка для ременя; 12 — сокирка-лабрис; 14 — рибальський гачок; 15 — бляшка від лабриса.

Досить цікава вотивна бронзова сокирка-лабрис (рис. 6, 12), яка має численні аналогії серед виробів, що походять з Фракії, Молдови та Валахії³². Скарб подібних сокирок-лабрисів знайдено у Південній Болгарії, біля с. Калугеров³³. Т. Герасимов датує їх XIV—XII ст. до н. е. і вважає такі вироби своєрідними монетними знаками. А. Г. Загінайло підтримав цю думку, але датував скарб пізнішим часом — VII—VI ст. до н. е., що, мабуть, відповідає дійсності. Крім бронзового лабриса на Ягорлицькому поселенні відомі також подібні залишні вироби. Слід відзначити, що є вони і серед знахідок у скіфських курганах. Так, у Шполянському районі, в кургані Реп'яховата Могила, дослідженому

³⁰ Петриченко А. М., Шрамко Б. А. Литье в Скифии.—Литейн. пр-во, 1968, № 11, с. 41—46.

³¹ Фурманская А. И. Меднолитейное ремесло в Ольвии. Автореф. дис. канд. ист. наук. К., 1953, табл. XI.—НА ІА АН УРСР.

³² Berciu D. Descoperirile getice de la Cernovoda (1954) și unele aspecte ale începtului formării culturii latene geto-dace la Dunarea de jos.—Mater. și sercet. archeol., vol. 4, p. 288, fig. 11, 4—5; p. 289, fig. 14, 4, 5, 6; Mitrea B., Preda C. și Angelescu N. Sapaturile de salvare de la Satu — Now.—Idem, vol. 7, p. 286—287, fig. 4.

³³ Герасимов Т. Съкровище от двойни брадвечки от с. Калугерово.—ИБАИ, 1955, т. 20, с. 594.

1974 р. експедицією під керівництвом О. І. Тереножкіна, трапилася зализна сокирка-лабрис, використовувана замість підвіски³⁴.

На Ягорлицькому поселенні знайдено речі, походження яких слід пов'язувати з Північним Кавказом. Це бронзові ланцюжки (рис. 6, 3), характерні для поховального інвентаря Північного та Центрального Кавказу в епоху пізньої бронзи та раннього залишного віку³⁵. Подібні до біконічної лигої сережки з петлею (рис. 6, 2) відомі на Луговому могильнику й датуються рубежем VI—V ст. до н. е.³⁶ Аркоподібна фібула з ребристою поверхнею (рис. 6, 1), на думку В. Б. Виноградова, належить до бокового типу кобанських фібул VI—IV ст. до н. е., найбільше розповсюджених у верхів'ях Кубані, в зоні контакту кобанської та меотської культур*.

Цікаві дві бляхи — прикраси кінської зброй (рис. 6, 6, 9). Перша виконана у вигляді витягнутих в одну лінію чотирьох кіл, що відокремлені одне від одного трьома двокрапками. З тильного боку є дві поперечні петлі, які призначалися для кріплення бляхи до кінської вуздечки. Друга бляшка збереглася не повністю. Вона складається з трьох розташованих паралельно кіл, що чергуються з поставленими перпендикулярно вузькими чотиригранниками. З тильного боку залишилася одна поперечна петля, якою бляшка прикріплювалася до зброй. Прямих паралелей описаним прикрасам знайти не вдалося. Деяло наближається до них знахідка, виявлена у Середньому Подніпров'ї, яка має вигляд з'єднаних між собою чотирьох кіл (автори публікації по-милково назвали її псалієм), а також бляшки, що зберігаються в Белградському музеї³⁷.

У зв'язку з великим значенням бронзоливарного ремесла в економіці Ольвії, Березані та Ягорлицького поселення у свій час нами були простежені джерела мідних і свинцевих покладів, що використовувались ремісниками-еллінами у районі Дніпровського та Бузького лиманів³⁸. Ми дійшли висновку, що в архаїчний час для греків основними були карпато-дунайські джерела сировини. Цей висновок підтверджив С. Я. Ольговський в результаті більш детального дослідження ягорлицьких виробів.

Останнім часом встановлено, що серед жителів Ольвії та Березані в VII—VI ст. були вихідці з Фракії³⁹. Як вважає К. К. Марченко, варварів у цей район притягала необхідність встановлення безпосередніх торгових контактів з еллінами. Повністю приєднуючись до цієї думки, вважаємо, що одним з основних занять фракійців була торгівля карпато-дунайським металом, потрібним у великій кількості для ремісничого виробництва. Крім того, завдяки спілкуванню з цим населенням грецькі ремісники освоїли деякі форми фракійських виробів, про що йшлося раніше.

З Ягорлицького поселення походить велика колекція свинцевих виробів. Серед них — пряслиця, солярні знаки-амулети, ворварки та

³⁴ Загинайло А. Г. Предпосылки возникновения денежного обращения в Северо-Западном Причерноморье.— В кн.: Археологические и археографические исследования на территории Южной Украины. Киев — Одесса, 1976, с. 166—167.

³⁵ МАК, 8, табл. XXXIV, 8—9.

³⁶ Крупнов Е. И. Новые данные по археологии Северного Кавказа.— СА, 1958, № 3, с. 100, рис. 3, II, 12.

* Користуючись нагодою, дякуємо В. Б. Виноградову за допомогу при атрибуції фібули.

³⁷ ДП, 6, табл. II, № 401; Тодорович. Каталог піаисторійських металних предметів. Белград, 1971, с. 371.

³⁸ Острогерхов А. С. К вопросу о сырьевой базе античного ремесленного производства в районе Днепровского и Бугского лиманов (по материалам Ягорлыцкого поселения).— ВДИ, 1979, № 2.

³⁹ Марченко К. К. Варвары в составе населения Березани и Ольвии во второй половине VII — первой половине I вв. до н. э. Автореф. дис. канд. ист. наук. Л., 1974, с. 15.

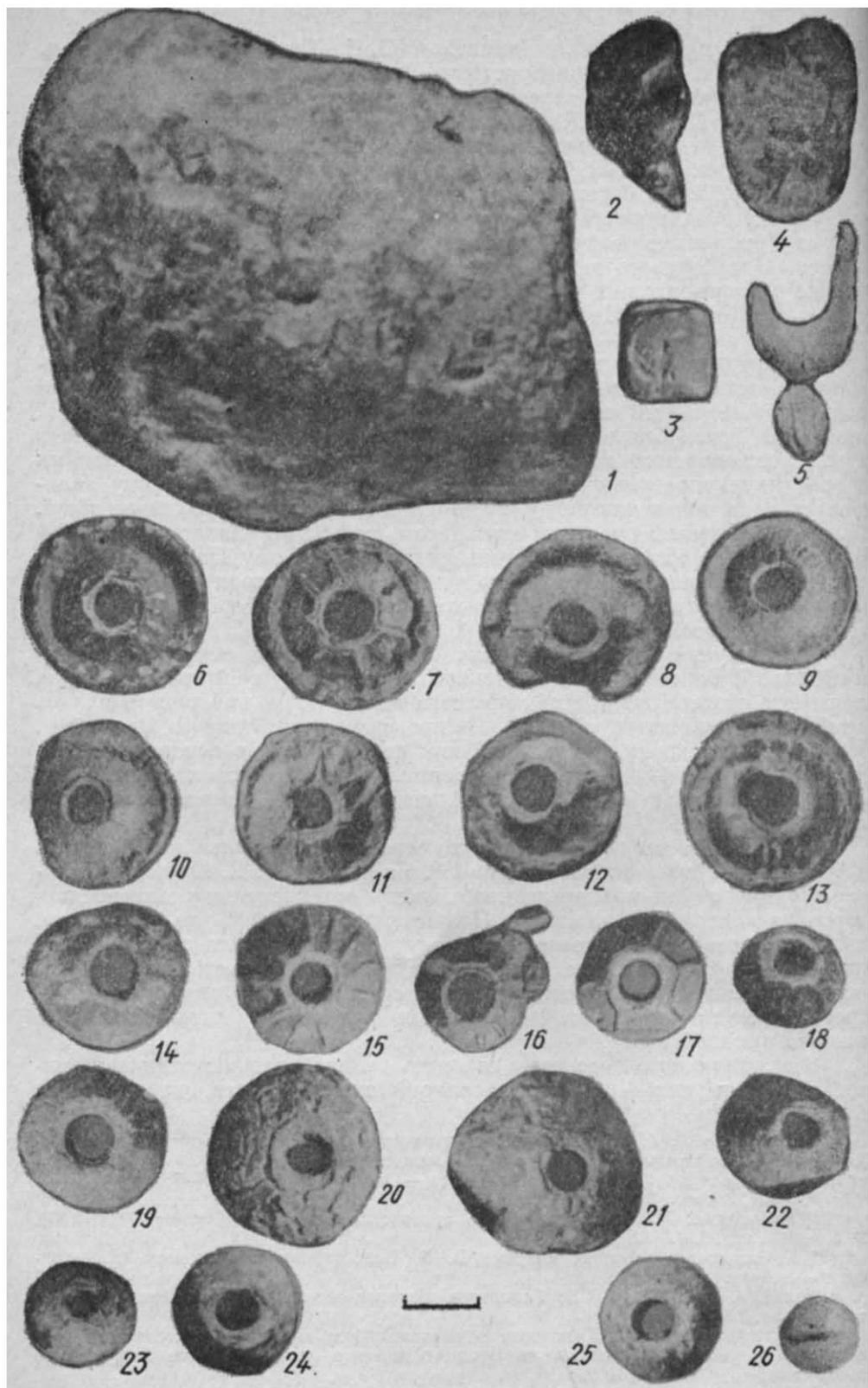

Рис. 7..Свинцеві вироби з Ягорлицького поселення.

1 — свинцевий бруск вагою 837 г; 2—4 — зливки сцинцю; 5 — свинцева сережка; 6—20 — амулети-коліщатка; 21—25 — ворварки; 26 — свинцева намистина.

намисто. Значна частина цих предметів була бракованою та з незакінченою обробкою (рис. 7). Це свідчить про їх виробництво безпосередньо на поселенні.

Вироби типів, відомих на березі Ягорлицької затоки у великій кількості, виготовлялися в Ольвії, звідки походить кілька форм для їх відливки. Вони датуються кінцем VI—V ст. до н. е.⁴⁰ На Березані 1975 р. теж знайдено кілька подібних форм та багато готових предметів. Є вони й на поселенні Чортувате II під Ольвією (рис. 8) та поселенні VI — початку V ст. до н. е. поблизу с. Стара Богданівка *, а також в Ніконії **, Істрії і на Боспорі ⁴¹.

Амулети-коліщатка (рис. 7, 6—25), подібні до тих, що виготовлялися в античних містах Північного та Західного Причорномор'я, з'явилися в Скіфії також у VI ст. до н. е. і розповсюдженні тут до III ст. до н. е.⁴² Найбільше поширення вони мали на території лівобережного Лісостепу, але потрапили і на Правобережжя, а в IV—III ст. до н. е. з'явились у Степу. Там їх знайдено, наприклад, на Кам'янському городищі ⁴³. Зафіковані амулети-коліщатка також у Частих та Мастюгинських курганах на Середньому Дону ⁴⁴, в ананайській культурі та у савроматів Поволжя, а також в кельто-латенських пам'ятках на заході ⁴⁵.

Питання про призначення цих виробів викликало цілу дискусію. Так, Н. Е. Макарченко вважав їх належними до головного убору, С. М. Зам'ятін — прикрасою взуття, А. М. Тальгрен — амулетами, Б. М. Граков — коліщатками від іграшкового візка або амулетами — солярними знаками, Ю. І. Козуб та ряд інших дослідників — пряслинами ⁴⁶. Найбільш вірогідною ми вважаємо точку зору К. Ф. Смирнова, який підкреслює їх зв'язок з солярними культурами і зараховує до амулетів, що супроводили предмети оздоблення, одяг чи намисто ⁴⁷. Таку точку зору підтримують А. П. Манцевич та В. Г. Петренко ⁴⁸.

⁴⁰ Фурманська А. І. Ливарні форми із Ольвії, с. 43.

* Повідомлення В. В. Лапіна, В. В. Рубана та К. К. Марченко.

** Повідомлення А. Г. Загінайлого.

⁴¹ Coja M. Activitatea mestesugareasca la Histria in sec. VI—I t. e. n.—Stud. și cercet. ist. Veche, 1962, N 1, p. 36—38, fig. 12, 1; Гайдукевич В. Ф. Некрополи некоторых боспорских городов.—МИА, 1959, № 69, с. 175, рис. 6.

⁴² Петренко В. Г. Украшения Скифии., с. 39.

⁴³ Граков Б. Н. Новые находки скифского времени на Каменском городище и на Днепре.— В кн.: Историко-археологический сборник. М., 1962, с. 92.

⁴⁴ Либеров П. Д. Памятники скифского времени на Среднем Дону.—САИ, 1965, № 1-81, табл. 24, 42; Манцевич А. П. Мастюгинские курганы. По материалам из сокращения Государственного Эрмитажа.—АСГЭ, 1973, вып. 15, с. 30, рис. 7, 17.

⁴⁵ Смирнов К. Ф. Савроматы М., 1964, с. 146, рис. 71, 3—5; Кухаренко Ю. В. Распространение латенских вещей на территории Восточной Европы.—СА, 1959, № 1, с. 37, рис. 2.

⁴⁶ Макарченко Н. Е. Археологические исследования 1908—1909 гг.—ИАК, 1911, вып. 43, с. 63; Tallgren A. M. L'époque dite d'Ananijo.—Finska Forumimies Tidskrift, 1919, N 13, p. 154; Граков Б. Н. Указ. соч., с. 93; Козуб Ю. І. Некрополь Ольвії класичного часу. К., 1974, с. 87.

⁴⁷ Смирнов К. Ф. Указ. соч., с. 146.

⁴⁸ Манцевич А. П. Указ. соч., с. 30; Петренко В. Г. Указ. соч., с. 39.

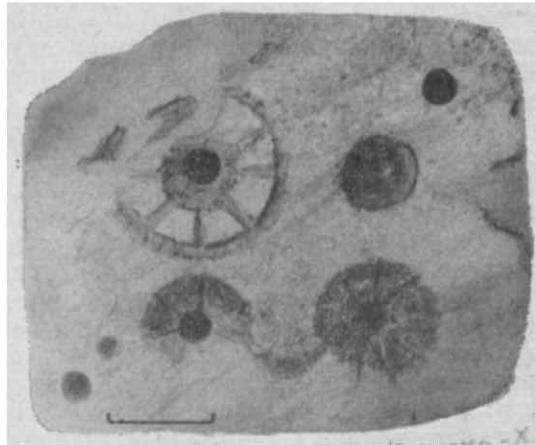

Рис. 8. Ливарна форма з поселення Чортувате II під Ольвією.

Проблематичним є і питання про походження цих коліщаток. К. Ф. Смирнов та А. П. Манцевич вважають джерелом подібних амулетів ананьїнську культуру та савроматське Поволжя⁴⁹. Ю. Є. Кухаренко⁵⁰ приписує їм кельто-латенське походження. На думку В. Г. Петренко⁵¹, вони є скіфською продукцією. Ми ж пов'язуємо появу цих амулетів і повсюдне поширення їх у Скіфії та на суміжних територіях з грецькою колонізацією Північного Причорномор'я. На згаданих територіях до VI ст. до н. е. вони не були відомі. Крім лісостепової Скіфії та Савроматії вони з'явилися лише в IV—III ст. до н. е. на Середньому Дону, в степовій Скіфії і на Заході. В той же час практично на всіх давньогрецьких пам'ятках західного та північного узбережжя Чорного моря виробництво й використання таких коліщаток широко засвідчено.

Цікавою виявилася свинцева лита сережка, виконана на зразок дутих калачикових сережок з мигдалеподібними привісками (рис. 7, 5). Вона, як і знайдені в Ольвії форми для відливки таких виробів *, може бути доказом місцевого походження певної частини золотих мигдалеподібних привісок, що входили до складу намиста VI—III ст. до н. е., а також близьких за формою до золотих сережок⁵².

Привертає увагу і свинцевий бруск розміром 9,3 × 6,8 см та вагою 837 г (рис. 7, 1). Не виключено, що він міг використовуватись як вагова одиниця. Подібні зливки металу різного розміру та форми в Средземномор'ї, наприклад у Гелі, Навкратісі та Сіцілії⁵³, являли собою гири і водночас були одиницями обміну. Про таке призначення ягорлицького зливка свідчить його підпрямокутна форма і вага, що відповідає аттічному подвійному міні-статору, який важив у різні періоди від 830 до 920 г⁵⁴. Аттічна вагова система існувала у Північному Причорномор'ї VI—IV ст. до н. е.⁵⁵ Є припущення, що гири, еквівалентні подвійному міні-статору, використовувалися в оптовій торгівлі для зважування сировинних матеріалів⁵⁶.

Велике значення має цей бруск для характеристики сировини. У свій час О. О. Їессен висловив думку про ввіз у район Дніпровського та Бузького лиманів в архаїчну епоху не готових «імпортних» виробів з кольорових металів, а «напівфабрикату» — металу в зливках⁵⁷. Ягорлицька знахідка, на нашу думку, ї підтверджує це припущення. Такі зливки тут були одночасно одиницями ваги та обміну. Для грецьких купців періоду колонізації, які виrushали з метою торгівлі на північні береги Чорного моря, наявність грошей у монетній формі не була обов'язковою, оскільки обмін в цей час з грецькими переселенцями і варварськими племенами мав в основному натуральний характер⁵⁸.

Лабораторією технічних методів ІА АН УРСР було проведено спектральний аналіз свинцевих виробів, знайдених на Ягорлицькому

⁴⁹ Смирнов К. Ф. Указ. соч., с. 261; Манцевич А. П. Указ. соч., с. 30.

⁵⁰ Кухаренко Ю. В. Указ. соч., с. 36—37.

⁵¹ Петренко В. Г. Указ. соч., с. 39.

* Повідомлення Е. І. Леві.

⁵² Онайко Н. А. Античный импорт в Поднепровье и Побужье в VII—V вв. до н. е.— САИ, 1966, №1-27, с. 32, табл. XXII, 5.

⁵³ Колобова К. М. Из истории раннегреческого общества (о. Родос IX—VII вв. до н. э.). Л., 1951, с. 165; Gardner P. A. History of ancient Coinage, 700—300 B. C. Oxford, 1940, p. 27, 114.

⁵⁴ Lang M., Crosby M. Weights, Measures and Tokens.— The Athenian Agora, 1954, vol. 10, p. 4.

⁵⁵ Брашинский И. Б. Заметки о торговле Елизаветовского городища на Дону.— КСИА АН СССР, 1976, вып. 146, с. 70.

⁵⁶ Lang M., Crosby M. Op. cit., p. 3.

⁵⁷ Йессен А. А. Греческая колонизация Северного Причерноморья. Л., 1947, с. 27—28.

⁵⁸ Брашинский И. Б. Афины и Северное Причерноморье в VI—II вв. до н. э. М., 1963, с. 33; Онайко Н. А. Античный импорт..., с. 33.

поселенні. Метал, з якого вони відливалися, містив свинець (основа), олово (3—5%), кадмій (до 1%) та сліди магнію. Але за цими даними не можна визначити тих джерел, звідки античні ремісники одержували свинець⁵⁹.

Про обробку золота на Ягорлицькому поселенні свідчить фрагмент кам'яної форми (рис. 5, 20). В матриці відштамповувалось відразу не менш як три бляшки розміром $1,4 \times 1,4$ см. Пізніше на них, мабуть, спеціальним штампом наносились зображення. Близька за призначенням, але виготовлена з бронзи форма знайдена на Бельському городищі, в шарах V ст. до н. е.⁶⁰

Таким чином, обробка кольорових металів займала важливе місце в економічній діяльності Ягорлицького поселення. Основним технологічним прийомом тут, як і в Ольвії та на Березані, було ліття. Застосовувались також кування, штампування та волочіння. На поселенні випускалась недорога продукція типів, які вважалися раніше виробами виключно скіфських майстрів. Матеріали, наведені у даній статті, як і опубліковані раніше⁶¹, свідчать про досить раннє пристосування античного ремесла до скіфського попиту, про тісні економічні зв'язки поселення зі Скіфією та іншими районами Північного Причорномор'я.

А. С. ОСТРОВЕРХОВ

Обработка цветных металлов на античных поселениях

Резюме

Статья посвящена публикации материалов Ягорлыцкого поселения, которые свидетельствуют о существовании на нем ремесел, связанных с литьем и обработкой цветных металлов. Производство было ориентировано на скіфский рынок и выпускало продукцию «варварских» типов, имевшую повышенный спрос у местного населения,— наконечники стрел, гвоздевидные булавки, браслеты, подвески, амулеты-колесики, ворварки и т. п. Автор делает вывод, что жители поселения поддерживали наиболее тесные экономические связи с населением лесостепного Днепровского Правобережья (скифы-пахари Геродота) и Посулья, где некоторые исследователи локализуют скіфов-земледельцев и раннескифский Геррос.

С. Я. ОЛЬГОВСЬКИЙ

Спектральний аналіз мідних та бронзових виробів з Ягорлицького поселення

У лабораторії спектрального аналізу ІА АН СРСР досліджено 125 мідних та бронзових предметів з Ягорлицького поселення — одного з ремісничих центрів у районі Дніпровського та Бузького лиманів VI—V ст. до н. е. Пам'ятка повністю не досліджена, але в результаті розвідок, проведених експедиціями ІА АН УРСР, було зібрано численний матеріал, що характеризує його ремісничу спеціалізацію. Досліджена колекція є частиною зібраних знахідок і зберігається в ІА АН УРСР. На жаль, ми не мали можливості використати матеріали з Херсонського краєзнавчого музею. Але кількість досліджених речей є достатньою для визначення основних типів предметів, що

⁵⁹ Островерхов А. С. К вопросу о сырьевой базе..., с. 189.

⁶⁰ Шрамко Б. А. Восточное укрепление Бельского городища.— В кн.: Скифские древности. К., 1973, с. 101, рис. 9, 22.

⁶¹ Островерхов А. С. Античная склоробна майстерня на Ягорлицькому поселенні.— Археологія, 1978, 25; Островерхов А. С. Про чорну металургію на Ягорлицькому поселенні.— Археологія, 1978, 28.

виготовлялись на поселенні, та рецептів кольорових сплавів, які використовували місцеві ремісники.

Представленій матеріал складається в основному з відходів бронзоварного виробництва: бронзових крапель, зливів, злитків та ін. (61 проба). Виявлено також інвентар, характерний для античних поселень та скіфських пам'яток археологічного періоду. Найчисленніша група — це дво-трилопатеві, тригранні та кулясті стріли скіфського типу (22 екз.) (рис. 1). Наявні шпильки

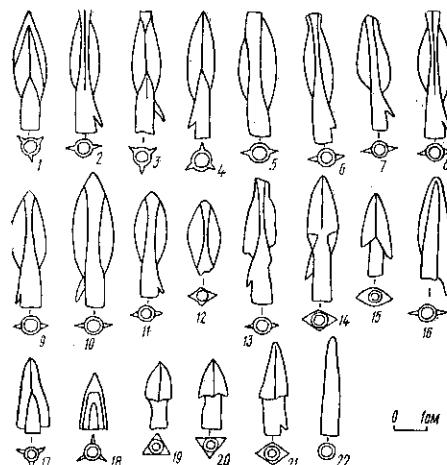

Рис. 1. Стріли з Ягорлицького поселення.

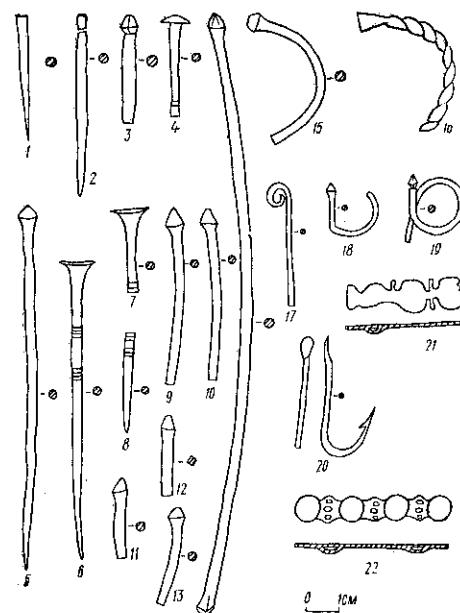

Рис. 2. Бронзові вироби з Ягорлицького поселення.

у вигляді стержнів з шишечкоподібними та цвяхоподібними головками, браслети, а також пластинки та бляшки для нашивки на кінську упряж (26 виробів) (рис. 2). Поодинокими знахідками представлені сережки (рис. 2, 18—19), заколка (рис. 2, 17), рибальський гачок (рис. 2, 20) та уламики стержнів невідомого призначення.

Всі досліджені предмети можна поділити на кілька металургійних груп, або рецептів сплавів. Найчисленнішими є зразки олов'яних бронз — 117 предметів (93,6% від загальної кількості). У цих виробах мідь вміщує від 1 до 20% олова, межа штучного легування яскраво простежується на гістограмі розподілу концентрації олова (рис. 3). У 16 випадках олово комбінувалось з високою концентрацією свинцю (від 1 до 15%). Таким чином, цей вид сплаву розподіляється на дві групи: чисто олов'яні бронзи (101 предмет, або 80,8%) та олов'яно-свинцеві (16 предметів, або 12,8%). Інший матеріал представлено свинцевою бронзою — 2 вироби, або 1,6%, та металургійно «чистою» міддю — 6 виробів, або 4,8%. Всі чотири групи яскраво показані на графіку кореляційної взаємозалежності олова та свинцю (рис. 4). На жаль, групи свинцевої, олов'яно-свинцевої та «чистої» міді нечисленні та типологічно не визначені (це в основному відходи бронзоварного виробництва) і залежність між штучним легуванням та функціональним призначенням речі з'ясувати неможливо.

На гістограмі розподілу концентрацій сурми (рис. 3) наочно показано, що вся колекція складається з двох хімічних груп, гранична межа яких 0,003%. Вміст сурми у першій з них виявився нижче порога чутливості при даному методі дослідження. Це може свідчити про використання ягорлицькими майстрами металу з різних родовищ. Звичайно, на прикладі однієї пам'ятки важко робити категоричні висновки,

проте не виключений зв'язок античних майстрів з південноуральськими мідними родовищами.

Питання про джерела металу для ягорлицьких ремісників ми вважаємо особливо важливим. Розглядаючи його, доцільно застосувати дані всіх архаїчних античних поселень Південно-Західного Причорномор'я. Слід відзначити, що деякі дослідники намагаються вирішувати це питання теоретично, без аналітичних досліджень металу. Тому їх увагу привертали всі близько розташовані родовища. Знахідки літих ольвійських «асів» та мідеплавильних печей у Криворіжжі дали підставу А. І. Фурманській та Є. Ф. Покровській¹ припустити наявність міді у Криворізькому басейні. Вивчаючи питання про використання порід Криворіжжя стародавніми майстрами, В. Ф. Петрунь показав, що у місцевій сировині вміст міді обчислюється в сотих або навіть тисячних долях процента, отже розробки її тут не могли проводитись ні в наш час, ні тим більше в давнину².

Знахідки скіфського часу на родовищах Донбасу³ немовби підтвердили думку А. І. Фурманської про можливість доставки сировини грецьким майстрям скіфами⁴. Але проблематичність цих знахідок, з одного боку, та невідповідність геохімічного складу донецької руди і хімічного складу північнопричорноморських грецьких виробів — з другого, виключають таку версію. Більш вірогідними здаються припущення щодо використання покладів міднорудних районів Балкано-Карпатської гірничо-металургійної області, надзвичайно багатої на мідні руди, які добувались там з глибокої давнини⁵. Це тим більш імовірно, що на багатьох мідних родовищах виявлено численні розробки, закладені ще за античного часу. Особливо багато їх на Странджанських родовищах у Болгарії з велетенськими виробками. Але

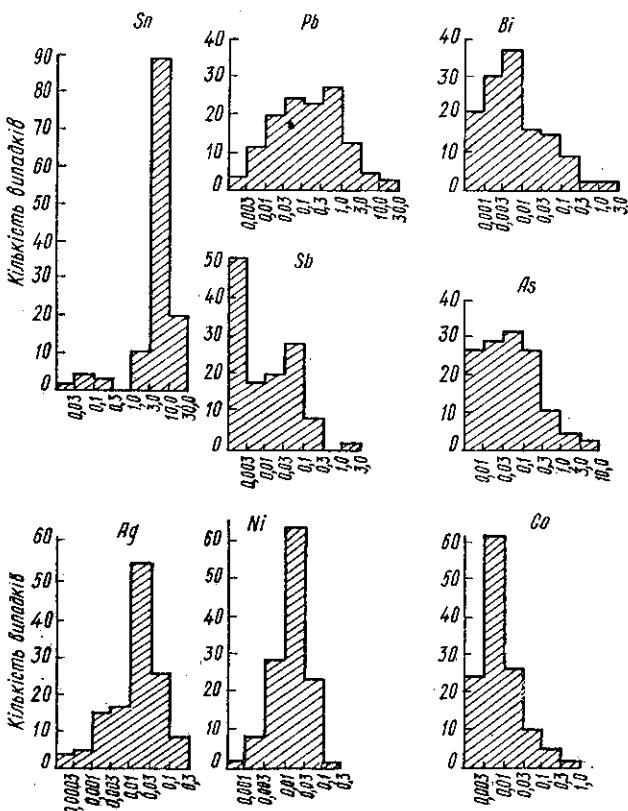

Рис. 3. Гістограми розподілу основних елементів домішок у виробах з Ягорлицького поселення.

¹ Фурманська А. І. Броціоліварне ремесло в Ольвії.— Археологія, 1963, т. 15, с. 68; Покровська Є. Ф. Поселення VIII—VI ст. до н. е. на р. Тясмін.— Археологія, 1952, т. 7, с. 64.

² Петрунь В. Ф. З історії використання викопних багатств Криворіжжя.— Нариси з історії техніки і природознавства, 1962, вып. 3, с. 115.

³ Черных Е. Н. Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР. М., 1976, с. 17.

⁴ Фурманская А. И. Меднолитейное ремесло в Ольвии. Автореф. дис. канд. ист. наук. К., 1951, с. 51.

⁵ Черных Е. Н. Древняя металлообработка..., с. 17--23.

аналіз руд показав відносно низький вміст мікродомішок⁶, абсолютно відмінних від складу архаїчних бронз північнопонтійських міст. Менше слідів розробок античного часу у Врачанській групі рудовиявлень, де руди мають, по суті, поліметалічний характер⁷.

Звертають на себе увагу і родовища Західних гір та Банату в Карпатах, які також багаті поліметалічними та мідними рудами, насиченими різними домішками. Саме тут могли локалізуватись джерела міді для грецьких майстрів, хоч перелік подібних районів, звичайно, не вичерпується назвами вище. Так, наприклад, А. І. Фурманська вважала можливим ввіз злитків міді у Північне Причорномор'я з Малої Азії, а також переплавку речей, привезених з метрополії⁸. Ще раніше таку думку висловлювали О. О. Йессена та Б. М. Гракова⁹. Але ці здогадки, безумовно, вимагають істотної перевірки, пов'язаної з додатковими дослідженнями інших пам'яток Північного Причорномор'я та безпосередньо самої Греції.

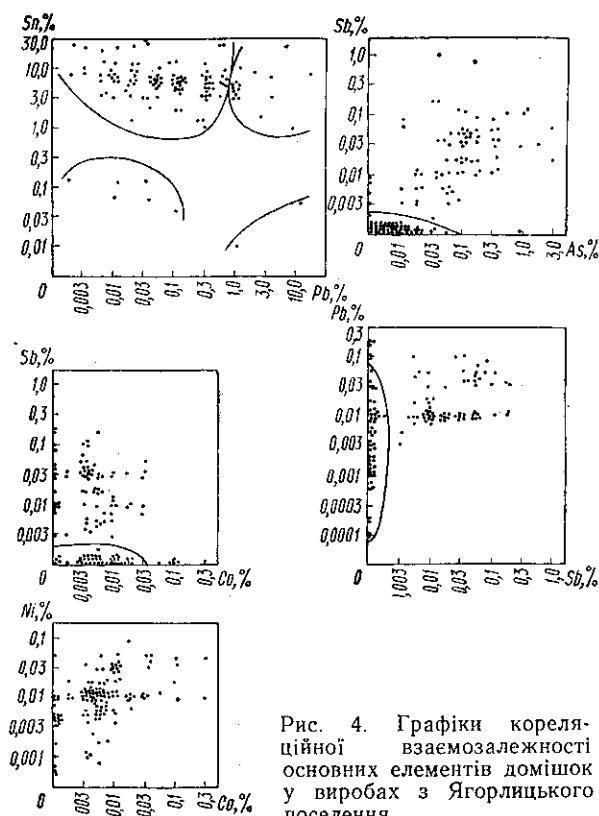

Рис. 4. Графики кореляційної взаємозалежності основних елементів домішок у виробах з Ягорлицького поселення.

бронзами, характерними є для інших античних пам'яток архаїчного періоду. Цю рецептуру дослідники вважають спадщиною майстрів бронзового віку¹⁰. У період грецької колонізації Північного Причорномор'я ливарники-елліни ще не знали мідно-цинкових сплавів, розповсюджувачами яких вони стануть пізніше. На прикладі однієї пам'ятки не можна визначити, якою мірою здійснювався вплив на металообробку місцевих племен з боку античної техніки бронзоливарного виробництва, але такий вплив, безперечно, мав місце.

Коли йдеться про сировинну базу майстрів Ягорлицького поселення, то поки що доводиться тільки виключати певні джерела (зокрема, згадані вже Донецькі родовища та Странджанська група) з переліку численних пунктів, які могли постачати метал причорноморським грекам. Що ж до Врачанських родовищ та Західних Гір і Банату, то ще

⁶ Черных Е. Н. Горное дело и металлургия в древнейшей Болгарии. София, 1978, с. 20, 25, 30, 35.

⁷ Там же, с. 50—51.

⁸ Фурманская А. И. Меднолитейное ремесло Ольвии, с. 53.

⁹ Йессен А. А. Греческая колонизация Северного Причерноморья. Л., 1947, с. 27—28; Граков Б. Н. Литейное ремесло у скіфов.—КСИИМК, 1948, вып. 22, с. 41.

¹⁰ Черных Е. Н., Барцева Т. Б. Сплавы цветных металлов.—МИА, 1972, № 187, с. 91.

раз слід підкреслити необхідність дальншого вивчення цих та інших джерел, які спроможні були задоволити потреби греків у металі.

С. Я. ОЛЬГОВСКИЙ

**Спектральный анализ медных
и бронзовых изделий
с Ягорлыцкого поселения**

Резюме

Статья посвящена публикации материалов, характеризующих цветную металлообработку Ягорлыцкого поселения (VI—V вв. до н. э.). На основании спектрального анализа установлено, что ягорлыцкие ремесленники использовали в основном оловянные бронзы, характерные для Северного Причерноморья в архаическое время.

Автор впервые поднимает вопрос об источниках сырья для античных литейщиков. Результаты спектрального анализа дали возможность наметить ряд пунктов, которые могли обеспечивать причерноморских греков металлом. Это Врачанские месторождения в Болгарии и месторождения Западные Горы и Банат в Карпатах. В то же время со всей очевидностью исключается возможность использования греками металла из Донбасса и Странджанской группы рудопроявления. Не исключен импорт медных слитков из Малой Азии и непосредственно из Греции. Продолжение исследований в этом направлении имеет большое значение для дальнейшего изучения ремесла в античных городах Северного Причерноморья.

Е. О. СИМОНОВИЧ

**Черняхівські горщики
Подніпров'я**

Радянська наука має в своєму розпорядженні величезний фонд черняхівських матеріалів. Більшу їх частину становить глиняний посуд, представлений як цілими формами, так і уламками. Назріла необхідність класифікації численного керамічного матеріалу. Аналіз масових знахідок дасть можливість підійти до вирішення багатьох спірних питань про джерела культури, властиві їй зв'язки та запозичення, а також сприятиме передусім виявленню самобутньої специфіки культури полів поховань черняхівського типу. До цього часу мали місце спроби систематизації лише окремих категорій посуду (таких, як кухлі, глечики, кубки¹) або локальних груп ліпної кераміки². Г. Ф. Нікітіна запропонувала класифікацію ліпного посуду з усієї черняхівської території переважно на підставі аналізу цілих екземплярів. Цю спробу не можна визнати вдалою через нехтування фрагментованими посудинами, які є дуже важливими для поставленої Г. Ф. Нікітіною проблеми походження черняхівської культури³. Уламки ліпної кераміки з поселень, по суті, залишились неврахованими. Справа в тому, що цілі посудини зберігаються, як правило, на могильниках. Крім того, ліпний посуд набагато рідше потрапляє у поховання, ніж гончарний. На могильниках і селищах не раз відзначалось зовсім різне співвідношення ліпної та гончарної кераміки. Нарешті, поховання містять обмежений асортимент виробів. Звичайно, в могили не ставили великих посудин,

¹ Корпусова В. М. Біконічні посудини перших століть нашої ери з Причорномор'я.—Археологія, 1970, 3, с. 75—82; Магомедов Б. В. До вивчення черняхівського гончарного посуду.—Археологія, 1973, 12, с. 80—87; Кулаков В. И., Деопик Д. В. К вопросу о классификации черняховских кубков.—СА, 1974, № 111.

² Сымонович Э. А. Лепная посуда памятников черняховской культуры Нижнего Поднепровья.—КСИИМК, 1957, вып. 68, с. 14—19; Баран В. Д. До питання про ліпну кераміку полів поховань черняхівського типу у межиріччі Дністра і Західного Бугу.—МДАПВ, 1961, вип. 3, с. 77—78.

³ Нікітіна Г. Ф. Класифікация лепной керамики черняховской культуры.—СА, 1966, № 4, с. 70—85.

призначених для зберігання запасів, немає там і кераміки виробничого призначення, наприклад, типу тиглів, ллячок тощо.

Отже, розгляд ліпної кераміки переважно з поховань та кількісне зіставлення її з гончарним посудом змінює картину їх співвідношення у черняхівській культурі. Очевидно, значною мірою такий підхід привів Г. Ф. Нікітіну до недооцінки місцевого зарубинецького субстрату у черняхівській культурі та переоцінки привнесених пшеворських елементів⁴. Крім того, методично невірним здається нам визначення ролі етиокультурного показового фактора лише за ліпною керамікою. Твердження П. М. Трет'якова про гончарний черняхівський посуд, який нібито являє собою провінціально-римську «вуаль», безпідставне. Воно лише ускладнює дослідження культури та проблему її виникнення⁵. У тому ж плані викликає заперечення спроба Г. Діакону шукати ізольовані джерела грубого кухонного гончарного та лощеного столового посуду⁶. Як відомо, культурну належність виявленої пам'ятки визначають за сукупністю керамічних та інших знахідок. При цьому чи не виришальною є роль виразної гончарної черняхівської кераміки. Немає ніяких підстав виділяти як показову одну з груп кераміки за технологічною ознакою та визнавати її перевагу перед іншими. Лише керамічний комплекс може вважатися культурним показником, і тому доцільнім є сукупний розгляд ліпних та гончарних форм посуду, що й пропонуємо у даній класифікації масового керамічного матеріалу. М. О. Тіханова вважає, що за одноманітністю гончарного черняхівського посуду слід шукати підгрунття та джерела походження, які обумовили водночас і наявність існуючих відмінностей. Всупереч спробам Г. Діакону дослідниця небезпідставно припускає, що джерела походження багатьох особливостей черняхівського гончарного посуду простежуються в містах Північного Причорномор'я та у кельтських виробничих традиціях⁷.

Разом із запозиченням та поширенням у середовищі місцевих черняхівських племен гончарського круга були передані й окремі чужі аборигенам форми, технічні виробничі прийоми, способи орнаментації та ін. Однак у той же час виготовлялись посудини, типи яких відповідали місцевому стилю. Цей процес є обов'язковим, якщо навіть першими ремісниками були, як припускає М. О. Тіханова, причорноморські майстри-греки⁸. Про це свідчить інший характер гончарного посуду у сарматів, теж запозиченого, але такого, що задоволював «варварські» смаки. Нами вже відзначався вплив ліпних зарубинецьких посудин на черняхівську кераміку, виготовлену на гончарському кругі. При цьому, звичайно, технологія формування на верстаті відбивалася на характері традиційних ліпних зразків посуду, що існували раніше і діставали свого роду «гончарну огласовку»⁹. В результаті взаємодії привнесеного та місцевого компонента склався одноманітний у своїх основних рисах черняхівський керамічний комплекс. Окрім типу посуду, прийоми орнаментації й самі візерунки виявляються запозиченими, і тоді виникає можливість визначити їх джерела¹⁰.

⁴ Нікітіна Г. Ф. Население лесостепной полосы Восточной Европы в первой половине I тыс. н. э. Автореф. дис. канд. ист. наук. М., 1965, с. 15—16.

⁵ Трет'яков П. Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. М.—Л., 1966, с. 221—222.

⁶ Diaconu G. Über die scheibengedrehte Keramik in der Sintana der Mures—Tschernjachowkultur.—Dacia, 1970, N 14, S. 243—250.

⁷ Тіханова М. А. К вопросу о происхождении гончарной керамики черняховской культуры.—В кн.: Краткие тез. докл. к науч. конф. «Антич. города Сев. Причерноморья и варвар. мира», 19—21 ноябр. 1973 г. Л., 1973, с. 29—31.

⁸ Тіханова М. А. Раскопки на поселении III—IV вв. н. э. у с. Лепесовка в 1957—1959 гг.—СА, 1963, № 2, с. 189—190.

⁹ Симонович Э. А. Зарубинецкая и черняховская культура в Поднепровье.—В кн.: Древние славяне и их соседи. М., 1970, с. 20—22.

¹⁰ Орнаментациії черняхівської кераміки та її систематизації присвячена праця (МИА, 1964, № 116, с. 270—361).

На основі викладених вище положень для систематизації кераміки Подніпров'я нами було залучено по можливості весь опублікований чи обстежений у фондах посуд, як цілий, так і фрагментований. До по-дніпровських пам'яток зараховувались ті, що розміщені в межах басейну самого Дніпра з притоками, включаючи прилеглі до його гирла області Причорномор'я. Вивчались та порівнювались матеріали трьох груп пам'яток: 1) так званої основної зони поширення черняхівської культури, куди входить лісостепове Подніпров'я¹¹; 2) зони Степу, очевидно, пізніше освоєної черняхівськими племенами, де більшою мірою, ніж у Лісостепу, здійснювалась інтеграція різноетнічного населення; 3) області Північного Причорномор'я поблизу Буго-Дністровського лиману. Саме там місцеві племена увійшли в особливо тісні відносини з античним населенням Ольвії та її периферії. Систематизація та зіставлення черняхівської кераміки трьох названих великих областей, пов'язаних з басейном Дніпра, мали, на нашу думку, дати важливє фактичне обґрунтування культурної єдності або розходжень у матеріальній культурі населення, що залишило там пам'ятки першої половини I тисячоліття н. е.

Для конкретного аналізу вдалось залиучити близько 6000 зразків кераміки, у тому числі до 1500 цілих або майже цілих посудин. Уламки посуду брались у тому випадку, якщо збережений фрагмент призначувався для часткової графічної реконструкції і можна було встановити його належність до певного типу кераміки*.

Вся кераміка, яка вивчалась, поділена за її побутовим призначенням, тобто за такими категоріями, як посудини-сховища, горщики, миски, кухлі, глечики, кубки та рідкі зразки посуду. В межах кожної категорії виділені групи, типи та підтипи. Вирішальними класифікаційними моментами визнавались пропорції посудин та будова верхньої частини.

Були розроблені таблиці-схеми з метою дати найповнішу інформацію про кожну з груп кераміки. Вони включають різні варіанти гончарного та лінійного посуду, що входить в загальну класифікаційну систему (на таблицях трикутником позначено ліпні посудини, а квадратом — лощені). Підраховано та показано наверху таблиці загальне число посудин даної групи (обведене колом). Типи кераміки в її межах розміщені на рисунках у вертикальних стовпчиках від більш приземкуватих екземплярів до більш видовжених. Типи позначено римськими цифрами, а підтипи — літерами українського алфавіту. Цифри та літери знаходяться відповідники в бічних діаграмах, які відображають кількісні показники тих і других. Нижні горизонтальні діаграми мають показати територіальний розподіл основних типів кераміки: у Середньому та Нижньому Подніпров'ї, у придніпровсько-причорноморських областях. Спеціально вказана наявність даного типу посуду на Лівобережжі та на Волині, оскільки були спроби відокремити ці райони у якісі особливі нечерняхівські або нехарактерні черняхівські області. Нижче наводимо описожної з виділених категорій та груп черняхівської кераміки Подніпров'я**.

¹¹ Пам'ятки, навіть близько розміщенні до приток Дніпра, але з ними не пов'язані, не враховувались, наприклад, знахідки Масловського могильника (басейн Південного Бугу), які з нез'ясованих причин зараховані М. Б. Щукіним до матеріалів Подніпров'я (КСІА АН ССР, 1970, випн. 121, с. 111).

* На таблиці для наочності вміщені переважно цілі екземпляри, але в підрахунках взято до уваги також посудини даного типу, представлені в уламках.

** Хронологічес визначення виділених типів та підтипів можна провести лише після об'єднання їх в чітку систему, отже, у даній статті датування не передбачені, з тієї ж причини не розглядаються привізні античні посудини. Вони складають близько 8% всіх знахідок, тоді як майже 50% належить до кухонної кераміки та посудин-сховищ, решта (42%) — це столовий посуд, у тому числі й унікальної форми.

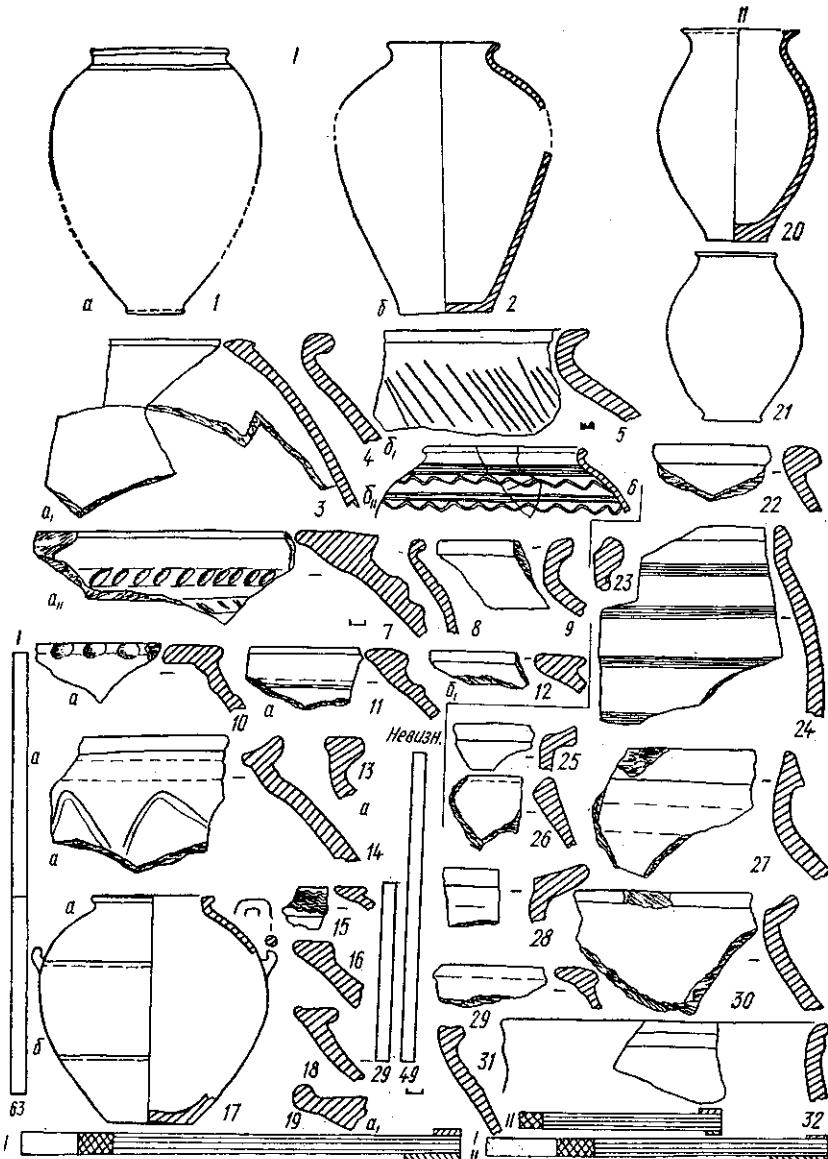

Рис. 1. Посудини-сховища.

1, 9, 32 — Кут; 2, 20, 28 — Ягнятин; 3, 8 — Максимівка; 4 — Поліктарівка; 5 — Микільське; 6 — Ломовате; 7 — Вікторівка; 10 — Тилігуло-Березанка; 11 — Ранжеве; 12 — Вільшаниця; 13, 15, 26, 30 — Журівка (Вільшанска); 14 — Шепетівка (кар'єр); 15 — Острів; 16 — Моринці; 17 — Новомосковськ; 18, 22 — Кантемирівка; 19 — Полтавщина (музей); 21 — Лепесівка; 23 — Нижній Булатець; 24 — Новолітинське; 27 — Стецівка; 29 — Чортомлік; 31 — Балка Майорка; 5 — фрагмент ліпної посудини.

Посудини-сховища (141 екз., рис. 1 *). Кераміці цього виду присвячено спеціальні статті Б. Ріхтхофена, М. Ю. Смішка та

* Умовні позначення до всіх рисунків подано так: трикутник — ліпна посудина, квадрат — лощена посудина. Вертикальні діаграми з цифрами внизу показують загальну кількість посудин даного типу (римські цифри), а також підтипов (літерні позначення збоку діаграм). Горизонтальні діаграми мають уявлення про територіальне поширення посудин даної категорії: у Причорномор'ї (білий колір), Нижньому Подніпров'ї (сітчаста штриховка) і Середньому Подніпров'ї (горизонтальна штриховка). При цьому надбудова з косою штриховкою у правому кінці діаграми характеризує кількість знахідок подібних посудин на Волині, тоді як відрізок з косою штри-

Е. О. Симоновича¹². У німецькій літературі подібний посуд відомий під ім'ям «комірцевого» з нерідкими у таких виробів широкими горизонтальними вінцями. У радянській археологічній літературі їх називають по-різному: піфосоподібні посудини, корчаги, зерновики та (як ми вважаємо) найбільш влучно посудини-сховища. Відомо, що ці місткості призначалися для зберігання запасів (не тільки зерна), використовуваних у близькому майбутньому. Фактично їх завжди знаходили на поселеннях. Для тривалого збереження запасів на черняхівських пам'ятках користувались ямами грушевидної та циліндричної форми.

Розміри подніпровських посудин-сховищ у середньому такі: діаметр вінець від 16—18 до 38 см, звичайно — близько 24—26 см. Висота (за небагатьма повністю збереженими екземплярами) від 60 см до 1 м. Об'єм, як показує місткість посудини з с. Кут (рис. 1, 1), становив близько 42 л.

Переважна кількість посудин цієї категорії виготовлена на гончарському кругі. Лише як виняток трапляються ліпні, подібні до знахідки з с. Микільського на Нижньому Дніпрі (рис. 1, 5).

Колір посуду звичайно сірий. Глина з домішками дрібного піску у поєднанні з середньо- та великозернистим. Поверхня шорстка.

Орнаментація, якщо вона є, розміщена завжди у верхній частині посудин. Вони прикрашались пальцевими вдавленнями по зовнішньому краю вінець (рис. 1, 1) чи поздовжнім виступом-валиком по верхній частині горизонтальних вінців (рис. 1, 19), а також валиком на плічках лінійним або хвилястим врізним орнаментом (рис. 1, 6, 7, 11, 15, 24, 32) *.

Основні типи посудин-сховищ: з крутими (рис. 1, 1—19) та з похилими плічками (рис. 1, 20—32). Оформлення вінець у посудин варіює, що дає змогу намітити ряд підтипов (а—д) **. Перший тип представлений приблизно вдвічі більшою кількістю екземплярів, ніж другий. Він поширий повсюдно, у той час як форми з похилими плічками у Причорномор'ї невідомі (рис. 1).

Час існування подібних виробів III—IV ст. н. е. Очевидним є південне походження цих великих, важких для виготовлення на гончарському кругі посудин. За основними типами та оформленням вінець вони генетично близькі до античних піфосів. Не виключено, що поширювалась така кераміка, на думку М. Ю. Смішка, з романізованих гето-дакійських областей¹³. Подібність посудин Подніпров'я між собою чи близькість до знахідок з Побужжя, які утворюють специфічний варіант, дає підставу припускати існування різних місцевих центрів виробництва такого типу кераміки¹⁴. Найімовірніше, були спеціалізовані

ховкою внизу праворуч свідчить про їх розповсюдження на Лівобережжі. В колі — число вражованих екземплярів даної категорії посуду.

¹² Richthofen B. V. Germanische Krausengefäße des 4. Jahrhundert nach Ch. G. aus Provinz Oberschlesien und ihre weitere Verbreitung.—Mannus, 1928, 6, S. 73—95; Smiszko M. Duże naczynia baniaste okresu grzyńskiego w Małopolsce wschodniej.—Wiadomości archeologiczne, 1939, 16, s. 211—231; Симонович Э. А. Глинная тара для хранения запасов на поселениях черняховской культуры.—СА, 1956, т. 26, с. 262—270.

* Единий випадок, коли на посудині-сховищі відзначені сліди невеликих горизонтально розміщених ручок, відомий завдяки знахідці з Новомосковська (рис. 1, 17). Однак необхідна перевірка, наскільки вірогідною є належність цих випадкових знахідок до черняхівських.

** У зв'язку з обмеженим обсягом статті опис підтипов не дається. У тексті і на таблицях є літерні позначення.

¹³ Smiszko M. Duże naczynia..., s. 211—231.

¹⁴ Симонович Э. А. Глинная тара..., с. 269, рис. 1. Цікаво відзначити, що зрідка використовувалися й уламки розбитих посудин-сховищ. Так, вони знайшли застосування в обладнанні субструкції млина, спорудженого неподалік від Саврані, на черняхівському поселенні Синицівка — Сабатинівка (Симонович Е. О. Млинове спорудження..., с. 98; Симонович Е. О. Спроба реконструкції млина перших століть на-

центри по виробництву посудин-сховищ, оскільки біля відкритих до цього часу гончарних черняхівських горен не спостерігались скупчення сіроглиняних уламків піфосоподібної кераміки.

Тут доречно нагадати слова К. Маркса про належність посудин-сховищ до таких засобів праці, які він називає «судинною системою виробництва», менш гнучкою та мінливовою, ніж механічні засоби праці, що більшою мірою являють собою «характерні відмінні ознаки певної епохи суспільного виробництва»¹⁵.

Горщики. Ліпні та виготовлені на крузі горщики — це найширше представлена категорія черняхівського посуду. Він призначався переважно для приготування їжі і тому часто вкритий кіптявою та на гаром. Маленькі посудини нерідко знаходять у похованнях дітей, яким вони належали. Деякі лощені екземпляри могли вживатися як кубки. Великі горщики виконували функцію сховища, прикладом чого може бути посудина великих розмірів з гончарної майстерні у Журівці. В ній містилась глина, яку час від часу майстер брав для формування кераміки¹⁶. Найбільше поширення мали горщики середніх розмірів, висотою 18—20 см, з вінцями діаметром 15—18 см. Деякі з них досягають висоти близько 25 см. Невеликі господарські печі черняхівських будівель діаметром до 1 м не могли вміщати великих посудин. Очевидно, у горщиках готувалася їжа для одноразового використання невеликою сім'єю, яка була власникою територіальної общини.

Повсякденне побутове призначення цього кухонного посуду не вимагало багатої орнаментації. Найчастіше у цій категорії посуду лінійний орнамент по плічках, зрідка — валик, що характерно для масових серій сіроглиняних горщиків, виготовлених на верстаті. Останні часто мають внизу щербини, зроблені, очевидно, навмисно і незагадково гончарем.

Горщики та горщикоподібні посудини об'єднані у такі групи: яйцеподібної форми посудини у вигляді банок: банкоподібні з краєм, оформленним як розтруб; примітивно-біконічні з різким перегином тулуба, опуклобокі — з похилими або крутими плічками; горщики-миски. Якщо у перших трьох групах переважають або мають більшу питому вагу ліпні посудини, то четверта й п'ята представлена головним чином гончарною керамікою. Шоста група є переходною до наступної категорії посуду.

Банкоподібно-яйцевидні горщики (220 екз., рис. 2). Вони примітивні за формуєю, мають у багатьох випадках свою характерну специфіку. Часто поверхня їх шорстка, край у середній частині гладкий, така ж смуга залишена біля дна. Шорсткість тулуба досяглась обмазуванням середньої частини посудини до випалу рідким розчином глини з включенням великих часток шамоту чи грубозернистого піску. Інколи основну поверхню горщиків вкривали безладно нанесеними перехрещеними лініями врізного орнаменту або пальцями вдавленнями, наколами за допомогою палички тощо (рис. 2, 16, 17, 22, 27, 28).

Виділяються такі типи цієї кераміки: 1) відкриті горщики з майже вертикальними або конічно розхиленими стінками (а, б); 2) закриті, з невиділеним краєм та похилими плічками (е, ж); 3) закриті, з невиділеним краєм та крутими плічками (з, л, к). Перший і другий типи представлені меншою кількістю, ніж третій і четвертий. Зате горщики перших двох типів фактично є на всіх територіях, що описуються, у

шої ери.—Нариси з історії техніки, 1960, вып. 3, с. 153). Крім того, дві нижні частини подібних посудин були вкопані біля гончарного горна в Журівці.

¹⁵ Маркс К. Капітал, т. I. К., 1952, с. 182.

¹⁶ Симонович Э. А. Гончарная мастерская III—IV вв. н. э. в Журовке.—КСИА АН ССР, 1966, вып. 107, с. 117—121, рис. 48, 7.

той час як решту не можна визнати характерними для Причорномор'я та областей Лівобережжя.

Аналогії відомі на заході в межах поширення пшеворської культури, де форми яйцеподібно-банкових посудин та техніка обробки їх поверхні підтверджують, що вони були запозичені й звідти проникли

Рис. 2. Банко-яйцеподібні горщики.

1, 3, 8, 9, 22, 23, 31, 33, 43, 44, 47, 51 — Журавка (Вільшанська); 2 — Маслове (Курське); 4 — Новоолександровка; 5, 53 — Вікниця Великі; 6, 48 — Волоське (Балка Довжик); 7, 10, 27, 45 — відчарній радгоспу «Придніпровський»; 11, 30 — Микільське; 12 — Успенка; 13, 18, 21, 39 — Компанії; 14 — Шепетівка (кар'єр); 15 — Волоське (поблизу Скелі); 16 — Раковець; 17, 50 — Привільне; 19 — Волиця (Строклівська); 20 — Кут; 24 — Авдіїве; 25 — Жуківці; 26 — Новолипівське; 28 — Пражів; 29 — Ломувате; 32 — Курськ; 34 — Городище; 35 — Лески; 36 — Завадівка; 37, 46 — Дерев'яне, (Волинське); 38 — Черняхів; 40 — гирло Вій; 41 — Дідівщина; 42 — Михайлівка; 49 — Йосипівка; 52 — Костянтець. 1—53 — ліпний посуд.

у Подніпров'я. Процес проникнення таких виробів та розвиток техніки ошершавлення їх поверхні почалися ще у період поширення зарубинецької культури¹⁷.

Очевидно, джерела розповсюдження подібних горщиків локалізовані в областях лужицької культури¹⁸, звідки вони потрапляли до різних народів: германців, балтів¹⁹ та слов'ян. Показовою є не стільки примітивна форма, скільки специфічна орнаментація за допомогою навмисного ошершавлення тулуба. У наступний за черняхівським період раннього середньовіччя банкоподібні форми горщиків, близькі до яйцевидних, ще існують, але, за спостереженнями І. П. Русанової, поступово виходять з ужитку²⁰.

¹⁷ Кухраненко Ю. В. Зарубинецкая культура.— САИ, вып. 1964, №1-19, 1964, с. 24—29 (Див. посудини з так званою хронуватою поверхнію).

¹⁸ Kostrzewski J. Wielkopolska w pradziejach. Warszawa — Wrocław, 1955, s. 116,rys. 290—293; Dąbrowski J. Przyczynki do poznania kultury łużyckiej na Warmii w Mazurach.— Archeologia Polski, 1967, t. 12, z. 2, s. 331—334; tabl. 1, 6—7, rys. 6a; Gadzikiewicz M. Wybrane zagadnienia z badań nad kulturą grobowów kloszowych.— Wiadomości archeologiczne, 1954, t. 20, s. 152—154.

¹⁹ Даугудис В. В. Некоторые данные о происхождении и хронологии шероховой керамики в Литве.— Lietuvos TSR, ser. A, 3. Вильнюс, 1966, с. 55—64.

²⁰ Русанова И. П. Археологические памятники второй половины I тыс. до н. э. на территории древлян.— СА, 1958, № 4, с. 40, рис. 4, 1; Jazdżewski K. Uwagi o chro-nologii ceramiki zachodnio-słowiańskiej z wcześniego Średniowiecza.— Przegląd archeolo-

Банкодібні горщики з краєм у вигляді розтруба (80 екз., рис. 3). Специфіку цієї групи становить оригінальне оформлення вінець, більш-менш відігнутих і широких. Тулуб їх слабо профільований та має досить видовжені пропорції. Посудини, що зберегли повний профіль, небагато. Серед цих горщиків виділені чотири типи:

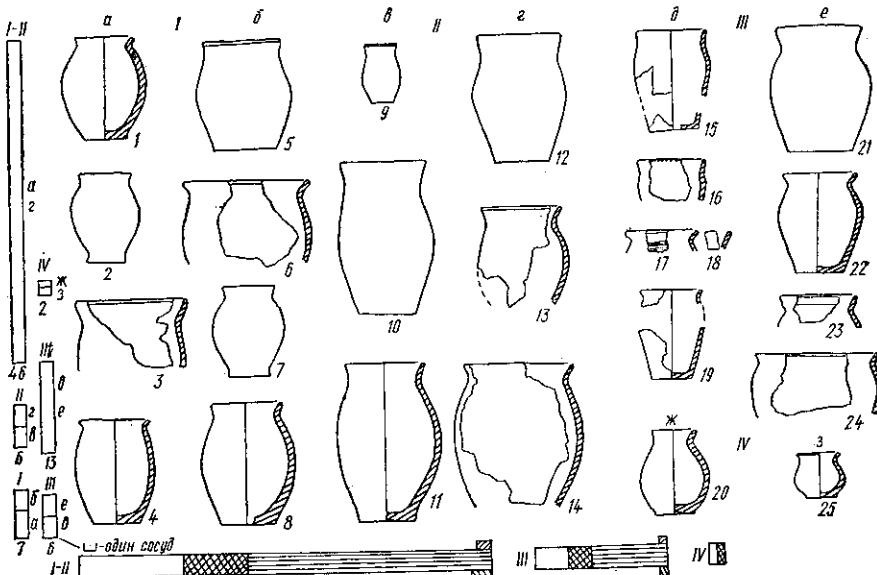

Рис. 3. Банкодібні горщики з краєм у вигляді розтруба.

1, 20 — Вікторівка; 2 — Замочанський могильник, 3, 5, 24 — Журавка (Вільшанська); 4, 13, 25 — вівчарня радгосту «Придніпровський»; 6 — Нижня Хортиця; 7 — Ромашки; 8, 14 — Коблеве; 9 — Вікниця Великі; 10 — Іванківці; 11 — Ломувате 1; 12, 21 — Привільне; 15, 16 — Ломувате 2; 17, 18, 19 — Ранжеве; 22 — Ягнятин; 23 — Лохвиця. 1, 3—6, 8—16, 18—21, 24—25 — ліпний посуд.

1) середньовидовжених пропорцій з максимальним розширенням тулуба у середній частині (а, б); 2) видовжених пропорцій з максимальним розширенням тулуба, також посередині висоти посудини (в, г); 3) з максимальним розширенням тулуба у верхній третині висоти (д, е); 4) з максимальним розширенням тулуба у нижній третині посудини (ж, з). Орнаментація майже не трапляється. Рідким прикладом прикрашеного вдавленнями пальця по краю є фрагмент горщика з Ломуватого 1 (рис. 3, 16).

Перші два типи найчисленніші. Від Середнього Подніпров'я до Причорномор'я наявні перші три типи, тоді як четвертий нехарактерний для Лісостепу. Цілком імовірним є походження цієї групи виробів від пізньоскіфських та сарматських форм посуду. Ліпна причорноморська кераміка варваризованих міст Північного Причорномор'я ще в елліністичний час дає горщики з краєм розтрубом²¹. Трапляються вони і серед зарубинецької кераміки Лісостепу, що, очевидно, пояснюється тими ж південними джерелами запозичення²². Горщики з

giczny, 1954—1956, 1958, t. 10, s. 151, tabl. 1, 3; 5, 160, tabl. VII, 6; Teodorescu V. Despre cultura Ipoștei — Cîndestî în lumina cercetărilor archeologice din nord — est Munteniei.— SCIV, 1964, N 4, s. 491, fig. 2, 6.

²¹ Капошина С. И. Из истории греческой колонизации Нижнего Побужья.— МИА, 1956, № 50, с. 239—246; Сымонович Э. А. О древней Одессе.— ВДИ, 1954, № 4, с. 146—150; Сымонович Э. А. Античный памятник..., с. 145—153; Максимов Е. В. Новые памятники первых веков нашей эры в Тире.— КСИА АН УССР, 1955, вып. 5, с. 82, рис. 4, 3; Книпович Т. Н. Керамика местного производства из раскопа «И».— Ольвия. 1940, № 1. табл. XXVI, 3; Плетнева С. А. Средневековая керамика Таманского городища.— В кн.: Керамика и стекло древней Тмуторакани. М., 1963, с. 10—12.

²² Ю. В. Кухаренко такого роду посудини виділив в окрему групу (група 6, варіанти А—В). Див.: Кухаренко Ю. В. Зарубинецкая культура..., с. 20, табл. V.

розширенням тулуба у нижній третині посудини у період раннього се-редньовіччя продовжують існувати в областях, зайнятих салтівськими старожитностями, на Лівобережжі²³.

Опукло-біконічні горщики (42 екз., рис. 4). Ознакою для виділення посуду в цю групу крім біконічності є відповідність

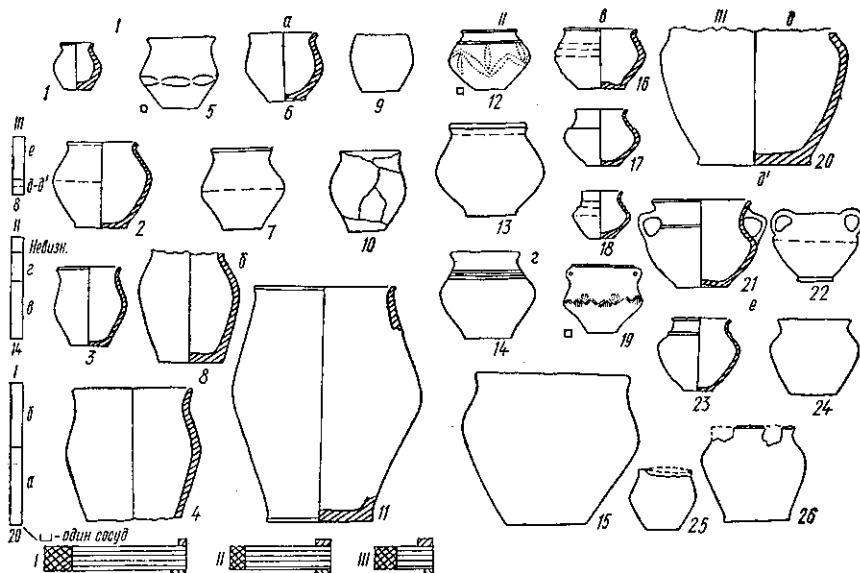

Рис. 4. Біконічні горщики.

1, 6, 8, 17, 18, 20 — Журавка (Вільшанська); 2, 11 — Новоолександровська; 3 — Федорівка; 4, 23 — Черняхів; 5 — Букрин; 7 — Слободище; 9 — Волоське; 10, 15 — Новоолександровська; 12 — Бистрик; 13 — Бай; 14 — Дідівщина; 16 — Демидівка (Смоленська); 17 — Дерев'янськ (Волинське); 21 — Бісувка; 22 — Борочиці; 24, 26 — Компанії; 25 — Кам'янка-Дніпровська.

висоти та діаметра шийки, оскільки у черняхівській культурі крім горщиків поширені й інші форми біконічної кераміки. Висота описуваних горщиків дещо перевищує діаметр вінець або в окремих випадках є майже рівною йому. В побуті вони використовувались для готування їжі, але невеликі біконічні посудини цієї групи, безсумнівно, могли заступати кубки. Посуд столового призначення виготовлено з більш тонкої глини, часто він вкритий лощінням та орнаментований (рис. 4, 5, 12, 19). Горщики для готування їжі, як правило, ліпні. Поєднання у цій групі ліпних посудин та аналогічних, але виготовлених на гончарському кругі, показує невипадковість їх у черняхівській культурі (рис. 4, 1, 3, 10; пор. 6, 7). Класифікаційний розподіл подібного посуду такий: 1) з похилими плічками та з максимальним розширенням тулуба у середній частині (а, б); 2) з крутими плічками та максимальним розширенням тулуба також посередині висоти (а, б, в, г); 3) з найбільшим розширенням у верхній третині посудини (д, е, ж).

До першого типу належить майже половина всього зібраного матеріалу. Другий тип має яскраві варіанти. Передусім звертають на себе увагу дві посудини: з Дерев'яного на Волині (вона має два вушка під вінцями) і з Бистрика, вкрита оригінальним орнаментом. Горщики третього типу дуже неоднорідні і представлені лише вісімома екземплярами. Жодний з перелічених типів не можна визнати характерним для областей Причорномор'я, хоча у Нижньому Подніпров'ї подібного роду посуд ще трапляється.

²³ Абрамова М. П. Сарматские погребения Дона и Украины.—СА, 1961, № 1, с. 104, рис. 3, 10.

У період, що передував черняхівському, аналогії біконічним посудинам є в зарубинецькій кераміці²⁴. Пізніше на ранньосередньовічних пам'ятках біконічні горщики подібні до черняхівських розповсюджені досить широко і являють собою вироби, характерні для пам'яток типу Пеньківка — Пастирське²⁵. Водночас унікальні форми, напри-

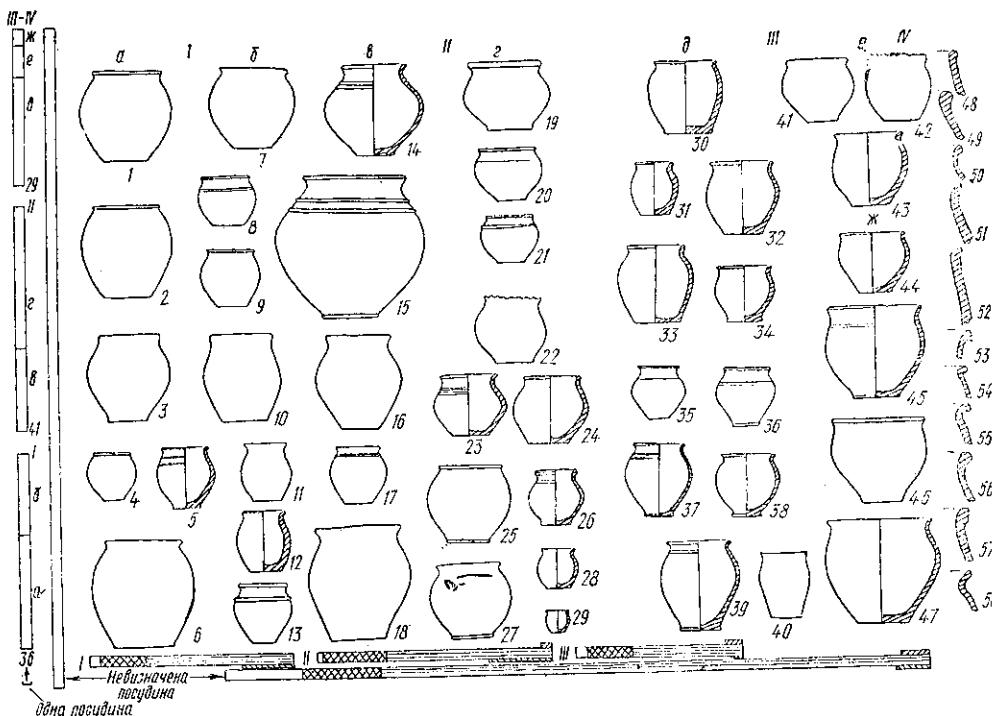

Рис. 5. Округлобокі горщики з похилими плічками.

1, 3, 43, 55 — Коблеве; 2 — Замоцький могильник; 6, 20 — Переяслав-Хмельницький; 4, 13, 36 — Черняхів або Романік; 5, 34, 38 — Чернігів; 7 — Мала Дівниця; 8 — Лохинія; 9 — Новоалександрийка; 10 — Журавка (Прилуцька); 11, 27, 29, 41, 42 — Гурбці; 12, 31 — Вікторійка; 14, 23, 51 — Журавка (Вільшанська); 15 — Коровинці; 16, 19, 22 — Компанії; 17, 21, 35 — Романік; 18 — Привільє; 24, 30, 33, 44 — вівтарна радгосна «Іллініровський»; 25 — Голубівка; 26 — Мальцеве; 28 — Киріївка; 32, 45 — Ягтичі; 37, 47, 48, 54 — Ломунате I; 39 — Малий Ржавець; 40 — Вікнин Великі; 46 — Стretівка; 49 — Маріївка; 50 — Кут; 52 — Кам'янка-Дніпровська; 53 — Раніжеве; 56 — Тилігуло-Березівка; 57 — Лески; 58 — Стецівка.

клад знахідка із Бистрика, на підставі лощеного гирляндоподібного орнаменту, що спускається на шорсткий тулуб, слід вважати результатом взаємозв'язку з оксивськими областями ямної культури Польщі²⁶. Невизначеною є культурна належність пам'яток, з яких походять дворучні біконічні посудини типу знайдених у Дерев'яному, Вісунках та в Борочицькому скарбі (рис. 4, 19, 21, 22)²⁷.

²⁴ Кухаренко Ю. В. Зарубинецкая культура... табл. 4, 1, табл. 5, 7, 8; Сагайловский И. М. Корчеватовский могильник.— МИА, 1959, № 70, с. 84, табл. II, 52; с. 86, табл. IV, 76, 83 та ін.

²⁵ Березовець Д. Т. Поселення уличей на Тясмине.— МИА, 1963, № 108, с. 188—189; Бідзіля В. І. Залізоплавильні горни середини I тис. н. е. на Південному Бузі.— Археологія, 1963, т. 15, с. 139; Симонович Э. А. О связях лесных и лесостепенных культур.... с. 44—48, рис. 3; Третьяков П. Н. Финно-угры, балты..., с. 222—230.

²⁶ Kmiecinski J. Zagadnienie tzw. kultury gocko-gepidzkiej na Pomorzu wschodnim w okresie wcześniorzymskim.— Acta archeologica łódzka, 1962, N 11, tabl. XI—XII; Kostrzewski J. Pradzieje Pomorza.— Wrocław — Warszawa — Kraków, 1966, s. 114.

²⁷ Majewski K. Uwagi do medalionu Jovianusa z Богосюс на Волыні.— Archeologia, 1958, N 10, s. 177,rys. 2; Тиханова М. А. Борочицький клад.— СА, 1956, т. 25, с. 305.

Опуклобокі горщики з похилими плічками (527 екз., рис. 5). Другими за чисельністю серед найголовніших черняхівських різновидів кераміки є сіроглиняні кухонні горщики з похилими плічками. Переважна маса їх виготовлена на гончарському кругі, проте і для ліпного посуду така форма не є чужою. За розмірами вони мають більший діапазон коливання, хоч звичайно висота горщика для готування їжі, як вже згадувалось, досягає висоти 15—20 см, діаметр вінець близько 15 см. Мініатюрні горщики могли використовуватися для напоїв, і тоді їх вкривали лощінням. Горизонтальний лінійний орнамент або валик по плічках — таким є скромне оздоблення як цієї, так і наступної групи горщиків (з крутими плічками). Іноді відзначається смуга під вінцями, що виникла при формуванні пальцями верхньої частини посудини. окремі екземпляри цієї групи з Привільного та Компаніїців мали поверхню, що спеціально ошершавлювалась за допомогою напесення додаткового шару глини (рис. 5, 22).

Горщики з похилими плічками поділяються на чотири основні типи: 1) найбільше розширення припадає на середину частину посудини, тулуб злегка роздутий (а, б); 2) максимальне розширення у тому ж місці, тулуб роздутий (в, г); 3) найбільше розширення тулуба у верхній частині, пропорції видовжені (д); 4) тулуб також розширений у верхній частині, пропорції приземкуваті (с, ж).

За чисельністю превалюючими типами слід визнати перший і другий, а третій і четвертий є рідними. Розподіл горщиків з похилими плічками на території Подіїпров'я приводить до висновку, що посудини першого типу поки що немає на Волині, хоча в інших областях Підніпров'я вони трапляються. Опуклобокі горщики другого типу також малохарактерні для північних територій Правобережжя. Два останніх типи — це нечисленні посудини, розповсюдженні у бассейні Дніпра більш рівномірно. Значна частина кераміки цієї групи представлена фрагментами і не може бути напевно зв'язана з тим чи іншим типом.

Більш складним є питання про походження горщиків з похилими плічками. З одного боку, слабо профільовані форми належать до ліпного посуду місцевого населення, яке передувало черняхівському. З другого — такі посудини можна шукати в областях, звідки прinesений гончарський круг. Багато горщиків, близьких до черняхівських, Я. Розен-Пшеворська пов'язує з латенською культурою²⁸. При цьому слід нагадати, що певний тип гончарих горен, за даними І. Д. Зельмановича, наближається до кельтських зразків²⁹. В. І. Бідзіля, який спеціально вивчає зв'язки культури полів поховань з кельтською культурою, відзначав генетичний зв'язок сіроглиняної гончарної кераміки з пізньолатенськими формами³⁰.

Ліпні посудини з похилими плічками залишаються пе менш типовою формою горщиків і в наступний за черняхівською культурою період. Саме ті з них, що мають максимальне розширення тулуба в середній частині, і особливо у верхній третині висоти посудини, знаходять аналогії в кераміці ранньослов'янських пам'яток VI—VII ст. н. е. Подібність ця не чисто формальна, оскільки збігаються й інші ознаки: глиняне тісто, колір, технологія виготовлення і обробка поверхні ліпних горщиків обох епох³¹.

²⁸ Rosen-Przeworska J. Tradycje celtyckie w obrzędowości protoślówian. Wrocław — Warszawa — Kraków, 1964, s. 101,rys. 61, с. 1.; s. 87,rys. 49; s. 206,rys. 103, п.

²⁹ Зельманович И. Д. Гончарные печи Луки-Брублевецкой..., с. 116—117.

³⁰ Бідзіля В. І. Латенські традиції в черняховській культурі. Тез. докл. на совещ. по пробл. черняховської культури.—КСИА АН ССР, 1970, вып. 121, с. 18—19.

³¹ Сымонович Э. А. О связях лесных и лесостепных культур..., с. 38—51.

Горщики з крутими плічками (1071 екз., рис. 6). Ця серія найчисленніша серед всіх груп кераміки. Роздутий тулуб таких горщиків робить їх дуже місткими. Переважає посуд для готування їжі, що не виключає використання виробів малого об'єму як кубків. У Журовці, де майже повністю відсутні тонкостінні орнаментовані кубки,

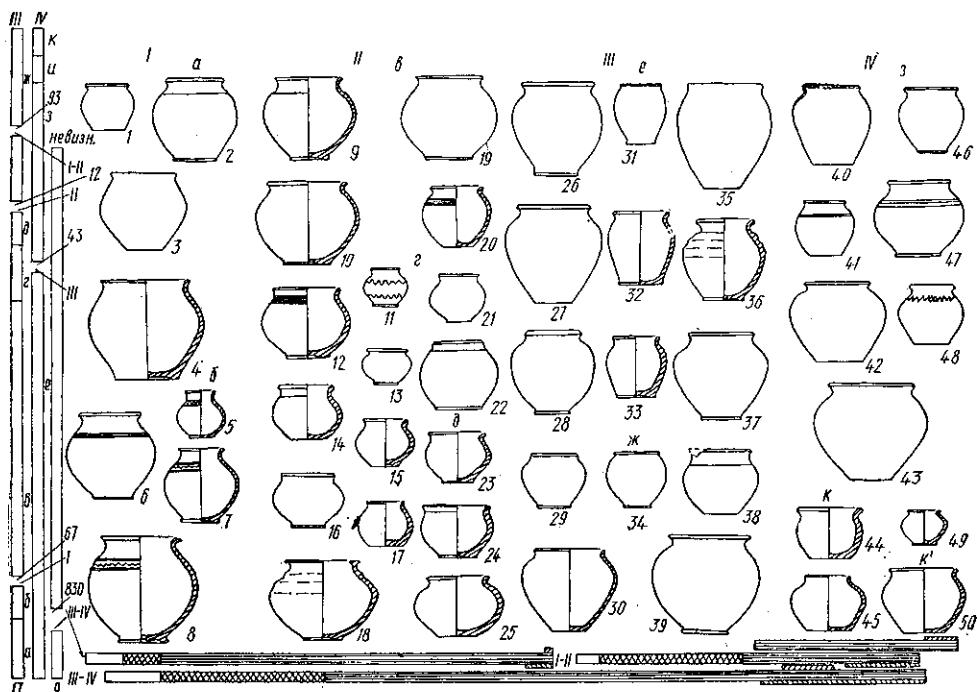

Рис. 6. Округлобокі горщики з крутими плічками.

1 — Червоний Маяк (колишній Бізюків монастир); 2 — Кам'янка-Дніпровська; 3, 10 — Компаніїці; 4, 7, 24, 25, 32, 44 — Журавка (Вільшанська); 5 — Бистрик; 6 — Черняхів або Ромашки; 7 — Київ; 8 — Роменщина (музей); 9, 23, 31, 50 — Черняхів; 10, 12, 20, 27, 30, 45 — вічарня радгоспу «Придніпровський»; 11 — Дніпропетровщина (музей); 13, 28 — Лохвиця; 14 — Кіровоградщина; 15, 39 — Вікторівка; 16, 34 — Суми; 18, 39, 47 — Коблеве; 19, 21 — Раковець; 22 — Жовнина; 26 — Дерев'янсь (Обухівське); 29 — Журавка (Прилуцька); 35 — Авдіїве; 36 — Переяслав-Хмельницький; 37 — Гречаники; 38 — Новоолександрівка; 41 — Скарлівка; 42 — Кантемирівка; 43 — Волоське; 46 — Дідівщина; 48 — Бистрик; 49 — Гурбінці. 1, 3, 4, 15, 17, 32, 33, 35, 40, 44, 45 — ліпний посуд.

їх замінювали саме такі горщики. За особливостями техніки виготовлення та складом тіста опуклобокі горщики багато в чому відповідають посудинам з похилими плічками. Тут, крім лінійних візерунків і валиків по плічках, трапляється лощений орнамент (рис. 6, 7, 8, 48).

За аналогією з попередньою групою виділені чотири основні типи: 1) посудини з найбільшим розширенням тулуба у середній частині, витягнутих пропорцій (а, б); 2) з найбільшим розширенням тулуба у середній частині, приземкуватих пропорцій (в, г, д); 3) з найбільшим розширенням тулуба у верхній третині висоти, видовжених пропорцій (е, ж); 4) з найбільшим розширенням тулуба у верхній третині висоти, приземкуватих пропорцій (з, и, к).

Територіальне поширення цих типів горщиків з крутими плічками показує їх наявність в усіх районах Подніпров'я і Причорномор'я. Питання про походження не цілком з'ясоване. Чіткіше простежується розвиток деяких форм посудин цієї групи у наступний за черняхівським часом. Найімовірніше, що попередниками описуваних форм були

горщики зарубинецької культури. Вони представлені в типологічних таблицях Ю. В. Кухаренка у групах 3 та 5А³². Аналогічні вироби з роздутим тулубом є на пшеворських західнослов'янських пам'ятках³³.

Розвиток горщиків з кулястим тулубом виходить за межі V ст. н. е. і знаходить продовження на пам'ятках типу Пеньківка — Пастирське³⁴.

Горщики-миски (48 екз., рис. 7). Проміжне становище описаною групи між горщиками і мисками не викликає сумнівів. Це нечисленна, але й неоднорідна серія посудин переважно великих розмірів. Більшість їх виготовлена на гончарському кругі³⁵. Відповідно серед цієї кераміки є зразки кухонного та столового посуду (діаметр вінець у середині 20 см).

Відомі приклади використання горщиків-мисок замість триручних ваз, зокрема в Лохвицькому могильнику (рис. 7, 5)³⁶. Два основні типи цього посуду відрізняються за кутастістю тулуба (а, б, в) або його опуклобокістю (г, д, е).

Кераміка даної групи на досліджуваній території поширення досить рівномірно, за винятком специфічних волино-подільських посудин підтипу «в». Останній, як і певні форми інших глибоких горщиків-мисок, знаходить близькі аналогії на заході, зокрема в областях, зайнятих пам'ятками пшеворсько-оксивського типу *.

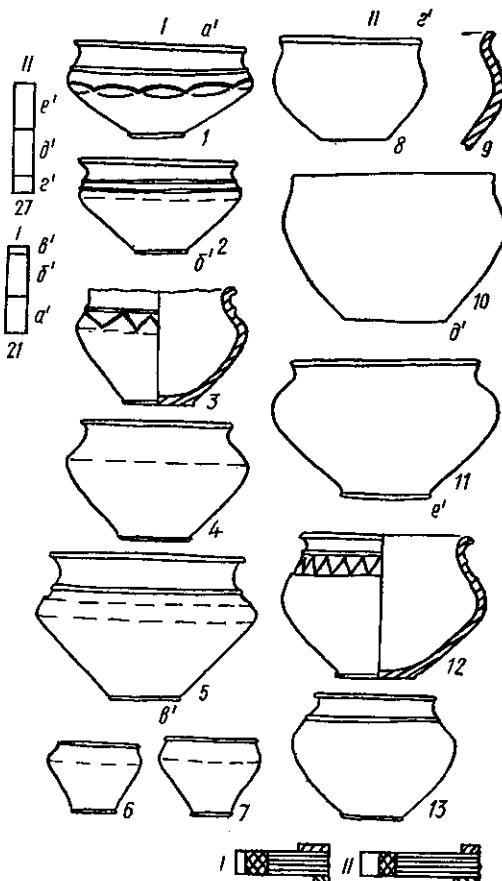

Рис. 7. Горщики-миски.

I — вівчарня радгоспу «Придніпровський»; 2 — Черняхів; 3 — Кам'янка-Дніпровська; 4 — Ракоць; 5 — Лохвиця; 6, 7 — Вікнини Великі; 8 — Лепесівка; 9 — Журавка (Вільшанська); 10 — Новоолександровка; 11 — Голубівка; 12 — Новопавлівка; 13 — Херсонщина (музей).

³² Кухаренко Ю. В. Зарубинецкая культура, с. 46—47.

³³ Rosen-Przeworska J. Tradycje celtyckie... S. 88—89,rys. 50, 51; Janosz S. Cmentarzysko z okresu późno-lateńskiego i rzymskiego w Wymysłowie.—Fontes praehistorici, 1951, N 2, s. 212,rys. 326, u.

³⁴ Брайчевський М. Ю. Нові розкопки на Пастирському городищі.—АП УРСР, 1955, т. 6, с. 70—72, рис. 5, 1; Березовець Д. Т. Поселения уличей на р. Тясмине.—МИА, 1963, № 108, с. 161, рис. 9, 4, 10.

³⁵ Петров В. П. Черняховский могильник.—МИА, 1964, № 116, с. 92 (автор публікації назавв такі посудини «мископодібними горщиками»).

³⁶ Березовець Д. Т., Петров В. П. Лохвицький могильник.—МИА, 1960, № 82, с. 91—92.

* У цій статті ми торкнулися лише класифікаційних принципів розподілу керамічних знахідок черняхівської культури та розглянули тільки горщикоподібний посуд басейну р. Дніпра. Загальні висновки можливі після класифікації всього черняхівського посуду. Присвячена йому стаття буде вміщена в одному з наступних випусків «Археології».

Э. А. СЫМОНОВИЧ

**Черняховские горшки
Поднепровья**

Резюме

В данной работе предпринята попытка классифицировать всю черняховскую керамику из областей бассейна Днепра, включая его притоки и смежные с его устьем районы Причерноморья. Учтено около 6000 экземпляров керамики, в том числе около 1500 целых или почти целых форм. Выработанная типология подразумевает распределение лепных и гончарных сосудов по категориям, группам, типам и разновидностям. Рассмотрены горшкообразные сосуды, включая инфосообразные хранилища запасов и горшки-миски. На типологических таблицах (рис. 1—7), на диаграммах слева показаны количественные соотношения разных типов посуды, а на диаграммах внизу — территориальное распределение данных групп керамики. Таким образом, устанавливается преобладание тех или других групп и типов посуды, специфичность их для определенных районов, несмотря на общую картину единства черняховской керамики.

С. П. ПАЧКОВА, В. Д. ГОПАК

**Залізообробне ремесло
на городищі Гринчук**

Протягом 1974—1976 рр. Гринчуцький загін Дністровської новобудовної експедиції ІА АН УРСР проводив розкопки давньоруського городища поблизу с. Гринчук Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.

Невелике городище розміром 70 × 42 м, розташоване на західній околиці села, займає мис високого плато на лівому березі Дністра. З напільного боку воно захищене ровом і валом. Слабі сліди валу збереглися і вздовж бокових його сторін.

На території городища розкопані житла-напівземлянки, господарські ями, залишки дерев'яних клітей, що входили в конструкцію валу, а також споруди, яка примикала до нього, можливо, кріпосної башти. Знайдено ковалське горно у вигляді вогнища в плані округлої форми, з діаметром череня 0,6 м (загальний діаметр до 0,9 м). Челюсті розміром 0,6 м звернуто на південний схід у бік внутрішньої площини дитинця. Висота стінок горна в окремих місцях, особливо розташованих біжче до валу, становила 0,4—0,5 м. Вони складені з добре підігнаних один до одного досить великих каменів, а черінь викладено з дрібного каміння, обмазано шаром глини. Перед горном розташована невелика яма з невиразними контурами діаметром 0,6 м, глибиною 0,5 м. Біля нього і всередині знайдено значну кількість залізного шлаку (найімовірніше, ковалського, оскільки куски пористі і досить легкі), багато попелу, шматків деревного вугілля, уламків давньоруської кераміки.

Описане горно виявлене поблизу останньої кліті (за 1 м від залишків її обгорілих дерев'яних конструкцій, рис. 1). Судячи з розташування останніх і залишків горна, можна припустити, що воно містилось у середині цієї кліті, яка одночасно з виконанням функцій оборонної споруди правила за кузню.

Взагалі знахідки горен у давньоруських пам'ятках дуже рідкісні. Але за писемними джерелами, етнографічними й археологічними даними відомо, що кузні, як правило, розташовувалися на околицях городищ, біля міського валу поблизу води¹. Горно на городищі Гринчук не є винятком, оскільки розміщене на краю городища, на схилі, у зручному місці для спуску до води.

¹ Гончаров В. К. Райковецкое городище. К., 1950, с. 85; Колчин Б. А. Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси.—МИА, 1953, № 32, с. 56—57.

Давньоруський матеріал, який виявлено у процесі розкопок, датується головним чином XII—XIII ст.² окрім знахідки більш ранні (Х—XI ст.).

У складі знахідок широко представлені залізні вироби. Загальна їх кількість перевищує 60 екз. З них відібрано для металографічного

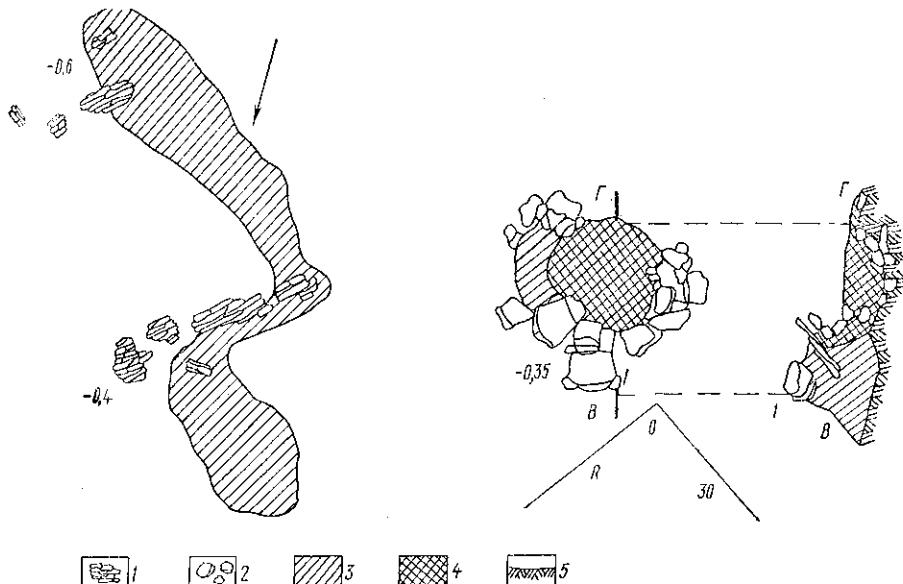

Рис. 1. План залишків ковальського горна з городища Гринчук.
1 — обгорілі плахи; 2 — камінь; 3 — черінь горна; 4 — сучасна поверхня; 5 — материк.

аналізу 57 предметів 19 видів. Практично досліджено весь комплекс виробів, за винятком тих, які пошкоджені і для дослідження непридатні.

Вивчення місцевої ковальської продукції становить тим більший інтерес, що досі залізні вироби придністровських пам'яток давньоруського часу майже не досліджувалися. Описані нижче предмети та їх технологічні схеми наведені на рис. 2, 3.

Найчисленнішу групу виробів складають ножі. Здебільшого вони представлені екземплярами, що мають клиноподібне лезо й вузький відігнутий держак.

Особливістю ножів, знайдених на городищі Гринчук, є їх невеликі розміри: довжина 74—98 мм, ширина леза 8—12, в окремих випадках 16 мм, товщина спинки 1,5—2,5 мм, вага повністю збережених екземплярів у межах 3—11 г. За спостереженнями Б. А. Колчиня, такі розміри ножів більш характерні для Х—XI ст., а з початку XII ст. клиноподібне лезо стає ширшим і значно тонкішим (як наприклад, одиничний екземпляр № 286 з Гринчука). З другої половини XII ст. тип широколезого тонкого ножа зробився основним і в наступні століття змінився лише в деяких елементах своєї конструкції³.

За функціональним призначенням знайдені ножі, користуючись методикою Б. А. Колчиня⁴, можна поділити на кілька типів, господарські

² Пачкова С. П., Блажевич Н. В. Раскопки древнерусского городища у с. Гринчук.—АО 1974 г., М., 1975, с. 334—335; С. П. Пачкова, В. А. Петрашенко, Э. В. Яковенко. Работы на Среднем Днестре.—АО 1975 г., 1976, с. 374—375.

³ Колчин Б. А. Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси.—МИА, 1953, № 32, с. 71—73, рис. 34; Колчин Б. А. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого.—МИА, 1959, № 65, с. 48.

⁴ Колчин Б. А. Железообрабатывающее ремесло..., с. 54.

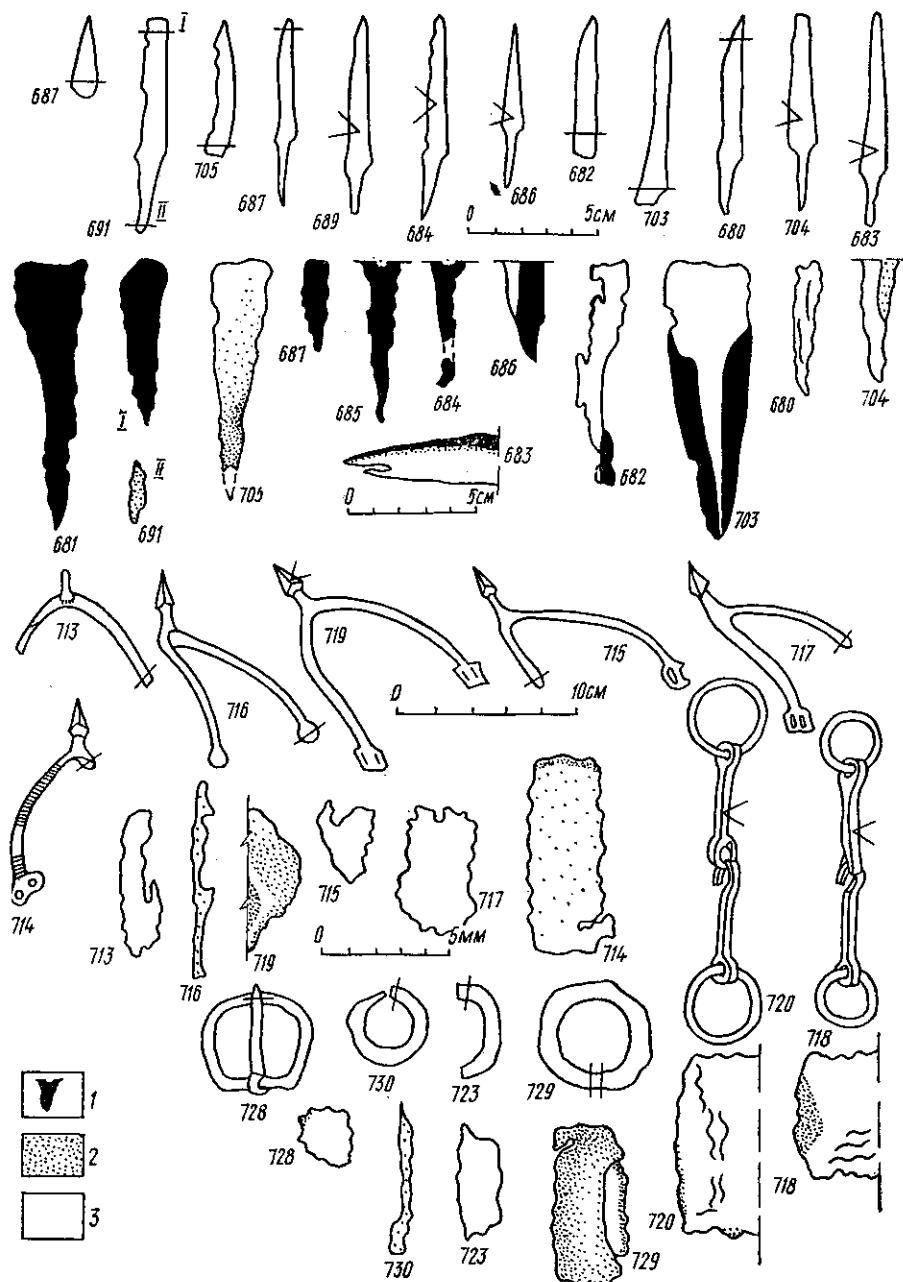

Рис. 2. Досліджувані предмети та їх технологічні схеми.
 1 — термічно оброблена сталь; 2 — сталь без термічної обробки; 3 — залізо.

кухонні (№ 685, 684), робочі для обробки дерева (№ 683, 691, 686, 680, 704, 687).

За технологією виготовлення вони утворюють чотири основні групи. До першої належать суцільносталеві ножі (6 екз.), серед яких три виготовлені з грубої середньо-вуглецевої сталі з нерівномірним розподілом вуглецю. Два з них загартовані і відпущені. Мікроструктура лез — троостит відпуску (рис. 4, 1), середня мікротвердість за шліфами $383 \text{ кг}/\text{мм}^2$ (рис. 1, № 681) і $464 \text{ кг}/\text{мм}^2$ (рис. 1, № 691). Лезо третього ножа в зоні вістря має мікроструктуру сорбітоподібного пер-

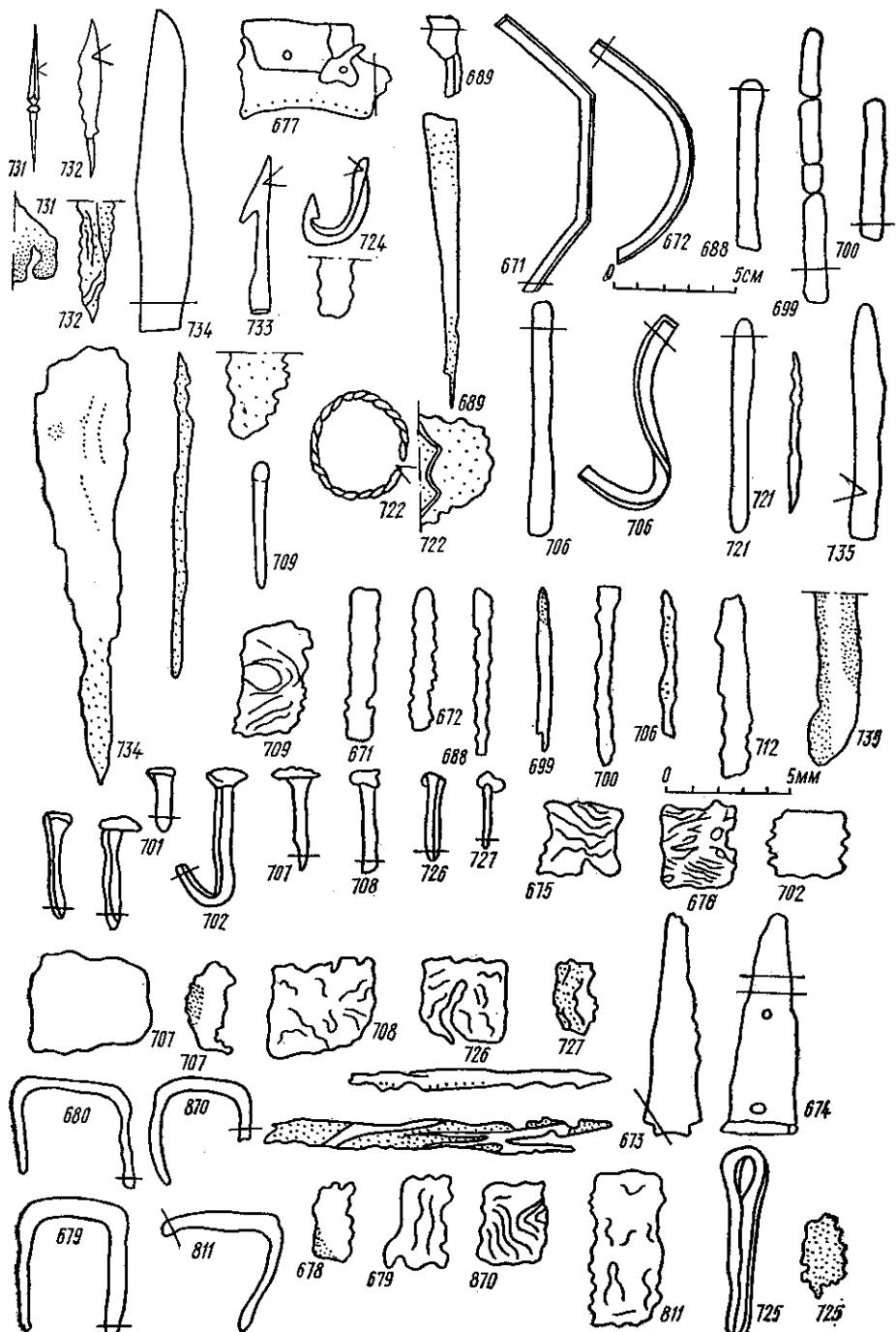

Рис. 3. Досліджувані предмети та їх технологічні схеми.

літу (рис. 4, 2). Біля спинки — зона фериту. Перехід між зонами поступовий. Мікротвердість 274—181 кг/мм², середня по шліфу — 236 кг/мм². Особливості мікроструктури — нерівномірність розподілу вуглецю в сталі, відсутність чітких меж біля зон з різним його вмістом, відсутність слідів зварювання — вказують на застосування у даних випадках сталі, отриманої неповною цементацією залізних заготовок з недостатнім наступним проковуванням.

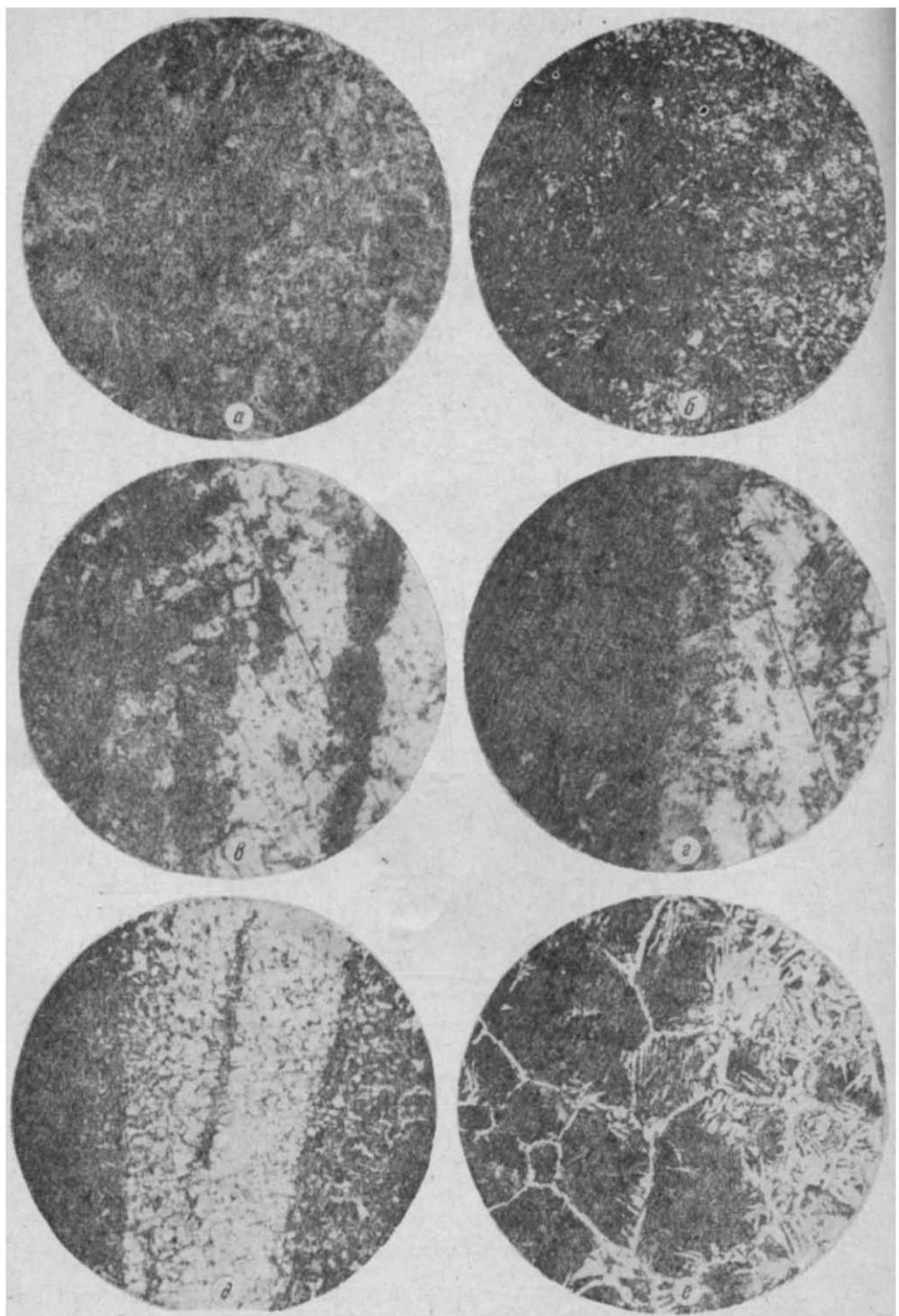

Рис. 4. Фотографії мікроструктур.

a — ніж, ан. 681. Троостит відпуску, зб. 300; *b* — ніж, ан. 705. Сорбітоподібний перліт, зб. 300; *c* — ніж, ан. 686. Зона зварювання, зб. 300; *d* — ніж, ан. 682. Зона зварювання зб. 300; *e* — ніж, ан. 705. Двобічне плаварювання сталевих пластин, зб. 100; *f* — шпора, ан. 719. Феріт і перліт, структура, близька до відманштеттової, зб. 100.

В інших трьох ножах цієї групи, очевидно, використано зварну сталь-уклад, що мала, як встановлено Б. А. Колчиним, у Давній Русі значне поширення⁵. Про це, зокрема, свідчить крайня перівномірність розподілу вуглецю, чіткі межі зон з різним його вмістом, присутність чисто феритних полів, залишки невпорядкованих зварних швів, що виразно простежуються на мікрошлифах. Один ніж (рис. 2, № 687) загартований і відпущений. Мікроструктура леза — троостит відпуска, мікротвердість в межах 514—383 кг/мм². Другий — загартований потім, очевидно, підданий пізньому відпуску (рис. 2, № 685). Мікроструктура леза — відпущений мартенсит, троостит відпуска (?). Мікротвердість 946—464 кг/мм², середня по шліфу — 572 кг/мм². Третій — загартований на воду (рис. 2, № 684). Мікроструктура леза — мартенсит, маловуглецевий мартенсит, ферит. Мікротвердість різних зон коливається від 572 до 193 кг/мм².

До другої технологічної групи входять ножі, що мають зварні леза (3 екз., № 686, 703). У одного з них лезо зварено із сталової та залізної смуг з виходом сталі на ріжучий край (рис. 2, № 686; рис. 3, 3). Серед давньоруських виробів подібні технологічні схеми вже майже не трапляються; проте воїни поширені у східних слов'ян в останній чверті I тисячоліття н. е.⁶ Ніж загартований і відпущений. Мікроструктура сталової смуги — троостит відпуска, мікротвердість 514—297 кг/мм², середня по зоні — 383 кг/мм².

Другий ніж (рис. 1, № 682) виконаний технікою наварювання сталової смуги на залізну основу (рис. 4, 4). Ця технологічна схема була провідною на Русі у XII—XIII ст. н. е.⁷ Лезо загартовано на воду. Можливе застосування пізнього відпуску. Мікроструктура навареної сталі — відпущений мартенсит, мікротвердість 642—464 кг/мм², залізної основи — ферит зі слабо травленими межами зерен і мікротвердістю 203 кг/мм².

Третій ніж (рис. 2, № 703) має досить своєрідну технологічну схему. Його лезо отримано в результаті двобічного наварювання вузьких сталевих штабок на ширину сталеву основу з наступною відтяжкою ріжучого краю (рис. 4, 5). Не виключено також, що на залізну основу наварювалась перегнута по довгій осі вузька сталева пластинка. До цього часу подібна технологія виготовлення леза у давньоруський період нам не була відома. Мікроструктура сталевих смуг — троостит загартування, мікротвердість коливається у межах 464—322 кг/мм². Тут, можливо, застосувалось загартування в м'якому охолоджувачі, наприклад в олії або тваринному жирі.

В усіх випадках необхідно відзначити високу якість зварних з'єднань та термічної обробки, що свідчить про відповідну кваліфікацію майстрів.

Суцільноподібні ножі, включені до третьої групи, представлені двома екземплярами. Один з них (рис. 2, № 680) відкований з грубого кричного заліза. Мікроструктура леза — дрібнозернистий ферит, мікротвердість 170—122 кг/мм². Для другого використана заготовка, що отримана зварюванням двох кусків заліза (рис. 2, № 707). На макро- і мікрошлифах чітко розмежовуються зони фериту зі слабо травленими межами зерен і дуже високою для заліза мікротвердістю — 360—274 кг/мм², а також ферито-перлітної структури з незначним вмістом вуглецю і мікротвердістю 221 кг/мм². Тут можливе застосування металу повторного використання.

⁵ Колчин Б. А. Черная металлургия и металлообработка..., с. 51—53.

⁶ Хомутова Л. С. Техника кузнечного ремесла в древнерусском городе Серпенске. СА, 1973, № 1, с. 224; Гопак В. Д. Техника кузнечного ремесла у восточных славян во второй половине I тысячелетия н. э.— СА, 1976, № 2, с. 50, рис. 2; 169, 481.

⁷ Колчин Б. А. Черная металлургия и металлообработка..., с. 81.

Цементованим виявився один ніж. Його залізне лезо зберегло з одного боку по всій довжині поверхні залишки цементованого шару глибиною до 0,4 мм. Ніж загартовано. Мікротвердість цементованої зони 572—464 кг/мм².

Серед інших металевих знахідок на городищі широко представлена спорядження вершника і верхового коня — шпори, вудила, запряжні кільця, подпружна пряжка.

Досліджено шість шпор (знайдено сім, але одна з них, погано збережена, не піддавалась металографічному аналізу). Конструктивно вони належали до двох типів. Найбільш ранньою є шпора з шипом і скобою, розташованими в одній площині (тип перший за А. Н. Кірпічниковим). Скоба у перетині сегментоподібна, з плоскою основою, що прилягала до взуття, і опуклою боковою. Ширина скоби близько 8 мм, товщина 3 мм. Шип притуплений, довжиною 20 мм, з потовщенням поблизу з'єднання його із скобою. Петлі для кріплення обламані (рис. 2, № 713). Шпори цього типу відомі у знахідках з Києва, Новгорода, Княжної гори та ін. Вони датуються XI—XII ст. і є предметами спорядження легко озброєного вершника⁸. Пізніше у XII ст. такі шпори вживались рідко. Досліджуваний екземпляр виготовлено з погано прокованого кричного заліза, що містило велику кількість чужерідних включень. Мікроструктура — ферит, мікротвердість 151 кг/мм².

П'ять шпор з чотиригранними піраміdalnimi шипами і колінчастими або напівциркульними дугами скоб (типи третій, четвертий, за А. Н. Кірпічниковим) датуються XII — першою половиною XIII ст. Шпори подібної конструкції входили до спорядження важкоозброєного вершника і були провідними типами у період феодальної роздробленості Давньої Русі⁹. Довжина їх коливається у межах 125—140 мм, дуги скоб шириною 87—91 мм, висота шипів з шийкою 27—39 мм. Вага екземплярів, які повністю збереглися, 38 г (рис. 2, № 766) і 43 г (рис. 2, № 719). Одна шpora (рис. 2, № 714) прикрашена по зовнішній поверхні дуг вертикальними насічками. Решта слідів орнаментації або декоративного покриття не збереглася.

Серед шпор цього типу одна (рис. 2, № 719) виготовлена із сталі з нерівномірним розподілом вуглецю. Мікроструктура — ферит і перліт — близька до відманштетової, що вказує на завищення температур кування, це викликано, очевидно, прагненням коваля зберегти тепло у виробі, який швидко охолоджувався під час кування (рис. 4, 6). Мікротвердість 236—170 кг/мм².

Інші шпори суцільнозалізні. Мікроструктура металу — ферит, місцями сліди перліту, інколи є ділянки поверхневого навуглецовування. Мікротвердість — в межах 206—151 кг/мм². Тут необхідно відзначити одну шпору (рис. 2, № 715), залізо якої дуже добре проковане, що виділяє її не тільки серед інших екземплярів, але й серед залізних виробів Гринчука взагалі.

Дві пари двочлених вудил з рухомими кільцями являють собою найбільш поширеній у Давній Русі вид (тип четвертий, за А. Н. Кірпічниковим)¹⁰. Мундштуки вудил у перетині чотиригранні, із закругленими кутами граней. Довжина одного мундштука 140 мм, діаметр кільце 36—37 мм (рис. 2, 718), у другого (рис. 2, 720) — відповідно 145 мм і 47—52 мм. Обидві пари суцільнозалізні. Вони виготовлені з грубого кричного заліза з великою кількістю шлакових включень. Мікроструктура — ферит, місцями ділянки поверхневого навуглецовування. Мікротвердість 151 кг/мм² і 170 кг/мм².

Плоске кільце діаметром 50 мм з прямокутним поперечним пере-

⁸ Кирпічников А. Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси в IX—XIII вв.—САИ, 1973, Е1-36 с. 61, рис. 37; с. 63—65, рис. 39, табл. XVIII, 1—3.

⁹ Кирпічников А. Н. Снаряжение всадника..., с. 61, рис. 37; с. 65—67.

¹⁰ Там же, с. 12, рис. 4, с. 16—17.

тіном розмірами 9×3 мм (рис. 2, № 729) викувано з цементованої заготовки. Мікроструктура зовнішніх зон — ферит і перліт з вмістом вуглецю до 0,5%. Близче до центру вміст вуглецю різко зменшується. Мікротвердість 236—160 кг/мм². Кільце зварено «внахльостку». На мікрошлифі чітко видно зварний шов.

Уламки двох плоских кілець меншого діаметра виготовлені з заліза. Мікроструктура — дрібнозернистий ферит, сліди перліту. Мікротвердість одного (рис. 2, № 723) 122 кг/мм², другого — підвищена до 236 кг/мм² (рис. 2, № 730).

Кільцеподібна пряжка розміром 50×43 мм з прямим відрізком осі замикаючого стержня (рис. 2, 728) типологічно близька до давньоруських попружних пряжок XI—XIII ст.¹¹ Вона суцільнозалізна, мікроструктура — дрібнозернистий ферит, біля краю є ділянка поверхневого навуточування. Мікротвердість 193—160 кг/мм².

Предмети озброєння представлені двома черешковими наконечниками стріл, одношипним втульчастим наконечником дротика і уламком леза слабо вигнутої шаблі або зброї з прямим лезом для рубки типу палаша.

Обидва наконечники стріл належать до типів, широко розповсюджених у давньоруський період¹². Невеликий чотиригранний протикольчужний наконечник довжиною 66 мм і вагою близько 4 г (рис. 3, № 731) викуваний з сталі, яка характеризується нерівномірним розподілом вуглецю. Подібні зразки (тип 95, за А. Ф. Медведевим) були поширені у Давній Русі і в сусідніх народів Східної Європи з VIII по XIV ст. включно. Мікроструктура — зони сорбітоподібного перліту і фериту з межами зерен, що слабо травляться. Переход між зонами поступовий, слідів зварювання немає. Метал наконечників відрізняється високою для обробленої термічно сталі мікротвердістю (383—274 кг/мм²). При цьому мікротвердість зони фериту, що слабо трапиться, досягає тут 350 кг/мм². Для з'ясування причин цього явища необхідний повний хімічний аналіз складу металу. Проте виконати його поки що не можна, оскільки немає проби необхідного об'єму від наконечника такої незначної маси¹³.

Легким лавролистим наконечником стріли (рис. 2, № 732) представлено тип 63 (за класифікацією А. Ф. Медведєва). Лавролисті наконечники з'явилися на рубежі нашої ери і поширені до пізнього середньовіччя у Східній Європі. З IX ст. у південній частині Європи вони мали круглий або гранований держак з упором для древка, в північних областях — плоский¹⁴.

Довжина наконечника з Гринчука 75 мм і вага — близько 3 г, виготовлений він з заліза. Мікроструктура — ферит, частина перліту. Чітка межа зон із різним вмістом перліту і різним ступенем зернистості фериту може вказувати на застосування тут металу повторного використання (рис. 5, 2). Однотипний втульчастий наконечник дротика (рис. 3, № 733) викуваний з грубого кричного заліза. Метал наконечника майже не прокованій і за кількістю шлакових включенів наближається до губки (рис. 5, 3). Мікроструктура — дрібнозернистий ферит, місцями сліди перліту. Мікротвердість підвищена до 236 кг/мм². Діаметр втулки — близько 10 мм, вага в сучасному стані — 6,8 г. Однотипні втульчасті наконечники відомі серед знахідок з Пліснеська і з Тарту¹⁵. Вони могли вживатися і як гарпунчики для рибної

¹¹ Кирпичников А. Н. Снаряжение всадника..., с. 76—77, рис. 43, 5, 7.

¹² Колчин Б. А. Черная металлургия..., с. 143, рис. 12.

¹³ Медведев А. Ф. Ручное метательное оружие.—СА, 1966, вып. Е1-36, с. 84.

¹⁴ Медведев А. Ф. Указ. соч., с. 74.

¹⁵ Кучера М. П. Древний Пліснеськ.—АП УРСР, 1962, т. 12, рис. 12, 18; Trummal V. Archaeologised kaevetud Tartu linnusel.—Eest NSV Atalov Kusimusi, 1964, табл. XII, 11.

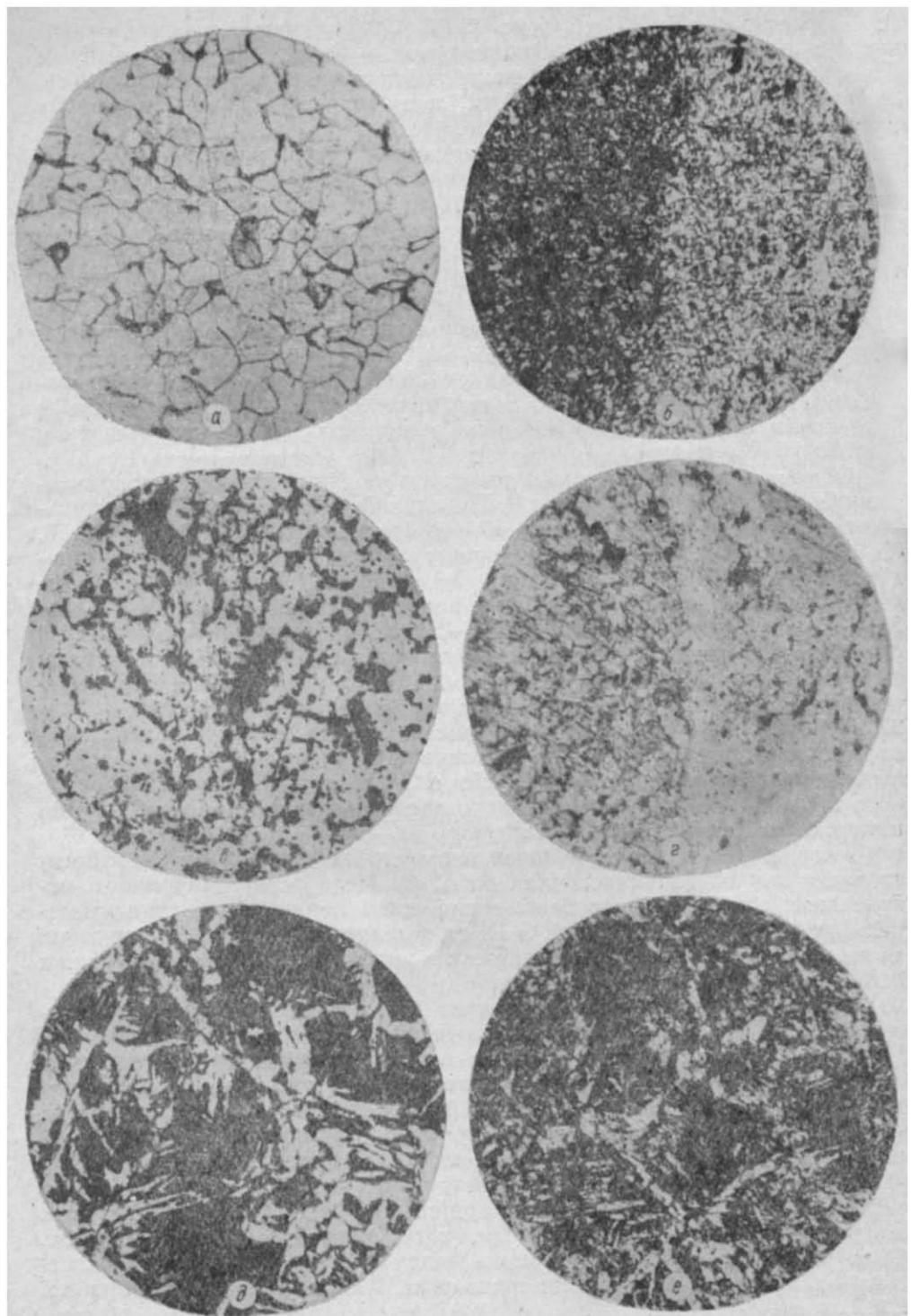

Рис. 5. Фотографії мікроструктур.

a — вудила, ан. 720. Ферит, зб. 300; *b* — наконечник стріли ан. 732. Ферит, мало перліту (метал повторного використання), зб. 100; *c* — наконечник дротика, ан. 733. Ферит, шлак, зб. 300; *g* — дверні кільце, ан. 722. Зварний шов, зб. 100; *д* — петля, ан. 725. Ферит і перліт, структура, близька до відмінної, зб. 300; *e* — заготовка, ан. 735. Ферит, перліт, структура, близька до відмінної, зб. 300.

ловлі¹⁶. Масивний уламок прямого однобічного леза шириною 26 мм і товщиною біля спинки 5 мм із загостреним кінцем (рис. 3, № 734) також сущільнозалізний. Мікроструктура — ферит зі слабо травленими межами зерен, місцями невиразні сліди перліту. Мікротвердість 193 кг/мм².

До цієї ж групи, мабуть, слід включити і злегка опуклий предмет, скоріше уламок виробу, склеяного з пластин товщиною 0,9—1 мм. На ньому зберігся вертикальний гачок і нескладний орнамент у вигляді однорядної смуги крапкових заглиблень, викарбуваних паралельно торцю. Предмет дуже нагадує фрагмент нижньої частини боковини шолома (рис. 3, № 677). Він виготовлений з добре прокованого кричного заліза. Мікроструктура — ферит, частина перліту. Вміст вуглецю у металі не перевищує 0,1 мм. Мікротвердість — в межах 193—143 кг/мм², середня по шліфу — 160 кг/мм².

Серед предметів риболовного промислу є і рибальський гачок, типово давньоруський¹⁷, вагою 5,6 г, вигнутий з прямокутного стержня перетином 4,6 × 3,6 мм, висота цівки 40 мм, зів шириною 26 мм. Жало гачка має шийку, верхівка цівки відтягнута на клин (рис. 3, № 724). Гачок сущільнозалізний, мікроструктура — ферит. Значна деформація зерен фериту і висока мікротвердість заліза (наклепка) 297—193 кг/мм² свідчить про те, що застосовувалось холодне кування. Цим способом виготовлено також досліджені нами раніше майже аналогічний гачок з Княжої Гори. Очевидно, виготовлення риболовних гачків без переднього нагрівання заготовок практикувалось у Давній Русі досить часто.

Уламок бритви (рис. 2, № 689) та невеликий стержень довжиною 58 мм і діаметром 4,5—5,5 мм (рис. 3, № 709) теж сущільнозалізні. Мікроструктура бритви — дрібнозернистий ферит, місцями небагато перліту. Вміст вуглецю 0,1—0,2 мм. Мікротвердість 193—160 кг/мм², середня по шліфу — 181 кг/мм². На макро- і мікрошлифах проби стержня явило простежується шаруватість зон фериту різного ступеня зернистості. Мікротвердість у межах 143—116 кг/мм². У металі обох предметів багато шлакових включення.

Інші речі представлени виробами господарського призначення. Це окуття, цвяхи, завіси, скоби, дверні кільце, петля. Крім того, тут знайдена і ковальська заготовка ножа. Уламки тонких і вузьких пластин-окуттів шириною 7,5—9,4 мм і товщиною 1,5—2,9 мм трапляються на городниці часто. Нами досліджено вісім екземплярів (рис. 3, № 671, 672, 688, 699, 700, 706, 712, 721). Усі вони виготовлені з грубого кричного заліза. Мікроструктура — ферит, інколи ділянки місцевого навуглінення. Середня мікротвердість 193—151 кг/мм². У двох випадках середня мікротвердість підвищена до 221 кг/мм² (№ 688) і навіть до 254 кг/мм² (№ 700).

Вісім цвяхів (рис. 3, № 675, 676, 701, 702, 707, 708, 726, 727) здебільшого зроблені з квадратного дроту завтовшки 4—6 мм, зрідка товщина більша — до 8 мм (№ 701), або менша — близько 3 мм (№ 727). Довжина цвяхів — до 90 мм. Головки висаджені на цвяховій дощі. Всі досліджувані екземпляри сущільнозалізні. Мікроструктура — ферит, інколи — небагато перліту. Мікротвердість у межах 221—128 кг/мм². У п'яти випадках (№ 675, 676, 703, 726, 727) на шліфах ясно позначена шаруватість зон фериту різного ступеня зернистості. Залізо всіх цвяхів сильно засмічене шлаковими включеннями.

Дві невеликі завіси довжиною 99 і 102 мм (рис. 3, № 673, 674), імовірно, застосовувалися для кріплення кришок скриньок. Одна з них

¹⁶ Медведев А. Ф. Указ. соч., с. 74.

¹⁷ Колчин Б. А. Черная металлургия и металлообработка..., с. 100, рис. 63, 86, с. 102.

Таблиця

Ковалські вироби

Вироби	Кількість	Залізні	Метал повторного використання	Сталеві	Суцільнолеві	Зварні	Цементовані	Термооброблені
Ножі	12	1	1	10	6	3	1	9
Шпори	6	5	—	1	1	—	—	—
Вудила	2	2	—	—	—	—	—	—
Кільця	3	2	—	1	1	—	—	—
Пряжка	1	1	—	—	—	—	—	—
Наконечники стріл	2	—	—	—	—	—	—	—
Уламок шаблі (?)	1	1	—	—	—	—	—	—
Уламок шолома (?)	1	1	—	—	—	—	—	—
Наконечник дротика	1	1	—	—	—	—	—	—
Риболовний гачок	1	1	—	—	—	—	—	—
Бритва	1	1	—	—	—	—	—	—
Стержень	1	1	—	—	—	—	—	—
Окуття	8	8,	—	—	—	—	—	—
Цвяхи	8	8	—	—	—	—	—	—
Зависи	2	1	—	—	—	—	—	—
Скоби	4	4	—	—	—	—	—	—
Кільце для дверей	1	1	—	—	—	—	—	—
Петля	1	—	—	—	—	—	—	—
Заготовка	1	—	—	—	—	—	—	—
Разом	57	39	3	15	11	3	1	9

(№ 673) виготовлена з погано прокованого кричного заліза. Мікроструктура металу — ферит зі слабо травленими межами зерен, мікротвердість 200 кг/мм².

У мікроструктурі другої завіси виразні сталеві й залізні зони з чіткими межами і світлі смуги недбало виконаних зварювальних швів. Для її виготовлення явно був використаний метал повторного вживання. Мікротвердість у межах 221—151 кг/мм². У металі багато чужерідних включень.

Чотири прямокутні скоби (рис. 3, № 678, 679, 710, 711) висотою до 60 см, шириною до 55 м і вагою близько 23 г суцільнозалізні. Середня мікротвердість 236—221 кг/мм². У трьох скобах простежується шаруватість макро- і мікроструктури. У металі багато шлаку.

Вите кільце (рис. 3, № 722) діаметром 62—65 мм важить близько 30 г. Судячи з аналогії¹⁸, воно являло собою дверну ручку. Кільце виготовлене зі скрученого гвинтом квадратного залізного стержня і зварено. Мікроструктура — ферит із слабими слідами перліту. На мікрошлифі є чітка світла смуга зварювального шва (рис. 5, 4). Мікротвердість 160 кг/мм². Метал прокований слабо.

Досить велика петля висотою 88 мм (рис. 2, № 725) виявилася суцільнолитою. Мікроструктура — ферит і перліт, розподіл вуглецю нерівномірний, структура близька до відмінштетової (рис. 5, 5), мікротвердість 221—151 кг/мм².

Зі сталі з нерівномірним розподілом вуглецю виготовлена й ковалська заготовка ножа. Ферито-перлітна мікроструктура тут також близька до відмінштетової (рис. 5, 6), мікротвердість 254—160 кг/мм².

Підведемо деякі підсумки. Передусім звертає на себе увагу досить

¹⁸ Таке ж кільце разом зі скобою для закріплення в дверях знайдено О. В. Сухобоковим на городищі Нищаха. Див. також: Даркевич В. П. Раскопки на Южном городище Старой Рязани.— В кн.: Археология Рязанской земли. М., 1974, с. 48, рис. 29, 6.

своєрідний асортимент ковалських виробів, знайдених на городиці (табл.).

Тут широко представлені предмети спорядження вершника і верхового коня, зброя, є знаряддя рибальського промислу, речі побутового призначення і господарського вжитку. Характерною особливістю асортименту є відсутність виробів, пов'язаних з трудовою діяльністю населення,— сільськогосподарських знарядь і ремісничого інвентаря (за винятком залишків ковалського горна). Проте саме ці знахідки є звичайними на давньоруських пам'ятках в цілому, в тому числі й на городищах — феодальних замках, таких, як Княжа Гора, Дівич-гора та ін.¹⁹

Вказані риси можна пояснити лише специфічним характером городища, яке, очевидно, належало невеликому місту-фортеці. У ньому розміщувався воїнський гарнізон, що ніс охорону службу, як це мало місце на східних і південно-східних кордонах руських земель²⁰. У залишку інвентарі пам'яток, мабуть, і знайшли своє відображення риси побуту загону давньоруських воїнів.

Проведений металографічний аналіз дав змогу виявити ряд особливостей металу досліджених виробів. Серед цих ознак, зокрема, такі. По-перше, слабе вихідне проковування кричного напівфабрикату, про що свідчить дуже висока засміченість заліза і сталі шлаковими включеннями. Це явище, притаманне давньоруському залізу, тут виступає особливо сильно. По-друге, вже названа вище характерна шаруватість макро- і мікроструктури багатьох суцільнозалізних виробів. По-третє, велика розбіжність мікротвердості різних зон фериту одного виробу і часто простежувана підвищена твердість заліза. По-четверте, дуже нерівномірне поширення вуглецю в сталі, що вказує на неповну цементацію і недостатнє проковування сталевих заготовок.

Все це дає підставу із значною мірою вірогідності стверджувати, що залізо і сталь більшості місцевих предметів отримані з однорідної сировини і шляхом застосування близької технології. Найімовірніше метал є місцевою продукцією. Проте одночасне якісне проковування вихідного металу, відсутність шаруватості феритної структури, стабільність мікротвердості у деяких виробах (шпора, рис. 2 № 715; предмет рис. 2, № 677) вказують на інший характер виробництва. Можливо ці предмети привезні.

В цілому результати дослідження показують відносно невисокий порівняно з розвинутими давньоруськими центрами рівень залізобробки на городищі. Про це свідчать низька якість заліза та сталі, велика кількість дешевих залізних предметів, відсутність будь-якого стандарта при виготовленні найбільш якісних виробів — ножів.

Перевага тут віддається суцільносталевим ножам, зварні зустрічаються рідко. Усі вони виконані в різних технологічних схемах, у тому числі й таких, які на більшості давньоруських земель давно вже не використовувались (зварювання сталевої і залізної штабок), а також взагалі незастосовуваних в умовах розвинутого товарного виробництва (зокрема, двобічне наварювання вузьких сталевих штабок). Створюється враження, що серед досліджених знахідок взагалі немає предметів, виготовлених в умовах високорозвинутого товарного ремесла, за винятком, можливо, шпор. Більшість з них, певно, вироблялась на місці гарнізонними ковалями-універсалами, що задовольняло досить обмежені потреби особового складу воїнського загону. Одночасно слід відзначити високу кваліфікацію виконавців, про що свідчить висока якість зварних з'єднань і термічної обробки ножів.

¹⁹ Довженок В. Й. Про типи городищ Київської Русі.— Археологія, 1975, № 16, с. 3—8.

²⁰ Довженок В. Й. Вказ. праця, с. 8—14.

Перелічені особливості визначаються специфікою городища і його мешканців. Але, можливо, вони відображають також більш загальні риси, характерні для ковальського ремесла давньоруського населення Подністров'я XII—XIII ст. Для з'ясування цього необхідні ширші дослідження масової ковальської продукції даного району.

С. П. ПАЧКОВА, В. Д. ГОПАК

Железооброблююче ремесло на городище Гринчук

Резюме

В результаті раскопок 1974—1976 рр. древнерусського городища у с. Гринчук Хмельницької обл. отримано широкий асортимент кузнечних изделий, підтвердждаючий специфічний характер об'єкта як небольшої сторожевої крепості, в якій разміщалася воїнський гарнізон. Металлографічний аналіз 57 предметів позивав відділити продукцію місцевих кузнеців і привозні зразки. Обнаружені ряд особливостей обробки на городищі. У частності, це застосування різних технологічних схем і відсутність високої стандартизації технологічних етапів при виготовленні продукції, необхідних у умовах розвинутого товарного виробництва, які склалися в то ж час у великих ремеслових центрах Древньої Русі. Продукція місцевих кузнеців відрізняється обмеженими потребами воїнського гарнізона крепості. Однак кваліфікація виконавців була високою, що підтверджує якість зварювань і термообробки ножів.

Особливості железооброблюючого ремесла визначаються специфікою городища. Однак, можливо, вони відображають також більш загальні риси, характерні для кузнечного ремесла древнеруського населення Подністров'я XII—XIII ст.

О. С. БЕЛЯЄВ

**Поховання зрубної культури
і раннього залізного віку
Йосипівського могильника.**

У 1970—1973 рр. експедиція ІА АН УРСР під керівництвом Д. Я. Телегіна і О. С. Беляєва проводила розкопки ґрунтового могильника поблизу с. Йосипівка Магдалинівського р-ну Дніпропетровської обл.* Він розташований на лівому березі р. Орель на висоті 4 м над літнім рівнем води. Це місце між руслом ріки і оз. Лиман являє собою частину надзаплавної тераси — піщане підвищення, яке поступово знижується до води. Воно є найвищою точкою у навколишній місцевості і, очевидно, внаслідок цього протягом багатьох епох тут існував могильник. На його площі розкрито 670 м², де знайдено 67 поховань.

Перші одинадцять поховань розкопано у 1970—1971 рр.¹, решта — у 1972—1973 рр.належать вони до різних історичних епох і археологічних культур. Серед них десять (№ 3, 8, 11, 21, 28, 31, 34, 53, 55, 65) — доби неоліту, чиєсть (№ 13, 18, 20, 23, 38, 47) — ямного часу, одне (№ 37) — ранньої бронзи, 35 поховань (№ 1, 2, 3а, 4, 5, 7, 9, 10, 12, 14, 16, 22, 25—27, 29, 30, 33, 35, 36, 39, 41—43, 45, 46, 49, 50, 56—58, 60, 61, 67) зрубної культури, два (№ 32, 51) — раннього залізного віку, одне (№ 54) скіфське і два (№ 24, 64) середньовічніх. Час і культурну належність десяти поховань (№ 6, 15, 17, 19, 40, 48, 59, 62, 63, 66) встановити не вдалось.

У розташуванні зрубних поховань спостерігається певна закономірність: вони займали площу прямокутної форми розміром 19 × 14 м і розміщувались у кілька паралельних рядів (рис. 1). В інших випадках якихось відокремлених груп не простежено. Нижче зупинимось на розгляді поховань зрубної культури та раннього залізного віку.

Серед 35 могил зрубного часу положення кістяків визначено лише у 18 випадках. Всі небіжчики покладені у скорченому стані на лівому (11) або правому (7) боці (рис. 2). Руки зігнуті у ліктях, кисті

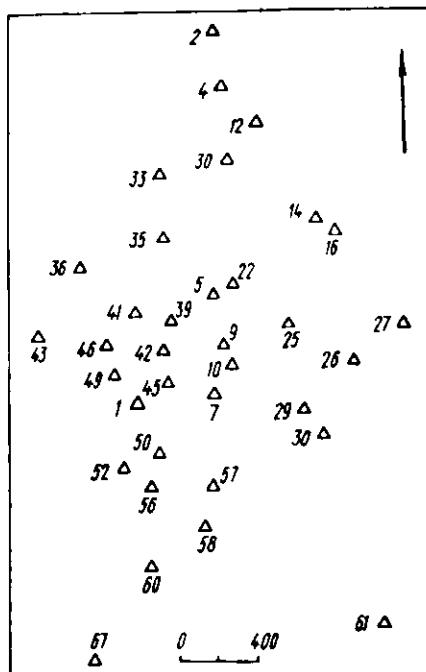

Рис. 1. План розташування зрубних поховань на могильнику поблизу с. Йосипівка.

* Висловлюю подяку Д. Я. Телегіну за дозвіл опублікувати матеріали експедиції.

1 Беляєв О. С. Обстеження ґрунтового могильника зрубної культури біля с. Йосипівка на Орелі. — Археологія, 1973, № 14, с. 60—61.

біля обличчя. Ноги зігнутуто, як правило, під гострим кутом, лише у двох кістяків (№ 16 і 46) вони утворюють біля таза тупий кут, у колінах — гострий. Орієнтація різна: південь, північ, південний захід, південний схід, північний захід, північний схід, але переважає східна.

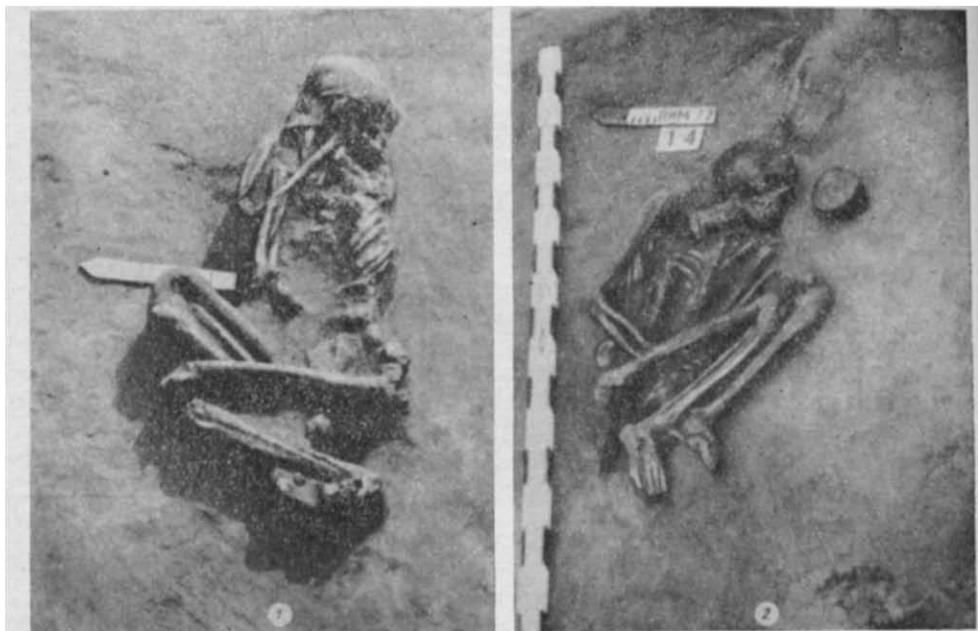

Рис. 2. Поховання з Йосипівського могильника.

1 — кістяк з поховання № 2 зрубної культури; 2 — кістяк з поховання № 14 зрубної культури.

Посуд знайдено у 27 похованнях. За формою і орнаментом його можна поділити на кілька груп. Перша включає гострореберні посудини з закругленими, відігнутими назовні вінцями. На шийці їх плічках нанесений орнамент у вигляді врізних або прокреслених горизонтальних ліній — зигзагоподібних, супільних прямих; іноді поля трикутників заштриховані (рис. 3). На одному горщику з зовнішнього боку помітні сліди розчісування. Інші посудини цієї групи неорнаментовані. Діаметр їх 10—12, 12—14 см, висота 9—14 см. Друга група — банкоподібні посудинки, у яких діаметр вінець майже збігається з діаметром денець. Вінця відігнуті назовні або загнуті всередину (рис. 3, 2, 3). До третьої групи належать посудинки конусоподібної форми, тулуб яких поступово звужується донизу. Вінця прямі, орнаменту немає (рис. 3, 3), тільки деякі прикрашені під вінцями рядами насічок. Четверта група складається з посуду видовжених пропорцій, тулуб трохи опуклий, вінця ледь відігнуті назовні (рис. 3, 4), під ними теж бувають рядки насічок.

Кераміка всіх чотирьох груп поширенна на поселеннях і в похованнях зрубної культури. Так, аналогії посуду першої і четвертої груп можна знайти серед інвентаря поховань у кам'яних ящиках на Ворошиловградщині², а третьої і четвертої — в курганах Херсонщини³.

Серед поховань раннього залізного віку є два, що належать до передскіфського часу (№ 32, 51). Перше з них зруйноване. Від скелета

² Післарій І. О. Поховання зрубної культури у кам'яних ящиках на р. Лозівій.— АДУ 1969 р. К., 1972, с. 71—72.

³ Ковпаненко Г. Т., Качалова Н. К., Шарафутдинова И. Н. Курганы у с. Новочерномське Херсонской обл.— В кн.: Памятники эпохи бронзы юга европейской части СССР. К., 1967, с. 70, 75.

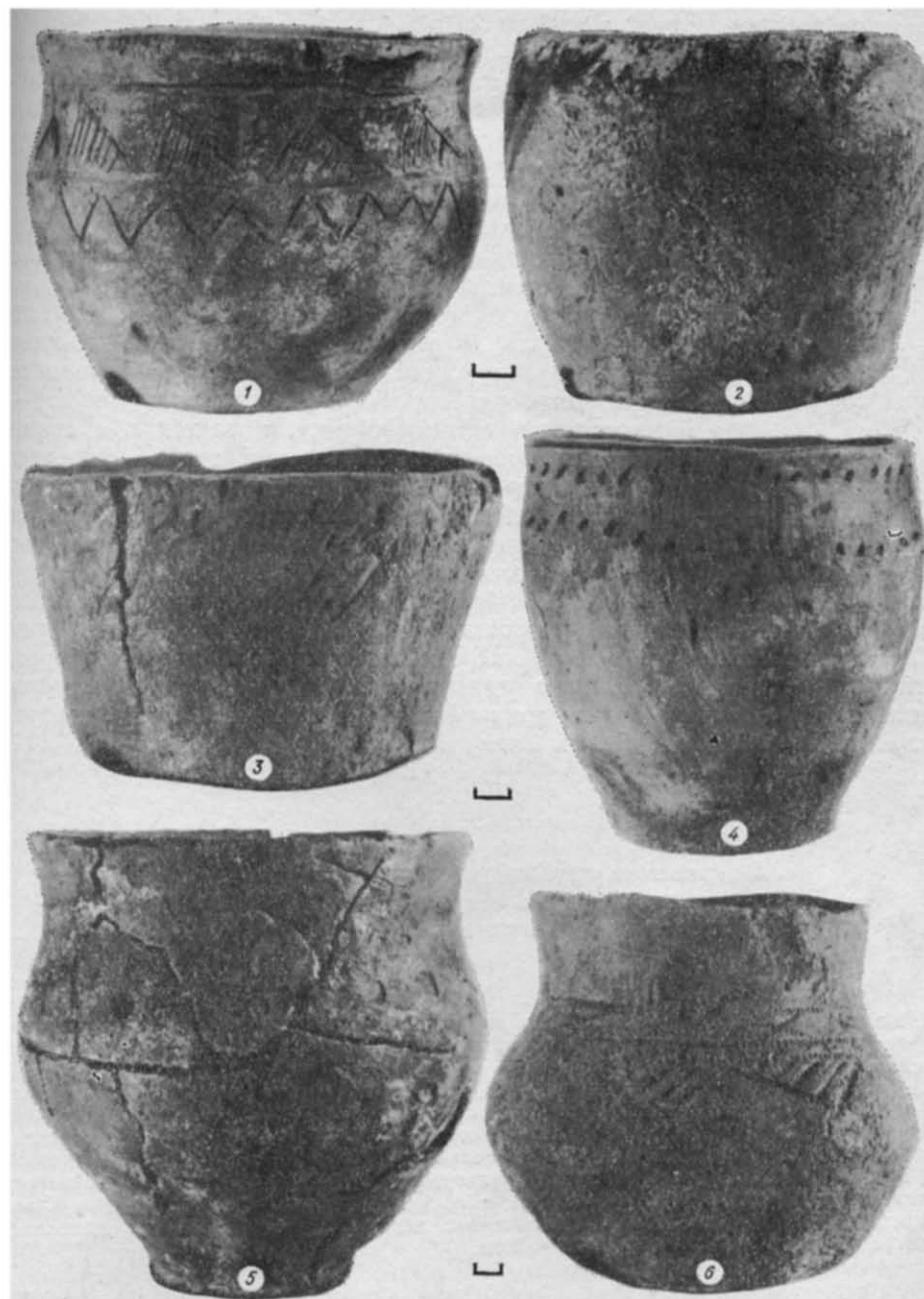

Рис. 3. Керамика з поховань.

1 (№ 30), 2 (№ 36), 3 (№ 41), 4 (№ 12) — поховання зрубної культури; 5 (№ 51), 6 (№ 51) — поховання чорноліської культури.

збереглись кістки черепа й залишки кісток рук. Орієнтація південно-східна. Впритул до черепа з північного заходу виявлено розвал посудини, яка перекривала залишки рук. Її вдалося частково реставрувати. Це була досить велика опуклобока посудина з відігнутими назовні вінцями. Поверхня сіро-жовтого кольору, підлощена (рис. 4).

У другому похованні (№ 51) кістяк дорослого лежав випростаний на спині, головою на південний захід. Південніше черепа знайдено розвал горщика, який повністю реставрований (рис. 3, 5). На північний захід від стегнової кістки лівої ноги була посудина біконічної форми

з виразним ребром, високою шийкою і відігнутими назовні вінцями. На плічках є орнамент у вигляді трьох горизонтальних суцільних ліній. Між першою і другою нанесено перехресні лінії, а нижче — зигзагоподібну смужку заштрихованих трикутників вершинами донизу. Орнамент виконаний відбитками палички, обвитої шнуром (рис. 3, 6).

Форма оздоблення цих посудин нагадує кераміку Суботівського городища⁴, що дає змогу віднести поховання до X—IX ст. до н. е. і зв'язати їх з чорноліською культурою.

Поховання Йосипівського могильника, що належить до різних епох і різних археологічних культур, свідчать про безперервне заселення берегів р. Орель протягом неоліту — раннього залізного віку, а також про складність історичних подій, які тут відбувались, включаючи взаємовиливи і пересування степового і лісостепового населення. Певний інтерес становить відкриття на Орелі великого грунтового могильника зрубної культури, де, як і на Лівобережжі взагалі, поховання цього

часу траплялись досі лише в курганах. Цікавим є відкриття на Орелі пам'яток чорноліської культури, які раніше були відомі на Лівобережжі тільки на Ворсклі⁵. Можна припустити, що територія поширення цих пам'яток не обмежувалась межиріччям Ворскли та Орелі і, мабуть, сягала далі на схід по рубежах Степу й Лісостепу.

А. С. БЕЛЯЕВ

Погребения срубной культуры и раннего железного века Йосифовского могильника

Резюме

В статье дается публикация материалов из раскопок могильника на р. Орели. Долина реки расположена на границе Степи и Лесостепи и является малоизученной территорией.

В могильнике открыто 67 погребений разных периодов и археологических культур (10 неолитических, шесть ямного времени, одно ранней бронзы, 35 срубной культуры, два погребения раннего железного века, одно скифское, два средневековых) с соответствующим инвентарем. Десять погребений не определены.

Наличие материалов различной культурной принадлежности свидетельствует о длительном использовании могильника и о беспрерывном заселении долины Орели на протяжении неолита — раннего железного века. Полученные данные дополняют сведения об истории населения этого района.

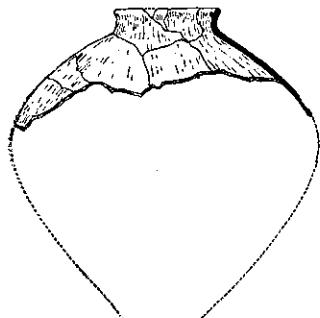

Рис. 4. Посудина з поховання № 32 чорноліської культури.

⁴ Граков Б. Н., Тереножкин А. И. Субботовское городище.—СА, 1958, № 8, с. 170; Тереножкин А. И. Культура предскифского времени в Среднем Поднепровье.—В кн.: Вопросы скифо-сарматской археологии. М., 1952, с. 97—98.

⁵ Ковпаненко Г. Т. Пам'ятки скіфського часу в басейні р. Ворскли.—Археология, 1961, т. 13, с. 64, 65.

В. М. ЗУБАР, Б. В. МАГОМЕДОВ

Нові дослідження середньовічних поховань Херсонеса

Незважаючи на багаторічні розкопки некрополя Херсонеса, матеріалів ранньосередньовічного часу зібрано порівняно мало¹. Це значною мірою утруднює вивчення історії міста V—VII ст., і тому кожний розкопаний ранньосередньовічний комплекс заслуговує найпильнішої уваги.

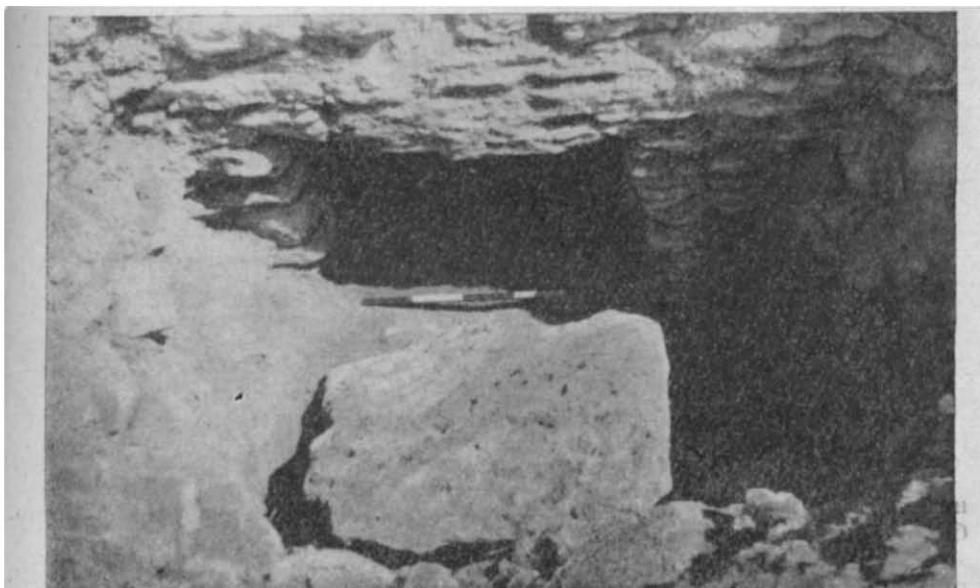

Рис. 1. Вхідний отвір і плита закладу склепу.

Влітку 1975 р. Херсонеський загін Середньодніпровської скіфської експедиції ІА АН УРСР та Херсонеський музей проводили розкопки на ділянці некрополя, розташованій на східному схилі Піщаної балки². Широкі археологічні дослідження некрополя тут велись у 1909—1911, 1914 рр.³ Однак ці роботи охопили лише територію, яка безпосередньо прилягає до оборонних стін міста. Інші райони схилу, зайняті могильником, розкопувались лише епізодично і повністю ще не вивчені. Саме тут відкрито цікавий ранньосередньовічний комплекс, якому й присвячена ця публікація.

За 15 м на південний схід від огорожі Херсонеського музею за даними геофізичної розвідки зафіксовано аномалію склепу № 3⁴. З метою перевірки цих даних, тут розпочато розкопки. На глибині 0,8 м від поверхні у заповненні вхідної ями виявлено валняковий надгробок з

¹ Якобсон А. Л. Раннесредневековый Херсонес.—МИА, 1959, № 63, с. 248—250.

² Зубарь В. М., Рыжов С. Г. Раскопки некрополя Херсонеса.—АО за 1975 г. М., 1976, с. 327—328.

³ Лепер Р. Х. Дневник раскопок Херсонесского некрополя (1908—1910).—Херсонес. сб., 1927, вып. 2, с. 202—209, 220—221, 226 та ін.; Лепер Р. Х. Сводный дневник 1911 г.—Архів ДХМ, спр. № 85, арк. 12—14; Лепер Р. Х. Раскопки некрополя за западной оборонительной стеной.—Архів ДХМ, спр. № 97, арк. 8—12; Лепер Р. Х. Раскопки за западной оборонительной стеной.—Архів ДХМ, спр. № 94, арк. 2 та ін.

⁴ Шевнин В. А. Отчет о дополнительной зимней студенческой практике на территории Херсонесского музея г. Севастополя.—Архів ДХМ.

зображенням хреста, який, очевидно, було скинуто з поверхні під час повторних поховань.

Склеп вирубано у вапняковій скелі сарматського шару. Вхід його орієнтований на північний захід. У поховальну камеру веде прямокутний вхідний отвір розмірами $0,63 \times 0,57$ м, який зовні нещільно закритий вапняковою плитою ($0,6 \times 0,7$ м, рис. 1). Вхід до склепу розташований значно вище дна поховальної камери і тому для зручного спуску

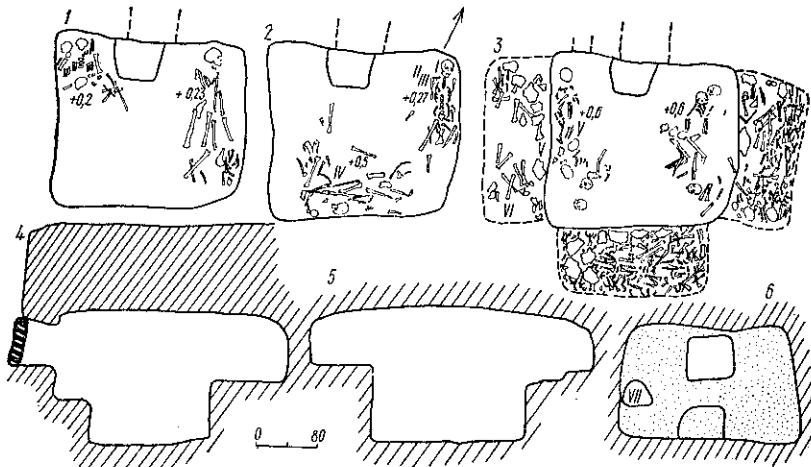

Рис. 2. План, розрізи і фасіровка передньої стіни склепу (1—6).

I — деформований череп; II — пряжка; III — браслет; IV — сережка; V — фібула; VI — памистина; VII — отвір, що веде до склепу № 2.

на відстані $0,45$ м від нижнього краю вхідного отвору у скелі вирубано східень розміром $0,5 \times 0,66 \times 0,55$ м.

У плані поховальна камера близька до квадрата ($2,2 \times 2,5$ м, рис. 2, 1—2). Її висота $1,7$ м. Стеля склепу плоска. Праворуч від входу у стіні камери є невеликий отвір, який з'єднує її з поховальною камерою сусіднього склепу № 2 (рис. 2, 6, VII). У трьох стінах споруджені лежанки, розташовані на висоті $0,8$ м від підлоги. Довжина їх $2—2,2$ м, ширина $0,8—1$ м, висота $0,5—1$ м. Всі лежанки біля задньої стіни трохи округлені (рис. 2, 4—5).

Склеп використовувався для поховання протягом тривалого часу, і внаслідок цього на долівці камери утворився значний шар напливної землі, в якому містилися на різних рівнях залишки поховань. У зв'язку з цим розчистка склепу велася шар за шаром *.

Праворуч від входу на рівні $0,2$ м від долівки зафіксовано залишки двох кістяків, орієнтованих в напрямку до передньої стінки. Ці поховання були дуже зруйновані, але, судячи з положення черепа й кісток грудної клітки, померлі лежали витягнуті на спині. На висоті $0,23$ м біля підніжжя лівої лежанки виявлено кістяк, також орієнтований голововою до передньої стінки камери. На тому ж рівні знайдена щелепа вівці, що збереглась, очевидно, від жертовної їжі (рис. 2, 1).

Наступний шар поховань залігав на рівні $0,27$ м. Кістяк, покладений з витягнутими вздовж тулуба руками біля основи лівої лежанки голововою до передньої стінки, належав юнаку. Череп мав слабі сліди штучної деформації. Поруч з ним знайдено бронзову пряжку з щитком у формі хреста (2) й бронзовий браслет з кінцями, що розширюються (3) (рис. 2, 2).

* Опис поховань дано за шарами, починаючи від долівки поховальної камери.

Третій шар поховань відкритий на рівні 0,5 м від долівки. Біля основи задньої лежанки виявлено нижню частину кістяка, ноги якого були перехрещені в гомілках. Верхня частина цього поховання не збереглась. На тому ж рівні траплялись розрізані кістки, уламки черепів, серед яких знайдена срібна дротянка сережка (4).

Останній шар простежено на рівні 0,6 м від долівки. Праворуч від входу в напливній землі розкопано залишки кістяка. На деякій відстані під правою лежанкою виявлено череп і окремі кістки. Тут серед розкиданих кісток знайдено срібну трипальчасту фібулу (6), яка, очевидно, впала з лежанки. Ліворуч від входу лежали ще два кістяки, орієнтовані головами до передньої стіни склепу. Ноги одного з них були зігнуті у колінах (рис. 2, 3).

На різних рівнях у напливній землі зафіковані уламки черепів, окремі кістки, невиразні уламки кераміки античного й ранньосередньовічного часу, а також деревне вугілля.

На лежанках анатомічний порядок кістяків порушений. На правій від входу лежанці, укріплений по краю рядом невеликих каменів, виявлено рештки кістяка дитини. Тут знайдені також залишки трьох черепів і намистина з синього скла (5). На самому краю лежанки трапилася друга срібна трипальчаста фібула (6).

На задній лежанці кістки частково розтрощені уламками вапняку, що впали зі стелі. Під кістяками простежувався шар темно-коричневого, майже чорного тліну товщиною 0,05 м. На лівій лежанці серед зотлілих кісток і роздавлених черепів знайдені залізні цвяхи від трун зі слідами дерева. Шар тліну тут мав товщину 0,04 м.

Внаслідок поганого збереження кісток, а також порушення ще в давнину анатомічного порядку кістяків точну кількість поховань у цьому склепі встановити неможливо. Судячи з наявності цілих черепів та їхніх уламків, у ньому було поховано приблизно 17 небіжчиків.

Опис речей. Серед знахідок є прямокутний вапняковий надгробок, на лицьовому боці якого викарбовано рельєфне зображення хреста з кінцями, що розширяються. Верхня частина лицьового боку пошкоджена. Довжина надгробка 0,31 м, ширина 0,21 см, товщина 0,11 м⁵ (рис. 3). Прямих аналогій описаній пам'ятці знайти не вдалося. Відомо, однак, що в Херсонесі V—VI ст., як правило, над засипаними входами до склепів ставилися надгробки у формі хреста⁶, які неодноразово траплялись під час розкопок некрополя міста, а також ранньосередньовічних могильників Південно-Західного Криму й Боспору⁷. Згаданий надгробок за формуєю хреста та за матеріалами, знайденими в склепі, слід датувати VI ст.

Бронзова лита пряжка з щитком у формі хреста (рис. 4, 1) має довжину 3 см⁸. Такі пряжки часто траплялись під час розкопок Херсонеса як на некрополі, так і на городищі⁹. Крім Херсонеса, вони відомі

Рис. 3. Вапняковий надгробок.

⁵ Архів ДХМ, інв. № 36 898/27.

⁶ Якобсон А. Л. Указ. соч., с. 258.

⁷ ОАК за 1896. Спб., 1898, с. 181, рис. 559; Репников Н. И. Днівник раскопок Херсонесского некрополя в 1908 г.— Херсонес. сб. 1927, вып. 2, с. 186, рис. 58.

⁸ Архів ДХМ, інв. № 36 898/16.

⁹ Там же, інв. № 23 506, 34 294, 34 324; ОАК за 1901. Спб., 1903, с. 39, рис. 79.

в Суук-Су, Ескі-Кермен, Чуфут-Кале, Скалистинському та інших могильниках Південно-Західного Криму¹⁰.

А. Л. Якобсон висловив думку, що пряжки з щитком у вигляді хреста є місцевими і незафіковані за межами Криму¹¹. Ця думка встановилася в літературі й підтримується авторами праць, присвячених ранньосередньовічному Криму, які вийшли з друку останнім часом¹². Однак беззаперечно це твердження сприймати не можна. Аналогічні пряжки нещодавно були виявлені під час розкопок ранньосередньовічних поховань у церкві Святого Діонісія в Афінах¹³. Таким чином, пряжки з щитком у формі хреста, знайдені в Херсонесі та в Північно-Західному Криму, не слід вважати явнішем виключно місцевим. Питання про датування цих знахідок повністю ще не вирішено. А. Л. Якобсон вказав, що ранньою датою їх є VI—VII ст.¹⁴ На думку А. К. Амброза¹⁵, вони належали до пізнішого часу. У даному випадку для датування пряжки з склепу № 3 велике значення має час існування трипальчастих фібул, тому що пряжка за

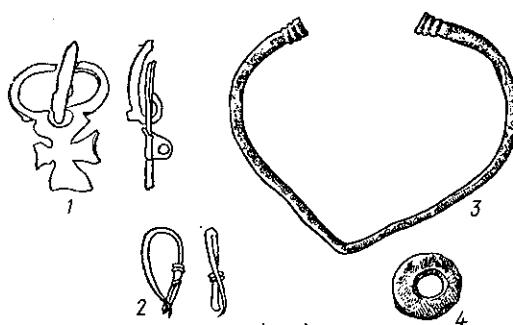

Рис. 4. Речі з склепу.

умовами її знахідки не може бути пізнішою, ніж фібули, виявлені в одному з останніх поховань у склепі.

Бронзовий браслет, виготовлений з круглого в перстині дроту, має незімкнуті кінці, що розширяються і прикрашені трьома перехватами¹⁶ (рис. 4, 3). Такі браслети з'являються в Криму у II—III ст.¹⁷ і продовжують використовуватись у період раннього середньовіччя. В V—VII ст. вони часто трапляються у могильниках Криму й Кавказу¹⁸. Браслети такого типу поширюються в Криму тоді, коли до складу населення Південно-Західного Криму інтенсивно долучається сармато-аланський елемент¹⁹. Аналогічні прикраси, певно, слід зв'язувати з сарматами, які принесли такі браслети не тільки у Крим, але й на територію Середньої Європи²⁰. Тому не дивно, що вони продовжували існувати в середовищі населення ранньосередньовічного Криму, яке зазнalo впливу аланскої культури.

Крім описаних речей у склепі знайдені срібна дротяна сережка з загостреним кінцем (5) (рис. 4, 2) і намистина з синього скла (5)

¹⁰ Лобода И. И. Новые раннесредневековые могильники в Юго-Западном Крыму.—СА, 1976, № 2, с. 143.

¹¹ Якобсон А. Л. Указ. соч., с. 275.

¹² Лобода И. И. Указ. соч., с. 143.

¹³ Travlos J., Frantz A. The Church of St. Dionisios the Areopagite and the palace of archbishop of Athens in 16th centuar.—Hesperia, 1965, vol. 34, N 3, p. 167—168, pl. 43.

¹⁴ Якобсон А. Л. Указ. соч., с. 275.

¹⁵ Амброз А. К. Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы.—СА, 1971, № 2, с. 116, табл. II.

¹⁶ Архів ДХМ, інв. № 36 898/15.

¹⁷ Высотская Т. Н. Поздние скифы в Юго-Западном Крыму. К., 1972, с. 152, рис. 48.

¹⁸ Лобода И. И. Указ. соч., с. 140, рис. 5, 1—2; Веймарн Е. В. Могильник біля висоти «Сахарна голівка».—АП УРСР, 1963, т. 13, с. 52; Виноградов В. Б. Раннесредневековый могильник Харачой в Горной Чечне.—СА, 1970, № 2, с. 245, рис. 2, 1—3.

¹⁹ Зубар В. М. Про сарматський елемент у пізньоантичному Херсонесі.—Археологія, 1976, 20, с. 44.

²⁰ Parducz M. Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns III.—Arhaeologia Hungarica, 1950, vol. 30, s. 146, t. 59, 4, 8; s. 152, t. 76, 6—7.

(рис. 4, 4) ²¹. Подібне намисто неодноразово траплялось під час розкопок ранньосередньовічних могильників Криму ²².

Дату останнього поховання у склепі визначає пара срібних позолочених трипальчастих фібул. Півкруглий верхній щиток фібули прикрашений двома симетричними врізними лініями, які повторюють її обриси. По боках ніжки розташовані два гнізда з вставками граната *. Кінець ніжки продовжений виступом. Спинка має трикутний переріз. Довжина фібул 7 см ²³ (рис. 5, 1—2). Пара прикрас такого типу виявлені у Херсонесі в склепі № 14, розкопаному Р. Х. Лепером за межами західних оборонних стін ²⁴. Вони відрізняються від розглянутих вище лише ускладненим оформленням спинки і виступу на кінці ніжки ²⁵ (рис. 5, 3—4).

Описані прикраси належать до великої групи пальчастих фібул з рельєфним орнаментом, які в період раннього середньовіччя широко розповсюджені на більшій частині Європи, в тому числі й в Криму.

З висловлених припущенень про середньодунайське або кримське походження цих фібул аргументованою є точка зору А. К. Амброза, який, підтверджуючи думку Б. Саліна, вважає, що «декор пальчастих фібул на Боспорі і в Подунав'ї тотожній, але на Дунаї постає в цілісному вигляді, а в Криму наслідувані і деградовані» ²⁶. Як приклад такої деградації дослідник наводить результати порівняння характерної деталі пальчастих фібул — виступу на кінці ромбічної ніжки у західних та кримських екземплярах. У першому випадку ці виступи явно оформлені у вигляді стилізованої голови тварини, у другому — зображення здебільшого втраче риси зооморфності, і зміст його незрозумілий ²⁷. Це стосується екземплярів з Херсонеса. Вказаний виступ на них втратив будь-яку схожість з прототипом і за оформленням не відрізняється від «пальців» цих фібул.

Трипальчасті фібули типологічно є більш ранніми, ніж п'ятипальчасті, які трапляються частіше (хоч, зрозуміло, обидва типи певний час існують паралельно). Імовірно, вони розвиваються з простіших бронзових трипальчастих фібул, щитки яких часто прикрашались

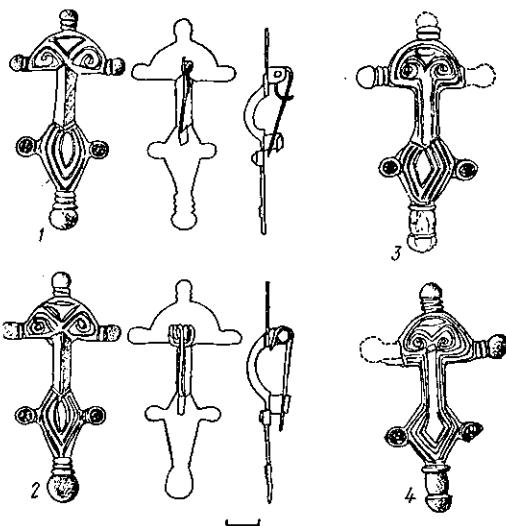

Рис. 5. Трипальчасті фібули з Херсонеса.
1—2 — з розкопок 1975 р.; 3—4 — з розкопок Р. Х. Лепера 1914 р.

²¹ Архів ДХМ, інв. № 36 898/17; інв. № 36 898/21.

²² Любода І. И. Указ. соч., с. 139, рис. 4.

* Визначення мінералів проведено співробітником Інституту геологічних наук АН УРСР В. І. Лазуренко.

²³ Архів ДХМ, інв. № 36 898/28.

²⁴ Там же, інв. № 22 985, 22 986/5; Лепер Р. Х. Раскопки некрополя у западной оборонительной стены.—Архів ДХМ, спр. 110, арк. 10.

²⁵ Подаємо малюнок цих фібул, тому що в загаданій праці А. Л. Якобсона (с. 267, рис. 134, 2) опублікована лише одна фібула з цього комплексу. Друга описується без зв'язку з комплексом, в якому вона була знайдена. (Якобсон А. Л. Вказ. праця, с. 271, рис. 137, 5). Крім того, зображення фібул з склепу № 14, опубліковані дослідником, не дають повного уявлення про ці екземпляри.

²⁶ Амброз А. К. Дунайские элементы в раннесредневековой культуре Крыма (VI—VII вв.)—КСИА АН ССР, 1968, вип. 113, с. 11.

²⁷ Амброз А. К. Дунайские элементы..., с. 12, рис. 1, 13, 14, 15—21, 24.

простим карбованім орнаментом, а ромбічна ніжка мала щиток у вигляді голови тварини²⁸.

Рельєфний орнамент на фібулах у вигляді двох симетричних зашитків, що оздоблюють півкруглий щиток наших екземплярів, вперше з'являється в Середній Європі на прикрасах типу Крефельд (за Юном) не пізніше першої третини V ст.²⁹ З V ст. там же відомі й трипальчасті фібули з ромбічною ніжкою, декорованою вписаними ромбами³⁰.

Найближчими аналогіями для наших знахідок є опубліковані I. Вернером фібули з Південної Росії³¹. Уламок аналогічної прикраси знайдено на території Болгарії³². Фібула з могильника Суук-Су, яка зберегла схожість у багатьох деталях, відрізняється тим, що має п'ять відростків-пальців і додаткову вставку на півкруглому щитку³³.

Погляди дослідників щодо датування фібул цього типу розходяться. I. Вернер зараховує їх до першої половини VI ст.³⁴ Однак нам здається більш правильним датування, запропоноване А. К. Амброзом, який на підставі матеріалів кримських поховальних комплексів другої половини VI ст. поширяє час їх існування на все VI ст.³⁵ Таким чином, відповідно з датою фібул використання склепу припинилось у VI ст. і цей час є *terminus ante quem* для речей, які містяться в напливній землі.

Склепи з нішами-лежанками, вирубані в скелі, з'являються в Херсонесі на рубежі нашої ери, але найбільш інтенсивно споруджуються і використовуються для поховань у III—IV ст. У ранньосередньовічний період будівництво їх майже повністю припиняється, хоч поховання періодично продовжують здійснюватись у спорудах, збудованих раніше³⁶. Склеп № 3 у даному випадку не становить винятку. Він був вирубаний у перші століття нашої ери, а в період раннього середньовіччя використаний повторно. На це вказує відкриття поруч з ним склепу № 2, що датується II—III ст. Більше того, між цими склепами є невеличкий отвір, пробитий при віdbudovі склепу № 2 і після спорудження поховальної камери останнього акуратно замурований зсередини³⁷. Таким чином, є всі підстави вважати, що склеп № 3 побудовано у римський період, а в VI ст. використано знову.

Незважаючи на те що поховання у склепі збереглися погано, можна підсумувати деякі спостереження, що стосуються поховального обряду. Більшість померлих поховано на спині з витягнутими вздовж тулуза руками. В одному випадку ноги померлого перехрещені в голівках, у другому — зігнуті в колінах. Таке положення кістяків зафіксоване і в інших могильниках Криму в період раннього середньовіччя³⁸.

²⁸ Svoboda B. Dva hroby z doby stehovani narody ve Stehelcevsi u Slatého.— Pametky archeologicke, 1975, t. 66, N 1, s. 144.

²⁹ Там же, s. 143.

³⁰ Svoboda B. Cechy v dobe stehování národu. Praha, 1965, s. 81, t. 19, 7, 8.

³¹ Werner J. Katalog der Sammlung Diergardt. Bd. 1. Die Fibeln. Berlin, 1961, S. 32, T. 33, 124—125.

³² Машов С. Ранносредневековия фибули от Августа при с. Хърлец Врчански окръг.—Археология, 1976, № 1, с. 35, обр. 3, Б.

³³ Репников Н. И. Некоторые могильники области Крымских готов.—ЗООИД, 1907, т. 27, с. 148, рис. 132.

³⁴ Werner J. Op. cit., s. 32.

³⁵ Амброз А. К. Рец. на кн.: Werner J. Katalog der Sammlung Diergardt.—CA, 1966, № 4, s. 213—214.

³⁶ Якобсон А. Л. Указ. соч., с. 252—253.

³⁷ Зубарь В. М., Рыжков С. Г. Раскопки некрополя Херсонеса в 1975 г.—НА ІА АН УРСР, спр. 1975/226, с. 8.

³⁸ Репников Н. И. Некоторые могильники области крымских готов.—ИАК, 1906, вып. 19, с. 22, рис. 9; с. 69, рис. 30; Веймарн Е. В. Могильник біля висоти «Сахарна голівка».—АП УРСР, 1963, т. 13, с. 45.

З сармато-аланським елементом у складі населення Херсонеса слід зв'язувати виявлене в склепі поховання, де череп померлого був трохи деформований. Подібні поховання в Херсонесі датуються в основному III—IV ст., але відкрите в склепі № 3 і деякі інші з досліджених на некрополі поховань свідчать, що звичай деформації голови був характерний і для ранньосередньовічного населення міста³⁹.

В. М. ЗУБАРЬ, Б. В. МАГОМЕДОВ

**Нові дослідження
середньовікових погребень
Херсонеса**

Резюме

Для изучення історії і культури Херсонеса ранньосредньовікового періоду большое значення мають матеріали могильника. До насташого часу погребані V—VII ст. открыто сравнительно немного, и поэтому каждый исследованный ранньосредньовіковий комплекс представляє интерес.

Склеп, в котором обнаружен публикуемый комплекс, был вырублен в скале и представлял собой обычное для Херсонеса погребальное сооружение с подквадратной камерой и тремя нишами-ложанками в стенах. Погребения в склепе совершились на протяжении длительного периода и в связи с этим на различных уровнях найдены останки погребенных, а также инвентарь, представленный бронзовой пряжкой со щитком в форме креста, браслетом с расциркулюючими концами, серебряной сергой и бусиной из синего стекла. Особое внимание привлекают серебряные трехпальчатые фібули з гранатовыми вставками. Во входной яме склепа зафиксировано надгробие с изображением креста.

На основании собранных материалов можно говорить о том, что погребания здесь совершились на протяжении VI в. Однако они являются вторичными, так как сам склеп построен значительно раньше — в первые века нашей эры.

К. І. ТЕРЕЩУК

**Середньовічні торговельні шляхи
Східної Волині**

Перші речі грецького походження з'являються в Північному Причорномор'ї у VII ст. до н. е.¹. Правда, деякі дослідники намагалися простежити розвиток зв'язків Північного Причорномор'я з Егейським світом мало не з III тисячоліття до н. е.², але вони намічались настільки слабо, що мабуть, реального значення для налагодження торговельних контактів обох ареалів до VII ст. до н. е., очевидно, не мали. Проте відомо, що племена Степу, Лісостепу і навіть лісової смуги Східної Європи здавна підтримували з жителями Причорномор'я економічні і культурні зв'язки, які особливо пожвавились у скіфо-сарматський період, коли на узбережжі моря виникли в VI—V ст. до н. е. численні еллінські поселення та міста³. Завдяки налагодженню торгівлі, в якій були зацікавлені греки, скіфи та сармати, відносини з Північним Причорномор'ям стали, очевидно, традиційними. Не могли ж племена, що входили до складу скіфського об'єднання і мали високорозвинуте багатогалузеве господарство (вирошували пшеницю, полбу, ячмінь, жито, просо, овес, горох, нут,

³⁹ Werner J. Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches. München, 1956, t. 73; Зубар В. М. Про сарматський елемент у пізньоантичному Херсонесі.—Археологія, 1976, 20, с. 43.

¹ Доманський Я. В. Заметки о характере торговых связей греков с туземным миром Северного Причерноморья в VII в. до н. э.—Археологический сборник, 1970, № 12, с. 47.

² Иессен А. А. Греческая колонизация Северного Причерноморья, ее предпосылки и особенности. Л., 1947.

³ Симонович Е. О. Північне Причорномор'я і слов'яни — анти.—Археологія, 1971, 2, с. 29.

сочевицю, вику, ріпак, коноплі, льон) ⁴, не виробляти продукції на збут. Та їй перелогова система землеробства у них, безперечно, цьому сприяла ⁵.

Н. О. Онайко стверджує, що греки привозили в Придніпров'я і Побужжя високохудожній архаїчний посуд родосько-іонійського типу, в основному починаючи з другої половини VII і рубежу VII—VI ст. до н. е.⁶

Відомі пункти, де знайдено згадану кераміку. Це поселення і городища Жаботинське, Трахтемирівське, Більське та Пожарна Балка. М. І. Артамонов відкрив таку ж кераміку на Немирівському городищі ⁷. Велику кількість грецьких виробів, в основному амфор кінця VI — першої половини V ст. до н. е., виявлено на Поділлі в с. Іване-Пусте на р. Збруч ⁸.

Найімовірніший шлях транспортування грецької кераміки — Південний Буг. Недалеко від його гирла, на о-ві Березань розташоване найдавніше грецьке поселення в Північному Причорномор'ї — пам'ятка VII ст. до н. е., а на правому березі Бузького лиману також є незначний матеріал кінця того ж століття ⁹. Хоч Немирівське городище відкрите не на Бузі, а поблизу нього, можна припустити, що саме цим водним шляхом імпортний посуд проникав у Скіфію.

Про те, що в глибоку давнину існувало судноплавство в межах Дніпро-Бузького басейну, свідчить човен-довбанка, який належить до часів неоліту. Його було піднято з дна Бугу 1937 р. Перший дослідник цієї знахідки Р. А. Орбелі вважав, що в Південний Буг він потрапив з Дніпра, звідки його перетягли волоком ¹⁰.

За свідченням візантійських авторів, зокрема Маврикія («Стратекон») ¹¹, східні слов'яні виходили на морські простори вже у VI—VII ст. Цьому, звичайно, передувало плавання по ріках. Особливо відігні умови щодо цього мали племена, що населяли Східну Європу, перерізану в усіх напрямках мережею рік — тихоплинних і повноводних, зручних для судноплавства ¹².

Для Східної Волині особливе значення мав саме бузький водний шлях, відомий ще за часів Геродота (V ст. до н. е.). А в перших століттях нашої ери Поділля і Південної Волині уже вели жваву торгівлю з сусідніми племенами ¹³. Свідченням такої торгівлі з римськими володіннями є численні знахідки римських монет I—II ст. н. е. у Подіїстров'ї, Побужжі, Позбручі, в басейнах Случа і Тетерева. Більше 20 римських монет, знайдених на лівобережжі р. Збруч ¹⁴, зберігається, зокрема, в історичному кутку Чорнокозинської середньої школи Чемеровецького р-ну. В суміжних з Поділлям районах Південно-Східної Волині вони трапляються досить часто. В с. Самчики Старокостянтинівського р-ну на березі р. Случ знайдено денарій Марка Аврелія (161—

⁴ Шрамко Б. А. Господарство лісостепових племен на території України (VII—III ст. до н. е.) — Укр. іст. журн., 1971, № 1, с. 54.

⁵ Шрамко Б. А. Вказ. праця, с. 54.

⁶ Онайко Н. А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII—V вв. до н. е.—САИ, 1966, вып. ДІ-27, с. 14—16, 56.

⁷ Доманський Я. В. Указ. соч., с. 51.

⁸ Брашинський І. Б. Шляхи проникнення грецьких виробів на територію сучасної Західної України та сусідніх областей у скіфський час.—Укр. іст. журн., 1972, № 2, с. 111.

⁹ Фармаковский Б. В. Архаический период в России.—МАР, 1914, вып. 34, с. 16, Книпович Т. Н. К вопросу о торговых сношениях греков. М.—Л., 1934, с. 103.

¹⁰ Орбелі Р. А. Гидроархеология. Подводные исторические изыскания близ древних греческих городов на черноморском побережье.—Судподъем, 1945, № 1, с. 145—154.

¹¹ Укр. іст. журн., 1971, № 2, 146, прим. 3.

¹² Шекера І. М. Київська Русь XI ст. у міжнародних відносинах. К., 1967, с. 44.

¹³ Нариси стародавньої історії Української РСР. К., 1957, с. 338.

¹⁴ Бабишин С. Д. Топоніміка в школі. К., 1962, с. 92.

180 рр.)¹⁵, в с. Велика Шкарівка Шепетівського р-ну (поблизу р. Хомори, притоки Случа) — срібну монету Марка Аврелія та мідну — Діоклетіана (284—305 рр.)¹⁶. Римські монети виявлені в Чорному Острові на Південному Бузі, в Полонному (на Хоморі), Любарі (Стрижовка), Григорівці, Новограді-Волинському (на Случі). Отже, такі знахідки простежуються в Східній Волині майже до Полісся.

Інші матеріали також свідчать про торговельні відносини стародавніх місцевих племен з Причорномор'ям. Наприклад, в с. Губин Староствянтинівського р-ну Хмельницької обл. (на р. Случ) знайдено уламки великої двовухої амфори грецького виробництва. Відомо, що Візантія довозила на Русь вина й олію, а також вина, прянощі й фрукти надходили з Криму (з Сурожа)¹⁷.

Згадані знахідки і багато інших дають підставу для дослідження шляхів, якими вони проникали на територію Східної Волині в зв'язку з розвитком торгівлі. Звичайно, для Поділля це були насамперед великі ріки, що впадають в Чорне море,— Дністер і Південний Буг. Коли взяти до уваги, що протягом віків вони часто змінювали свої русла (міліли, висихали), а для плавання використовувались головним чином човни-довбанки, то зрозуміло, навіть дрібні річечки та їх притоки відігравали важливу роль, полегшуєчи перетягування волоком човнів з товарами¹⁸. Саме для Поділля першорядне значення мав Дністровський водний шлях. Дністер своїми численними притоками охоплює майже всю цю територію, на його берегах виникли такі давньоруські економічні та політичні центри, як Бакота, Ущиця, Каліус, Галич, Теребовль та ін. Всі вони безпосередньо були сполучені з Чорним морем¹⁹. В Іпатіївському літопису, наприклад, під 1213 р. повідомляється, що по Дністру²⁰ довозились різноманітні товари, а особливо багато риби й вина.

Але для Східної Волині, що межувала з Поділлям, більше значення мав південнобузький шлях. Саме по ньому, мабуть, Причорномор'я вело торговлю в далекі часи з жителями Східної Волині, Турово-Пінських земель і навіть з їх північними сусідами. Підтвердженням цього є дані про застосування в давнину волоків з верхів'їв Бугу і Бужка (його лівої притоки) до верхів'їв Случа²¹, а далі човни з товарами пливли по Случу до Прип'яті. Не випадково, мабуть, всі ті грецькі й римські знахідки, про які йшлося вище, зосереджуються саме по берегах цих двох рік (Бугу і Случа) або їх приток (рис. 1).

Цікаво, що Прип'ять має ще одну притоку Случ, яка протікає по території Білорусії і впадає у Прип'ять зліва, трохи нижче правого Случа (останній впадає в р. Горинь, і спільні їх води вливаються в Прип'ять). На лівому Случі розташоване стародавнє місто Слуцьк (Случськ, 1149 р.)²². Бере свій початок ця ріка з Німанських боліт, звідки в північно-західному напрямку витікає також р. Німан, що впадає в Балтійське море.

Польський дослідник В. Лімановський повідомляє: «Завдяки тому, що Німан та його притоки починаються в східнослов'янських землях, а також завдяки зв'язку Німану системою волоків з Прип'ятським басейном, фактично вся Західна Русь мала вихід у Балтійське море. Німанський шлях зв'язував з прибалтійськими племенами — жмуддю

¹⁵ Приходнюк О. М. Підсумки археологічних досліджень Хмельницького обласного краєзнавчого музею за 1964, 1965 рр.—Матеріали II Подільської історико-краєзнавчої конференції. Львів, 1968, с. 132.

¹⁶ Терещук К. І. Археологічна розвідка в с. Велика Шкарівка.—Матеріали III Подільської історико-краєзнавчої конференції. Львів, 1970, с. 151.

¹⁷ Шекера І. М. Вказ. праця, с. 32.

¹⁸ Там же, с. 44.

¹⁹ Мавродин В. В. Русские на Дунае.—Вестник ЛГУ, 1943, вып. 87, с. 12.

²⁰ Летопись по Іпатієвському списку. Спб., 1871, с. 491.

²¹ Юденіч О. М. По річках України. К., 1958, карта.

²² Іпатієвская летопись. М., 1962, с. 384.

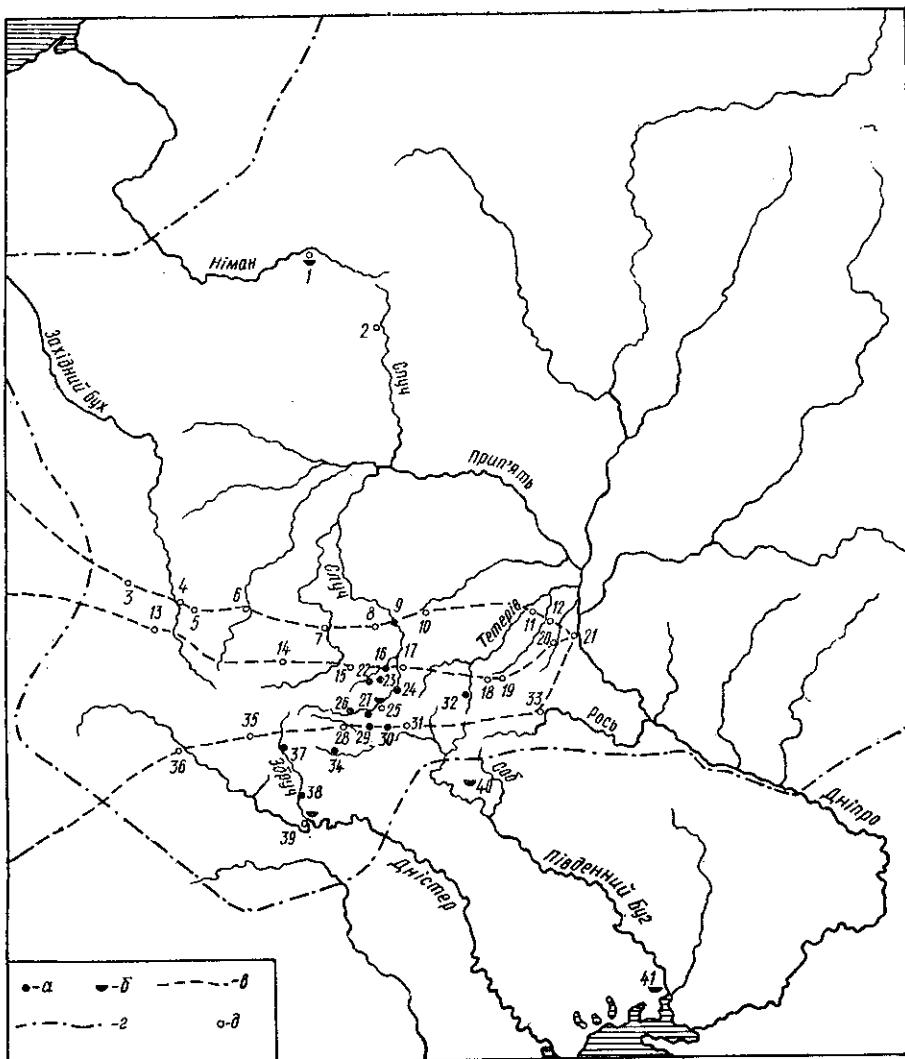

Рис. 1. Схема виявлення знахідок.

1 — Новогрудок; 2 — Слуцьк; 3 — Холм; 4 — Устелуг; 5 — Володимир-Волинський; 6 — Луцьк; 7 — Дорогобуж; 8 — Корець; 9 — Новоград-Волинський; 10 — Ушомир; 11 — Мірча (Місськ?); 12 — Здвінівка; 13 — Белз; 14 — Кременець; 15 — Городище (Шепетівський р-н); 16 — Полонне; 17 — Колодяжне; 18 — Стара Котельниця (Котельниця); 19 — Яроповичі (Ярополч); 20 — Білгородка (Білгород); 21 — Київ; 22 — Косяків; 23 — Велика Шкарівка; 24 — Любар; 25 — Рубан; 26 — Григорівка; 27 — Самчики; 28 — Митинці; 29 — Семирінки; 30 — Стара Синява; 31 — Великий Митник; 32 — р. Гнилоїть (римські монети); 33 — Володарка; 34 — Чорний Острів; 35 — Теребовля; 36 — Галич; 37 — р. Зборч (римські монети); 38 — Чернокозинці; 39 — Іване-Пусте; 40 — Немирівське городище; 41 — Бузький лиман.
 а — місця виявлення монет; б — місця виявлення середземноморського художнього посуду XI—XII ст.; в — торговельні шляхи; г — кордон Київської Русі; д — інші населені пункти.

(неромою), літвою (аукштайтами), ятв'ягами тощо. Цей шлях сприяв зміцненню економічних, політичних та культурних зв'язків східних слов'ян з литовцями, зокрема з їх ремісничим і торговельним центром — Вільнюсом²³. З Німану в Прип'ять, звичайно, можна було пропратись тільки по р. Случ, верхів'я якої так близько підходить до Німану. Окresлюється цікавий водний шлях, що з'єдинував Причорномор'я і Прибалтику. Він проходив по Південному Бугу, в його верхів'ях по Бужку (лівій притоці), далі волоком у правий Случ, по ньому в лівий, потім волоком у Німан і в Балтійське море. Отже, басейни Чор-

²³ Limanowski W. Naistarsze Wilno.— Wilno i ziemja Wileńska, 1930, t. 1 (дитується за кн.: Шекера I. M. Вказ праця, с. 43).

ного і Балтійського морів з'єднувались між собою системою двох одніменних рік, названих слов'янським словом «Злуч» (Случ). Відомо, що старослов'янське «злучати» (з'єднувати) вживався в білоруській мові до цього часу. Звідси, мабуть, походить і назва обох річок, що були нібіто з'єднуючою ланкою між басейнами згаданих морів.

Привертає увагу ще й така деталь: О. М. Юденіч повідомляє про існування в давнину волоків з р. Збруч (лівої притоки Дністра) також до верхів'їв Случа²⁴. Як пересвідчуємося, і з Дністровського басейну (тобто з Поділля) легше, очевидно, було пробратись в Прибалтику тільки по Случу. Таким чином, він з'єднував не лише Буг, а й Дністер з Прибалтикою, що ще раз свідчить на користь паведеної гіпотези про значення обох Случів та про їх найменування.

Цей шлях чимось нагадує Дніпровський, але останній довший і важчий, з порогами, які потрібно було обминати волоком по суходолу на десятки кілометрів, тоді як на Бузько-Слуцькому шляху купці долали лише незначні перешкоди на р. Случ у чотирьох пунктах (в селах Самчики, Губин, в Остроополі, Новограді-Волинському), а кожний з порогів займав ділянку не більше 50—100 м. Отже, якщо ми маємо відомості про існування цього торгового шляху в період Київської Русі, то, очевидно, він був і раніше. Таке припущення підтверджується знахідками римських монет вздовж берегів згаданих рік, а також деяких речей матеріальної культури з півдня (наприклад, фрагментів римських амфор перших століть н. е., виявлених в басейнах Случа і Хомори)*.

Доцільно, мабуть, зауважити, що римську монету в Самчиках знайдено на березі Случа саме біля порогів, а уламки грецької амфори в Губині — за 200 м вище порогів. Тихоплинні ріки Буг, лівий Случ і Німан були надзвичайно легким водним шляхом і, можливо, по ньому велась досить інтенсивна торгівля навіть у більш ранні часи.

Особливо велике значення шлях Буг — Случ — Німан мав в епоху Київської Русі. Є дані про широке використання в цей час волоків для зв'язку з Південним Бугом. Відомі, наприклад, волоки з Росі до Собі (притоки Південного Бугу), з Гнилоп'яті (притоки Тетерева) до Десни (притоки Південного Бугу), з Тетерева до Случа²⁵.

Слід зазначити, що головним шляхом з Бугу до Тетерева була, очевидно, р. Гнилоп'ять, яка волоками з'єднувалась з Десною (басейн Південного Бугу). Свідчить про це можуть знайдені тут близько 20 римських монет часів правління імператорів Антоніна Пія, Марка Аврелія, Філіпа Араба, Люцилі та ін. Крім того, виявлено цікаві знахідки з художнього скла. Так, у Новогрудку на р. Німан під час розкопок трапились кілька скляних посудин XI—XII ст., виготовлених в різних країнах Середземномор'я. Це кубок з тонкого прозорого скла червоно-фіолетового кольору (висота близько 20 см), розписаний золотом (Візантія; рис. 2, 4), флакон синього кольору, орнаментований золотом і білою емаллю висотою 17,5 см (Корінф або Кілр; рис. 2, 2), колбоподібний флакон з молочно-матового скла жовтого відтінку, розписаний золотом (Візантія, рис. 3, 1), молочно-матова сферична чаша, яка має висоту 7,5 см і діаметр верха 10 см (Єгипет, рис. 3, 2), та ін.²⁶ Ясно, що з Середземномор'я ці речі могли проникнути на береги Німану тільки по шляху Буг — Случ — Німан, а такий імпорт, звісно, мусив вплинути на культурний розвиток племен, через землі яких він проходив. Це стосується, зокрема, Східної Волині.

Через Східну Волинь проходили з Києва на захід також сухопутні транзитні шляхи, з яких чи не найголовніше значення мав Киево-

²⁴ Шекера І. М. Вказ. праця, с. 44.

* Розвідка автора.

²⁵ Шекера І. М. Вказ. праця, с. 44.

²⁶ Гуревич Ф. Д., Джанполадян Р. М., Малевская М. В. Восточное стекло в древней Руси. Л., 1963, с. 6, 7—10.

Галицький. Він, до речі, в Галичі не закінчувався, а пролягав в Угорщину і Західну Європу, зокрема в Регенсбург на середньому Дунаї — важливий торговий центр XI—XII ст.²⁷ Вироби з Франції, Лотарингії і Саксонії потрапляли на Волинь, мабуть, саме так. Іпатіївський літопис розповідає, що Данило Галицький привіз з Угорщини у Холм

«...чашю мрамора багряна, изваяну мудростью чудну и змееви глави беша округ ея»²⁸. Цей шлях проходив по південних окраїнах руських земель — через «Чорні клубуки» (Порося). На ньому стояли давньоруські міста: Звіногород, Київський, Тумаш, Володарів (можливо, сучасна Володарка на Росії), Мунарів, далі він перетинав південні райони Болохівської землі десь поблизу Бозького і йшов у напрямі на Теребовль, Галич²⁹. По цьому шляху

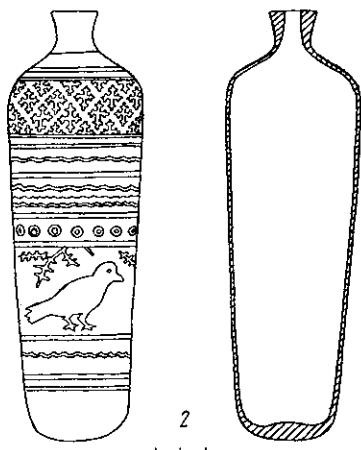
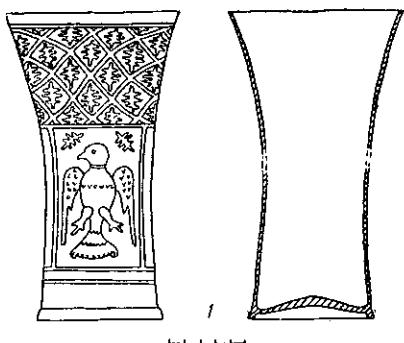

Рис. 2. Середземноморський посуд з художнього скла.

1 — кубок, розписаний золотом (Візантія),
2 — флякон, розписаний золотом і білою
емаллю (Корінф або Кіпр).

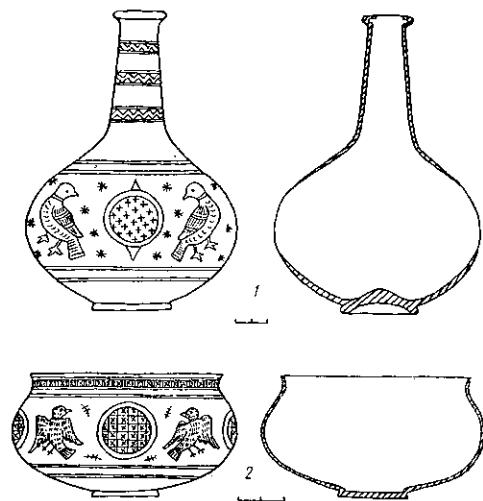

Рис. 3. Середземноморський посуд з художнього скла.

1 — флякон з молочно-матового скла, розписаний золотом (Візантія); 2 — чаша з молочно-матового скла (Єгипет).

з Коломиї на Київ рухались каравани з сіллю³⁰, і, очевидно, Східна Волинь також користувалась ним для доставки солі в свої землі.

Як проходила ця торгова магістраль в епоху давньоруської держави? Літопис називає міста Мунарів, Володарів, Тумаш, але де саме вони розташовувались, сказати поки що важко. Проте окремі згадки літопису про пересування військ у XII—XIII ст. з Галича на Київ і в зворотному напрямку дають змогу висловити деякі припущення. Іпатіївський літопис повідомляє під 1151 р., що князь Володимир з Галича йшов з військами на Київ, на допомогу Юрію Довгорукому, але діставшись до Бозького, змінив чомусь свій план і «...со тщанием оборотяся

²⁷ Даркевич В. П. Произведения западного художественного ремесла в Восточной Европе. М., 1966, с. 66.

²⁸ ПСРЛ, т. 2, 1908, с. 845—846.

²⁹ РЕІУ. К., 1970, с. 333; ПСРЛ, 1962, т. 2, ст. 398, 441; Даркевич В. П. Указ. соч., с. 143 (карта).

³⁰ ПСРЛ, т. 2, с. 789.

войде к Галичю...»³¹ назад. Очевидно, галицьке військо рухалось саме дим шляхом (бо іншого з Галича на Київ ми не знаємо), який пролягав десь поблизу Південного Бугу.

Є їй інше повідомлення. 1231 р. князь Володислав з військом ішов з Києва на Галич і зустрів війська угорського королевича Андрія в Білобережжі на р. Случ*. Де було Білобережжя, точно невідомо³², проте назва «Случ» свідчить, що шлях на Галич тут проходив десь поблизу цієї річки. Отже, пролягав і поблизу Бугу, і недалеко від Случа, а найімовірніше, по їх вододілу. Для перевірки свого припущення автор пройшов цим вододілом (або проїхав) понад 100 км, починаючи від місцевості на північ від Хмільника (Вінницька обл.) і закінчуячи біля витоку Случа. Проведені топографічні спостереження підтверджують це припущення. Як виявилось, вододіл між басейнами Случа і Бугу в давнину, очевидно, був великим сухопутним шляхом зі сходу на захід, бо він майже ніде не перерізується глибокими долинами і являє собою пряму лінію. Навіть до наших днів тут збереглись залишки широкого стародавнього шляху. В навколишніх селах і досі можна почути перекази, що ним колись проходили загони Богдана Хмельницького під час славнозвісної Пілявської кампанії 1648 р.

Цікаво, що на цьому вододілі в межиріччі Случа і Бужка (точніше, на лівому березі Бужка) є с. Митинці (Красилівський р-н Хмільницької обл.), назва якого походить від слова «мито». Якщо взяти до уваги, що десь тут проходила межа між Київською землею і Волинською, то чи не були Митинці місцем збору мита на Києво-Галицькому шляху? Крім того, на цьому ж вододілі, за 10 км на північ від м. Хмільника — розташовано с. Великий Митник, що зайвий раз свідчить про існування тут у давнину великого торгового шляху. Можливо, по цьому потрапляли сюди римські монети, виявлені в Старій Синяві і Семиренъках, бо названі населені пункти розташовані саме на цій лінії.

Якщо Галицький шлях проходив дійсно так, то в Східній Волині він мав значення тільки для крайніх південних її районів, що межували зі Степом, сприяючи їх торговельним зв'язкам з Києвом і Заходом. Очевидно, бронзовий литий водолій у вигляді дракона (рис. 4, 1), знайдений в с. Сапогов Галицького р-ну і такий же водолій у вигляді людини (рис. 4, 3), що трапився в с. Михалкові на Дністрі (виготовлені

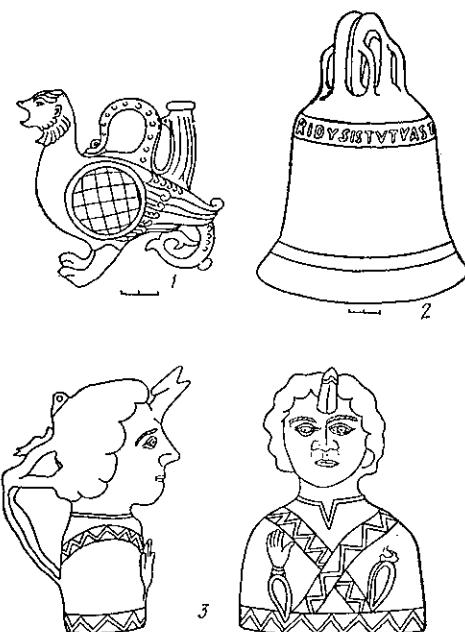

Рис. 4. Західноєвропейські художні вироби.

1 — водолій у вигляді дракона; 2 — бронзовий дзвін з Саксонії; 3 — водолій у вигляді постаті людини.

³¹ ПСРЛ, т. 2, с. 441.

* На думку автора, давньоруський Бозький розташовувався на Південному Бузі (звідси походить назва цього пункту) в районі сучасного м. Хмільника, можливо, городище в с. Суслівка Летичівського р-ну є його залишками.

³² ПСРЛ, т. 2, с. 766.

вони в Лотарінгії, м. Гарц XII ст.)³³, привезені саме цим шляхом. Таким чином, ювелірні вироби Західної Європи поширювались у Південну Русь, мабуть, через Угорщину і Галич, що ще раз свідчить про важливість цього шляху для Південно-Західної Русі, а отже, і для Східної Волині.

Для населення, що проживало в Східній Волині на північ від Галицького шляху, більше значення мав інший, який за повідомленнями Іпатіївського літопису пролягав з Києва на Белз, через давньоруські міста Білгород, Котельниця, Колодяжин, Ізяслав, Кременець³⁴. Додамо, що він проходив і через Полонне, розташоване між Колодяжним та Ізяславом всього за 10 км від першого. Стояв на цьому шляху також Ярополч (сучасне с. Яроповичі), городище якого розміщене за 15 км на схід від Котельниці. Топографічні спостереження і тут доводять вірогідність висловленого припущення.

Слід відзначити, що повідомлення про рух військ Б. Хмельницького з-під Замостя на Київ (1648 р.) свідчить про існування в той час (XVII ст.) шляху на Київ саме через згадані населені пункти³⁵. Та й події 1241 р. підтверджують це. Серед міст, знищених Батиєм, були Колодяжин, Полонне, Ізяслав³⁶.

На інтенсивну торгівлю з Західною Європою вказують археологічні знахідки, виявлені вздовж цього шляху. До них належать, зокрема романська бронзова чаша з вигравіруваними алегоричними зображеннями, що трапилася під час розкопок давньоруського міста Ізяславля 1957 р. (с. Городище Шепетівського р-ну Хмельницької обл.)³⁷, і знайдені там же маленький срібний релікварій з латинським написом та бронзове блюдо західноєвропейського походження³⁸, а також виявлені під час розкопок давнього Білгорода фрагменти бронзового літого водолія³⁹. Отже, і цей транзитний шлях, що, певно, теж не закінчувався у Белзі, а йшов далі у Західну Європу, мав для Східної Волині важливе значення.

В епоху Давньоруської держави існував і третій транзитний шлях з Києва на Захід, зокрема в Польщу, який після заснування Данилом Галицьким м. Холма (блізько 1237 р.) дістав назву Києво-Холмського. Він проходив через давньоруські міста Здвиженськ, очевидно, сучасне с. Здвиженка Київської обл., Мічськ (вірніше, мабуть, Мірчськ — тепер с. Мірча Бородянського р-ну Київської обл.)⁴⁰, Ушськ (городище розташоване на південь від м. Ушомира Коростенського р-ну), Корчеськ (м. Корець Ровенської обл.), Дорогобуж (село Гощанського р-ну Ровенської обл.), Лучеськ (м. Луцьк), Володимир-Волинський, Устелуг (Волинська обл.), Холм (нині — Хелм, ПНР) і далі на Любoblін⁴¹.

Цим шляхом Русь, очевидно, підтримувала зв'язок більше з Польщею, хоч, цілком імовірно, через останню і з Західною Європою. Проте, мабуть, щодо торгового значення він поступався перед двома розглянутими вище. В усякому разі, дві археологічні знахідки — рельєфна фігурка розп'ятого Христа, знайдена 1886 р.⁴² в Успенському соборі Володимира-Волинського і бронзовий дзвін XI—XII ст. з Саксонії (?),

³³ Даркевич В. П. Указ. соч., с. 9.

³⁴ РЕІУ. К., 1970, с. 333. Тут чомусь не названо Білгорода, але всі літописи згадують Білгород, через який шлях з Києва йшов на захід (нині — с. Білгородка Київської області).

³⁵ РЕІУ, с. 333.

³⁶ Карагалов В. В. Монголо-татарское нашествие на Русь. М., 1966, с. 85.

³⁷ Даркевич В. П. Указ. соч., с. 10.

³⁸ Там же.

³⁹ Археологический каталог Київского исторического музея, т. 2, кн. 4, № 25 552.

⁴⁰ РЕІУ, с. 336 (Мічськ тут зазначений як частина м. Радомишля Житомирської обл., розташованого на р. Тетерів, південніше с. Мірчі).

⁴¹ Там же. В списку міст Києво-Холмського шляху вказано Білгород, який не міг лежати на п'яму, бо його городище розташоване у зовсім протилежному напрямку від цього шляху.

виявлений у Городську на Житомирщині (рис. 4, 2)⁴², не дають підстав стверджувати його значну роль у торгівлі. Проте деякі дослідники вважають, що в давнину (XI ст.) існували навіть широкі русько-німецькі торгові зв'язки⁴³.

Наведені факти переконують у тому, що схрещення важливих торговельних транзитних шляхів, як водних, так і сухопутних, не міг не позначитись на економічному і культурному розвитку Східної Волині в різні епохи.

К. И. ТЕРЕЩУК

Средневековые торговые пути Восточной Волыни

Резюме

Проникновение греческой архаической посуды второй половины I тысячелетия до н. э. в верхнее Побужье зафиксировано находками ее фрагментов. В Восточной Волыни хотя и не обнаружено подобных находок, но факт выявления их в более поздние времена (IX в.) в Понеманье указывает на существование транзитных путей, которыми эта посуда могла проникать в Прибалтику. В XI в. с верховьев Южного Буга в р. Случ (правый приток Припяти) широко применялась переправа судов с транзитным товаром системой волоков через водораздел между упомянутыми реками, а также между Неманом и вторым Случом (левым притоком Припяти). Поскольку Припятьский бассейн (а именно оба Случа) соединял между собой бассейны Черного и Балтийского морей, то нельзя не предположить, что здесь в древности проходил транзитный водный путь Буг — Случ — Неман, связывавший оба моря. По-видимому, две реки, которые были связующими звенями между ними, поэтому и получили древнеславянское название «Злуч» (соединение).

Если прибавить к этому факт существования в древнерусские времена еще трех сухопутных транзитных торговых путей из Киева в Западную Европу, пересекавших территорию Восточной Волыни и водную магистраль Буг — Случ — Неман, то можно предполагать наличие оживленной торговли, которая положительно повлияла на всестороннее развитие Восточной Волыни.

⁴² Фотоархів ЛОІА, № 16 898; Даркевич В. П. Указ. соч., с. 81.

⁴³ Новосельцев А. П., Пашуто В. Т. Внешняя торговля Древней Руси.— История СССР, 1967, № 3, с. 89, 90, 92, 93.

Ю. И. КОЗУБ

Некрополь Ольвии V—IV вв. до н. э.

К., «Наукова думка», 1974

Рецензована книга, присвячена дослідженням некрополя Ольвії класичного і ранньоелліністичного часу, заповнює значну прогалину в археологічній літературі з цього питання. У чотирьох розділах праці систематично об'єднані матеріали розкопок ольвійського некрополя, розпорожені по різних виданнях, а також публікації відкритих на ньому пам'яток. Це, безперечно, є позитивною рисою книги.

Автор дає визначення типів поховальних споруд, виявлених на розкопаній території (ямні та підбійні могили, земляні склепи), детально описує їх конструкцію. Проте не можна порівняти досліджені споруди з поховальними пам'ятками інших античних міст Північного Причорномор'я цього часу*, оскільки вони характерні тільки для ольвійського некрополя V—IV ст. до н. е. Згадуючи підбійні могили Пантікапея, Танаїса і Херсонеса, слід було б додати, що в двох перших містах цей тип пов'язується з проникненням сарматів, а в останньому, незважаючи на інші ознаки присутності сарматського елементу серед міських жителів, ці поховальні споруди зовсім невідомі. Опис розглянутих конструкцій доповнюється вміщеним у книзі планом некрополя з топографічними і хронологічними даними. Відзначено, зокрема, VIII розкоп, закладений Б. В. Фармаковським, де виявлено найбільшу кількість поховань класичного часу.

Дослідниця характеризує поховальний обряд, для якого властиве тілопокладення, а не кремація, проте, на нашу думку, не варто було б обстоювати стабільність східної орієнтації. Ю. І. Козуб сама помічає часті відхилення, але пояснення цього факту лише зміною літнього і зимового сонцестояння досить сумнівне. Очевидно, стародавні греки не дуже дотримувались правильної орієнтації по сторонах світу, на що звертають увагу дослідники античних некрополів Північного Причорномор'я (наприклад, дезорієнтація поховань Херсонеського некрополя).

Особливо цікаве питання про скорчені поховання. Для багатьох авторів ця ознака є свідченням не грецького, а варварського обряду, але якого саме? С. І. Капошина беззастережно пов'язує його зі скіфами, але вони такого обряду не мали. Останнім часом спостерігається тенденція приписати його грекам. Ю. І. Козуб також схиляється до цього висновку, маючи на увазі мікенські скорчені поховання епохи бронзи і херсонеський некрополь на Північному березі. Але мікенські гробниці такого типу характерні для XVII—XV ст. до н. е. Що ж до згаданого некрополя, то він датується не кінцем V — початком IV ст. до н. е., а кінцем IV—II ст. до н. е. Біля двох скорчених кістяків знайдено монети, одна з них III, а друга II ст. до н. е. Скіфами цих померлих ніхто, крім С. І. Капошиної¹, не вважає, а про їх належність до таврів

* Ю. І. Козуб сама відзначає цю обставину (с. 14). Вказаній в її праці Марцинський могильник, де підбої відомі в кінці IV—III ст. до н. е., свідчить про пізніший час.

¹ Капошина С. И. Скорченные погребения Ольвии и Херсонеса.— СА, 1941, № 7, с. 169. та ін.

свідчать такі ознаки, як місцевий ліпний посуд поряд з привізним чорнолаковим IV ст. до н. е., кістки бика; та й самий факт скорченості є ремінісанцією споконвічного обряду сусідніх таврів.

Могильні ями зі скорченими кістяками розкопані в культурному шарі, тобто на смітнику поблизу жителі рибалок (на що вказує велика кількість знайдених тут рибальських гачків і грузил). Отже, похованіх можна вважати соціально залежним населенням, мабуть рибалками. Найімовірніше, вони належали до еллінізованих таврів, тим більше, що в Херсонеському некрополі того ж часу, розташованому за стінами міста, скорчені поховання невідомі.

Роль місцевого населення у житті грецьких полісів VI—IV ст. до н. е. сучасною науково ще не з'ясована, і це питання залишається дискусійним. Тому особливий інтерес становлять всі поховання із скорченими кістяками в античних некрополях. Важливим є скрупульозне дослідження їх, бо кожна деталь може спричинитися до висвітлення етнічного походження похованіх.

Слід відзначити ретельний аналіз поховального обряду в книзі Ю. І. Козуб. Але в питанні про скорчені поховання вона, розглядаючи такі особливості, як підсипка і підстилка в могилах, заперечує припущення Т. Н. Кніпович про можливість їх не грецького, а «місцевого» походження (с. 28). Автор, безперечно, має рацію, звертаючи увагу на те, що червона фарба в грецьких могилах була символом життя, а вульна присипка — символ кремації, однак і у негрецького населення ці звичаї широко відомі і теж мали символічний характер. Таким чином, якщо вважати безпідставним висновок С. І. Капошиної та Т. Н. Кніпович про близькість ольвійського некрополя до місцевих елементів у зв'язку з наявністю фарби в похованнях, то чи не є надто категоричною і думка Ю. І. Козуб, що ці ознаки характеризують лише греків?

Унікальна особливість ольвійського некрополя — так звані кромлехи з амфор. На наш погляд, вони заслуговують більшої уваги, ніж це має місце в книзі, і особливо тому, що становлять комплекс з обрядом кремації. Висновок автора, що кремація може бути ознакою соціального становища, є цілком вірогідним. Він знаходить підтвердження у наявності як ольвійських кромлехів, так і херсонеського підстінного склепу № 1012 та інших багатих поховань Херсонеського некрополя.

Щодо поховальної тризни, простеженої в ольвійському некрополі, то автор наводить численні аналогії цього обряду в античних поховальних пам'ятках Греції та Північного Причорномор'я, у тому числі й скіфо-меотських. Отже, несподіваним є висновок дослідниці, що «поховальний обряд в Ольвії класичної епохи має всі характерні риси грецького обряду» (с. 38). Слід було б додати, що такі ознаки, як скорченість і тризна, здавна властиві поховальним традиціям деяких місцевих племен.

Ретельно розглянуті автором комплекси поховального інвентаря. Не викликає заперечення поділ різних типів столового посуду — кілків, канфарів, скіфосів тощо. Шкода тільки, що, залучаючи аналогії з Херсонеського некрополя, Ю. І. Козуб не вказує, з яких саме могил походять згадані нею кілки V ст. до н. е., бо дата кілків на північному березі не давніше початку IV ст. до н. е., а канфар з розкопок 1945 р. у тому ж некрополі не старіший середини IV ст. до н. е. Автор має рацію, вважаючи назву сільничок умовною, тому її треба було б давати в лапках. Правильним є і визначення гутусів, як дитячих ріжків для молока.

У зв'язку з описом типів одноручних глечиків Ю. І. Козуб посилається на святилище Деметри і кабірів у Німфеї, погоджуючись з датуванням В. М. Скуднової — V ст. до н. е. Тут слід було б вказати

й працю В. І. Пругло, де внесено поправку до цієї дати: не V, а середина IV ст. до н. е.

Серед питань, пов'язаних з етнічною однорідністю ольвійського некрополя, нез'ясованим залишається факт виявлення єдиної ліпної посудини в одній з могил, розкопаних 1912 р. У книзі Ю. І. Козуб він не знайшов інтерпретації, хоч доречно було б з цього приводу не тільки згадати статті С. І. Капошиної², але й навести свої коментарі.

Грунтовно розглянуті типи і хронологія амфор, подані бібліографія і таблиця їх знахідок, причому, як свідчать ці дані, переважали амфори IV ст. до н. е., але ті самі посудини були й у III ст. Можливо, в дальшому на цій підставі виникнуть зміщення у датуванні окремих поховань. Систематизовані предмети туалету. Цікавим і переконливим є припущення автора про магічне і ритуальне значення дзеркал у похованному інвентарі.

Наочно ілюструють грецький спосіб життя деталі палестриту, на томісті дуже мало деяких видів прикрас, наприклад сережок; з них одна (рис. 41, 5) негрецького типу. Це тим більш дивно, зважаючи на значне поширення найрізноманітніших сережок в інших античних некрополях Північного Причорномор'я. Нехарактерні для набору грецького інвентаря і бронзові браслети з незімкнутими кінцями та хрестоподібним знаком (рис. 41, 1, 2 і рис. 42, 3). Щодо хронологічних ознак, то іамисто з єгипетського фаянсу і скляної пасти, як самостійний датуючий матеріал, без врахування інших предметів не може братися до уваги.

Згадуючи певні прикраси, зокрема подвійні з'єднані в ланцюжок кільця, Ю. І. Козуб наводить думку Б. Е. Дегена про їх фракійське походження. До цих кілець слід було б додати і знайдені там же дві скляні підвіски у вигляді бородатої голови. Такі зображення ще М. І. Ростовцев розглядав як безперечно фракійські. Взагалі зв'язкам з Фракією, яких побіжно торкається автор, можна було приділити більше уваги, оскільки Ольвія з самого початку свого виникнення мала зв'язки з західнопонтійськими містами.

У розділі «Культові предмети» докладно показані лекіфи, класифікація їх за типами здається цілком обґрутованою, як і припущення автора щодо місцевого, ольвійського виробництва курильниць. Коли йдеться про амулети, то в книзі, на жаль, немає їх зображенень або посилань на аналогії.

Значний інтерес становить знахідка двох теракот, що зображали так званих «крилатих геніїв». Це перша публікація єдиних поки що в Ольвійському некрополі статуеток такого роду. Школа, що подано фотографію лише однієї з них, доцільно було б дати і фрагментовану другу для порівняння. Цікаво, що уламки понад 40 статуеток «крилатого генія» знайдені в Ольвії 1959 р. у міських шарах IV ст. до н. е. та в цистерні III—II ст. до н. е. на агорі.

Ю. І. Козуб пише, що «образ крилатого генія смерті широко представлений в грецькому похованальному культі» (с. 105), але це не зовсім так. Наприклад, у Херсонеському некрополі статуетки чи, імовірніше, однобічні протоми «генія» виявлено не тільки у могилах, але й в насипу некрополя та в міських шарах. Ці зображення за типом і часом датуються в межах від рубежу IV—III ст. до II ст. до н. е. включно. Можливо, що вони сягають і I ст. до н. е. В могилах перших століть н. е. їх немає. У некрополях Боспору вони не знайдені (винятком є випадкова знахідка на горі Мітрідата, передана до Свердловського краєзнавчого музею). Невідомі вони і в некрополях самої Греції. Та й в Ольвійському некрополі трапилася досі лише одна знахідка. Отже, немає підстав говорити про значне їх поширення. Варто було б згадати

² Ольвія и Нижнее Побужье в античную эпоху.— МИА, 1956, № 50.

у книзі про знахідки таких «геніїв» на городищі в Ніконії, у Євпаторії, в румунській Мангалії (стародавня Каллатія). Одна фігурка виявлена в Афінах.

Ольвійські матеріали, що походять з некрополя із агори, є особливо важливими, оскільки дають змогу визначити час підбійної могили № 4 з розкопок 1908 р. Це не середина чи друга половина IV ст. як датує її автор (с. 148), а в кращому разі III або III—II ст. до н. е., за визначенням Б. В. Фармаковського, який керувався іншими ознаками, не маючи на увазі згаданих теракот (с. 180, пос. № 31). У зв'язку з тим, що могила підбійна, слід звернутись до підбоїв Марицінського могильника кінця IV—II ст. до н. е., матеріали якого залучені автором.

Знайдені монети теж дають підставу для перегляду датувань деяких поховань. Так, могилу № 99 з розкопок 1920 р. Ю. І. Козуб датує IV ст. до н. е. (с. 105, 165), хоч сама ж наводить визначення А. Н. Зографа 325—275 рр. до н. е., і не враховує той загальновідомий факт, що в поховання потрапляли вже поширокі монети (практичні греки усвідомлювали, що ошукують Харона).

Взагалі слід спинитися на питанні про перегляд дат. Вони цілком закономірні й в ряді випадків неодмінні, бо обґрунтуються новими, раніше не відомими даними. Передатування — неминучий наслідок різnobічного історичного аналізу, заснованого на нових фактах або викликаного переоцінкою старих. Але при цьому слід зазначити, чим зумовлене перше хронологічне визначення і що покладено в основу другого. Лише при такому методі можна уникнути необґрунтованості й упередженості.

Могила № 31 з розкопок 1905 р., де була знайдена монета кінця IV — першої четверті III ст. до н. е. (за А. Н. Зографом), на жаль, не згадана автором, що поряд з деякими подібними випадками порушує картину систематизації 280 могил і викликає сумніви в їх датуванні V — першою половиною IV ст. до н. е. В могилі № 5 (розкопки 1908 р.) два мідних статери датовані А. Н. Зографом 330 р. до н. с., отже, їх поховання ніяк не може належати до першої половини IV ст. до н. е., як пише автор (с. 106 і 148).

Дуже цікаві описані в книзі предмети озброєння. Ю. І. Козуб має цілковиту рацію, окреслюючи широкий ареал такого лука в часі й просторі, вдало відшукуючи аналогії в зображеннях на різних предметах. Але саме зображення лука на причорноморських монетах вказує, що дана модель належить не до V, а до V—IV ст. до н. е. (так датує автор і знайдені там же стріли та списи).

Привертає увагу й знахідка меча-махайри, орієнтовано датована Ю. І. Козуб IV—II ст. до н. е. Дослідниця цілком слушно вважає, що він заслуговує спеціального вивчення для більш точного датування.

Автор знаходить аналогії ножам з ольвійських могил за класифікацією скіфських ножів, розробленою Б. А. Шрамком, і це, безперечно, вірно. Однак слід було б простежити порядок розміщення кинджалів і мечів у похованнях для порівняння з відповідною ознакою в негрецьких могильниках. До речі, наявність точильних брусків серед інвентаря є варварською ознакою, на що вказував ще М. І. Ростовцев.

У IV розділі «Населення Ольвії V—IV ст. до н. е.» як лейтмотив проходить висловлена вже раніше думка, що лише греки з превалюванням іонійського елемента жили в цей час у Ольвії і тільки ім належав некрополь того ж періоду. Поховальний обряд є грецьким, а місцеве негрецьке населення округи не справило на нього жодного впливу.

Таким чином, і в матеріальній культурі, і в сфері духовних традицій чистота етнічного складу не викликає у автора сумнівів. Проте цей висновок не можна вважати безперечним. Влаштування могил (особливо підбоїв), скорчені кістяки, такі предмети поховального інвентаря,

як бруски, ножі, списи й стріли, модель лука тощо,— все це не дає змоги остаточно з'ясувати питання про їх етнокультурну належність. Втім, необхідно відзначити правильність спостереження автора, що на ранніх етапах історії Ольвії відносини зі скіфами були мирними. Так само не викликає заперечень висновок про відсутність ознак виразного майнового розшарування у матеріалах некрополя, незважаючи на певну соціально-економічну диференціацію населення у цей період (іншу картину дає некрополь пізньоелліністичного часу).

З приводу технічного оформлення книги зауважень немає, слід вказати лише на деякі друкарські помилки: наприклад, у посиланнях № 126, 127 (до розділу III), де М. І. Ростовцеву приписані «Древности Боспора Киммерийского» замість його «Скифии и Боспора».

Загалом монографія Ю. І. Козуб — серйозне дослідження, істотний внесок в археологічну літературу, присвячену не лише такому значному античному центру, як Ольвія, але й Північному, Північно-Західному і навіть Західному Причорномор'ю. Звичайно, як завжди, нові відкриття внесуть свої корективи і доповнення, проте фундаментальний початок цією книгою вже покладено. Можна побажати автору дальнього успішного дослідження Ольвійського некрополя і в наступні роки.

H. B. Пятницева

ОХОРОНА АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК

В. П. КОВАЛЕНКО

Розвідувальні роботи в Середньому Подесенні у 1976 р.

Під час всесоюзної паспортизації пам'яток історії, археології та культури весною 1976 р. автор обстежив в Середньому Подесенні (Чернігівська область) десять археологічних пам'яток (рис. 1), більшість яких перебувала в аварійному стані¹. Нижче подано результати обстеження.

Курганий могильник поблизу с. Шестовиця Чернігівського р-ну (рис. 1, I) вперше згадується А. Ф. Шафонським². Відомий він також з інших описів³. Колись цей могильник, один з найбільших на Чернігівщині, складався з шести груп і налічував кілька сотен курганів. Перші розкопки 19 курганів проводились П. І. Смолічевим у 1925—1927 рр.⁴ Потім могильник досліджувався Я. В. Станкевичем 1946 р. (розкопано шість курганів в уроч. Коровель і один у районі кладовища в с. Шестовиця) та Д. І. Бліфельдом у 1956—1958 рр. (проведені у різних курганних групах роботи охоплювали понад 130 насилів)⁵. Крім того, 1970 р. два кургани (кенотафи) вивчались зав. відділом Чернігівського історичного музею М. А. Попудренко (група у лісі на захід від городища).

Таким чином, на могильнику було розкопано більше 150 курганів, у тому числі 57 з тілоспаленнями (31 — на стороні та 26 — на місці), 48 з тілопокладеннями (в основному в ґрунтових могилах, інколи з слідами труни, забитої цвяхами), а також 50 кенотафів. Значний процент складають поховання дружинників, зокрема є кілька парних поховань з конем та багатим інвентарем.

Матеріали цієї пам'ятки в числі найбільш значущих давньоруських некрополів увійшли до «Археології УРСР»⁶. Нині більшість курганів знищена.

Наприкінці 40-х років могильник обстежував чернігівський краєзнавець О. О. Попко, який склав його досить детальний опис⁷.

¹ Коваленко В. П. Отчет о разведочных работах в Среднем Подесенье в 1976.—НА ІА АН УРСР (матеріали зберігаються у фондах Чернігівського історичного музею).

² Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. К., 1851, с. 235.

³ Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии, кн. 5. Чернигов, 1874, с. 86; Самоквасов Д. Я. Северянские курганы и их значение для истории.—Тр. III АС, т. 1. К., 1878, с. 184.

⁴ Смолічев П. І. Розкопки сіверянських могил в с. Шестовиці улітку 1925 р.—Україна, 1926, кн. 1; Смолічев П. І. Подвійні поховання Х ст. коло Шестовиці на Чернігівщині.—Записки Чернігівського наукового товариства, т. 1. Чернігів, 1931.

⁵ Станкевич Я. В. Шестовицкие курганы.—КСИИМК, 1947, вип. 21, с. 100; Станкевич Я. В. Шестовицкая археологическая экспедиция 1946 р.—АП УРСР, 1949, т. 1, с. 56; Станкевич Я. В. Шестовицкое поселение и могильник по материалам раскопок 1946 г.—КСИА, АН УССР, 1962, № 87, с. 15—30; Бліфельд Д. І. Дослідження в с. Шестовиця.—АП УРСР, 1952, вип. 3, с. 123—128; Бліфельд Д. І. Славянские памятники Чернігівщини по исследованиям последних лет.—КСИА АН УССР, 1953, вип. 2, с. 30; Бліфельд Д. І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. К., 1977.

⁶ Археология УРСР, т. 3. К., 1975, с. 307.

⁷ Попко А. А. Краткий отчет об археологических разведках в районе Чернигова.—НА ІА АН УРСР, 1947/20, № 882; Попко О. О. Слов'янські археологічні пам'ятки у нижній течії Десни.—Середні віки на Україні, 1971, вип. 1, с. 133—134.

Перша група курганів розташована в центрі села, на північ від городища. О. О. Попко бачив тут п'ять розораних насипів. У другій групі в уроч. Кургани у північно-східній частині села ним обстежено три великих зруйнованих насипи. Третя група, де теж було три розораних кургани, розміщувалась на північній околиці (уроч. Курганне), а четверта — на південний захід від села, у північно-східній частині уроч. Коровель. Тут зафіксовано п'ять насипів у такому ж стані, як і попередні. П'ята група розташовувалась на південно-західній околиці в уроч. Узвоз, де на лісовій терасі Я. В. Станкевич нарахувала понад півтора десятки насипів, а О. О. Попко бачив вже тільки п'ять. Нині це місце поросло густим молодим сосняком. Всі перелічені вище кургани групи тепер не простежуються. Шоста група, виявлена на південний захід від села в уроч. Коровель *, включила більше 100 насипів, які займали рівну ділянку (приблизно 500 × 300 м) на правому, дещо підвищенню березі інші висохлої річки Жердова (права притока Десни). Вона, відокремлюючи могильник від городища, оточувала його з трьох боків — зі сходу, північного та південного сходу. На заході, а також у північно- та південно-західному напрямках група була обмежена лісом, з півдня — старицею Десни.

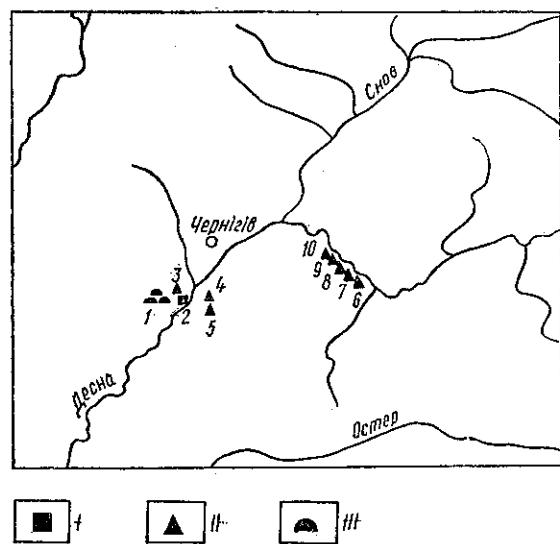

Рис. 1. Археологічні розвідки на Чернігівщині (карта).

I — городище; II — поселення; III — курганий могильник. 1—3 — с. Щестовиця, уроч. Коропель; 4 — с. Іванівка, уроч. Оборок; 5 — с. Іванівка, уроч. Євкова Гора; 6—10 — с. Салтикова-Дівичя.

Кургани в цій частині могильника розташовувались трьома скученнями, утворюючи західну, середню та східну групи. Заходня, яка має близько трьох десятків насипів, розміщена на краю лісу, по обидва боки від дороги до с. Слабин (рис. 2, 6). Деякі з курганів розкопані або зруйновані цілком (великі). Ті, що залишились, різних розмірів (висота від 0,3 м до 2 м), проте переважають маленькі насипи, які дуже розплівлися (рівчки не простежуються). Більшість з них поросли деревами і для розкопок малопридатні. Середня група (рис. 2, 5), зафіксована на схід від попередньої, складається з 12 курганів, що витягнулися ланцюгом з півночі на південь (з невеликим відхиленням). Насипи мали форму сферичної чи зіркано-конічну.

Понад 80 курганів східної, найбільшої, групи (рис. 2, 4) розташувались дугою з південно-західного заходу на північ, безпосередньо вздовж правого берега р. Жердова (за 80—100 м на схід від попередньої). Насипи сферичні чи зіркано-конічні, багато з них були обведені рівчиками.

Дві останні групи широко досліджувались Д. Я. Бліфельдом та Я. В. Станкевич, проте розкопувались не всі кургани. Наприкінці 1975 р. близько 100 насипів були повністю зриті бульдозером, а поле

* О. О. Попко наводить й іншу назву — уроч. Дуброва чи Колодливо.

розоране. Сліди курганів добре помітні на чорному полі. Це круглі в плані плями білого, сірого чи жовтого кольору, діаметром від 8 до 20 м. Навколо них часто трапляються дрібні фрагменти давньоруської кераміки, кістки тварин, дрібні кальциновані кісточки та багато вугілля.

За 20 м на захід від берега р. Жердова та приблизно за 400 м на південний захід від урочища. Узвоз є нерозкопаний курган № 1 (рис. 2, 7), від якого простежується округла пляма діаметром близько 15 м (рис. 3). По краях вона світліша (світлий материковий суглинок, перемішаний з шаром оранки, та пісок), у центрі — невелика темна пляма діаметром до 4 м, густо наасичена великими вуглинами, що, мабуть, являє собою залишки вогнища. На південний захід та схід від нього розташовано дві світліші ділянки попелистого суглинку. В центрі плями, на поверхні знайдено кілька фрагментів кружальних посудин. На цьому місці закладено шурф (2×2 м), який не виявив непорушених шарів. На глибині 0,3 м залягав світлий материковий суглинок. У шурфі в переміщених шарах трапилося кілька уламків, що належали двом посудинам, три фрагменти бронзових накладок і маленька клепка від однієї з них, потрощений кальциновані кістки та три уламки кременю.

Одна з посудин реставрована майже повністю (рис. 4). Це кружальний горщик середніх розмірів (висота 23 см, діаметр вінець 19 см, плічок — 21 см, денця — 9 см, товщина стінок 0,7—1 м). Вінця плавно відігнуті назовні, з невеликим манжетиком; з внутрішнього боку борозенки немає. Чітко окреслені плічка прикрашено широкою «хвилею»; на тулубі в багатьох місцях є сліди загладжування. Черепок коричневого кольору, випал

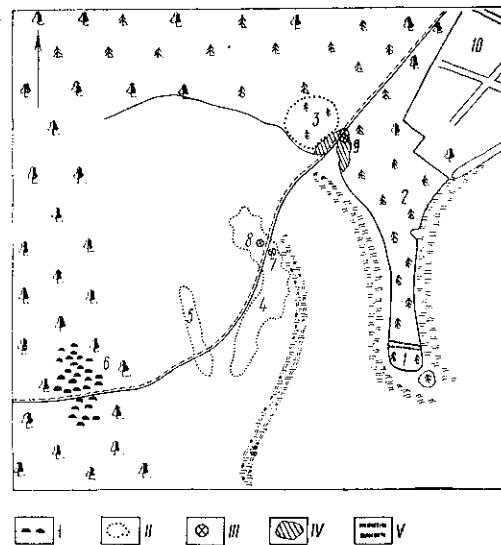

Рис. 2. Археологічні пам'ятки в уроч. Коров'ев поблизу с. Шестовиця.

I — кургани; II — знищенні курганні групи; III — шурфи та зачистки; IV — кар'єр на поселенні; V — рів та вал городиця.
1 — городиця; 2 — поселення; 3 — знищена курганна група в уроч. Узвоз; 4 — знищена курганна група в уроч. Коров'ев (східна); 5 — знищена курганна група в уроч. Коров'ев (середня); 6 — курганна група в лісі; 7 — курган № 1; 8 — курган № 2; 9 — зруйноване житло на поселенні; 10 — с. Шестовиця.

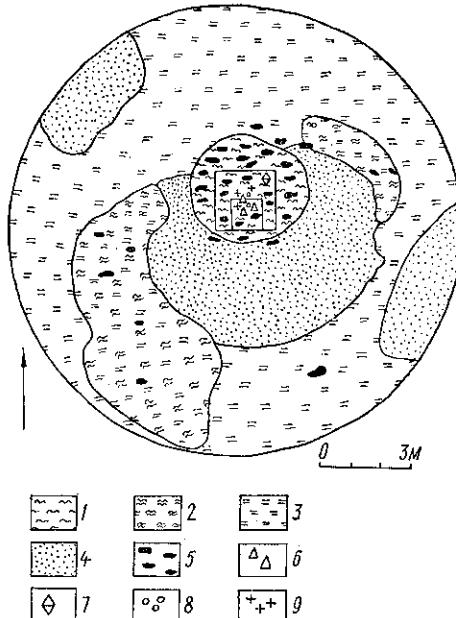

Рис. 3. Курган № 1 (план).

1 — попіл; 2 — попелистин суглинок; 3 — суглинок; 4 — пісок; 5 — вугілля; 6 — фрагменти посудин № 1; 7 — фрагменти посудин № 2; 8 — уламки бронзових накладок; 9 — скупчення кальцинованих кісток.

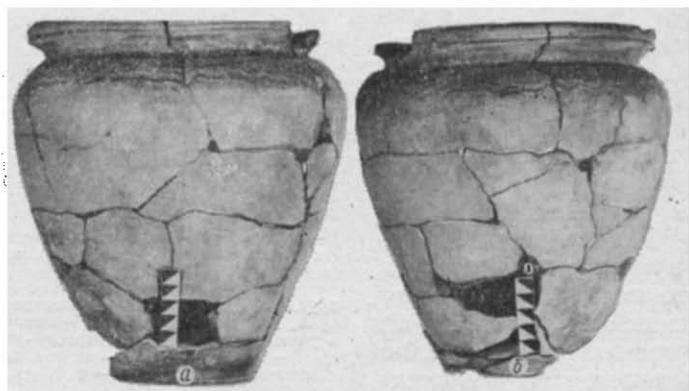
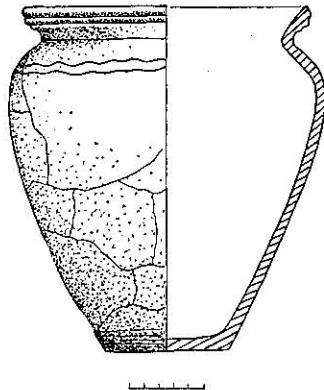

Рис. 4. Горщик № 1 з кургану № 1.

косими насічками довжиною до 1 см, обмеженими зверху й знизу прямою лінією. Нижче проходять ще три прямі прокреслені лінії. Денце без закраїнки. Посудина має сліди вторинного випалу і, очевидно, розбита ще вдавнину.

Вироби з бронзи представлені трьома уламками. Найбільший з них (довжина 5,4 см, ширина від 0,3 до 0,7 см, товщина до 0,5 мм) являє собою тоненьку пластинку, вигнуту як половинка лука, що звужується до кінця, закрученого кільцем (рис. 5, 2). На лицьовому боці є рельєфний орнамент у вигляді чотирьох опуклих ліній. З них перша та третя суцільні поздовжні, а друга і четверта — поперечні косі невеликі рисочки. Кінець пластинки, закручений у кільце, неорнаментований. Помітні дві круглі головки клепок, з яких одна збереглась повністю. Її довжина 0,4 см, діаметр 0,15 см.

Другий уламок — це вигнута вузенька тонка пластинка довжиною 3,5 см, шириноро 0,6 см, товщиною 0,3 мм. Вона обламана з обох боків (рис. 5, 3). Орнамент відсутній. ©

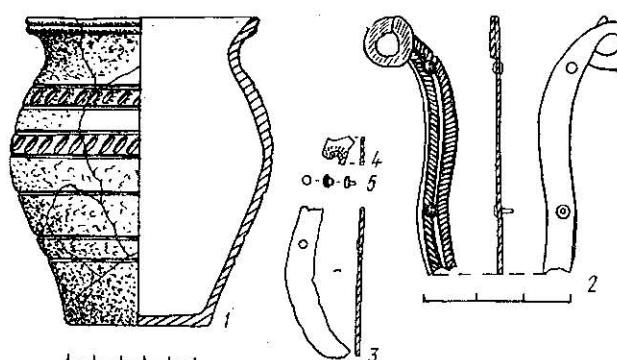

Рис. 5. Горщик № 2 (1) та уламки бронзових накладок (2—5) з кургану № 1.

головка однієї клепки діаметром 0,2 см. Третій уламок зовсім невеликий ($0,7 \times 0,5$ см). Він також неорнаментований (рис. 5, 4). Знайдено обламану клепку від нього (діаметр 1 м, діаметр головки 2 мм, довжина 1 мм; рис. 5, 5). Ці знахідки є фрагментами накладок. Виявлені тут же три куски кременю необроблені, однак мають сліди перебування у вогні.

Цей курган включав, мабуть, залишки тілоспалення на місці, які після кремації згребли до центру. Більший горщик, можливо, був похованою урною, в яку поклали великі уламки кальцинованих кісток; менший, певно, містив жертвенну їжу і побував на похованому вогнищі. За керамікою курган № 1 можна датувати Х ст.

За 20 м на захід від попереднього (рис. 2, 8) був знищений, мабуть, також перозкопаний курган № 2 з тілоспаленням на місці. Площа навколо нього й сама пляма діаметром 12 м насичені величезною кількістю деревного вугілля, причому подекуди простежувались уламки плах. Тут же знайдено кілька дрібних фрагментів кальцинованих кісток. Насип знищено повністю, тому що в багатьох місцях материк виходить на поверхню і непереміщених шарів не залишилось. Інші кургани настільки глибоко розорані, що якихось даних про них зібрати неможливо.

Городище та селище (рис. 1, 2—3) в уроч. Коровель поблизу с. Шестовиця вперше згадується в книзі Філарета⁸. Відоме воно було й Д. Я. Самоквасову⁹. 1946 р. Я. В. Станкевич провела на городищі та селищі розвідувальні розкопки¹⁰. 1947 р. пам'ятка обстежувалась І. І. Ляпушкіним, 1948 р.—Д. І. Бліфельдом¹¹. Наприкінці 40-х років обстеження тут проводив О. О. Попко¹².

Городище та поселення розташовані за 1 км на південний від с. Шестовиця (рис. 2, 1—2), на видовженому з півночі на південь мису, що утворюється злиттям річок Десна та Жердова (від останньої збереглася лише стариця). Цей мис і має називу «Коровель». За писемними даними колись його схили були крутыми, проте багаторічна оранка та посадка соснового лісу 1955 р. сильно їх згладили.

Городище займає вузький південний кінець мису і являє собою досить рівну площинку округлої форми (діаметром більше 100 м), що раніше крутко обривалась зі сходу, півдня та заходу до заливних лук Десни та Жердови. З північного, напільному боку городище укріплене валом та ровом. Внаслідок постійної оранки вал сильно розплівся, рів зберігся дещо краще, але теж дуже заплив. Зафікований Я. В. Станкевич вал на південному схилі нині не простежується. У південно-східній частині мису є незначне підвищення підтрикутої форми, відокремлене від основної площині городища невеликим ровом (мабуть, внаслідок неправильної конфігурації).

Як свідчать роботи Я. В. Станкевич та Д. І. Бліфельда, городище існувало з IX по середину XIII ст.¹³ На північ від нього, за валом, розташована величезна за площею неукріплена частина поселення (довжина до 700 м, ширина 80—400 м), що займає більшу частину мису (рис. 2, 3). На північно-східній околиці селища, біля дороги з с. Шестовиця (уроч. Узвоз) є піщаний кар'єр, у зв'язку з чим культурний шар знищується. Від житла-напівземлянки залишилась тільки його північно-західна стінка довжиною близько 5 м, широта збереженої частини 0,2—0,3 м, глибина від 0,6 до 1,5 м.

⁸ Філарет. Указ. соч., с. 86.

⁹ Самоквасов Д. Я. Северянская земля и северяне по городищам и могилам. М., 1908, с. 103, 104.

¹⁰ Станкевич Я. В. Шестовицька археологічна експедиція..., с. 56; Станкевич Я. В. Шестовицьке поселення и могильник..., с. 7—14.

¹¹ Ляпушкін І. І. Дослідження Дніпровської лівобережної експедиції 1947—1948 рр.—АП УРСР, 1952, т. 3, с. 298; Бліфельд Д. І. Дослідження в с. Шестовиці..., с. 123—128; Бліфельд Д. І. Славянские памятники Черніговщины..., с. 30; Бліфельд Д. І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці.

¹² Попко О. О. Слов'янські археологічні пам'ятки..., с. 132.

¹³ Археологія УРСР, т. 3, с. 286, 287.

Верхня частина житла зруйнована кар'єром (рис. 6), піч не збереглась. Майже в центрі споруди наявна невелика округла лінза (діаметр 0,8 м), що включає велику кількість попелу, вугілля, кісток тварин та закопчених фрагментів кераміки. В північно-західному кутку напівземлянки була кругла яма (діаметр 1,5 м, глибина 0,5 м), яка

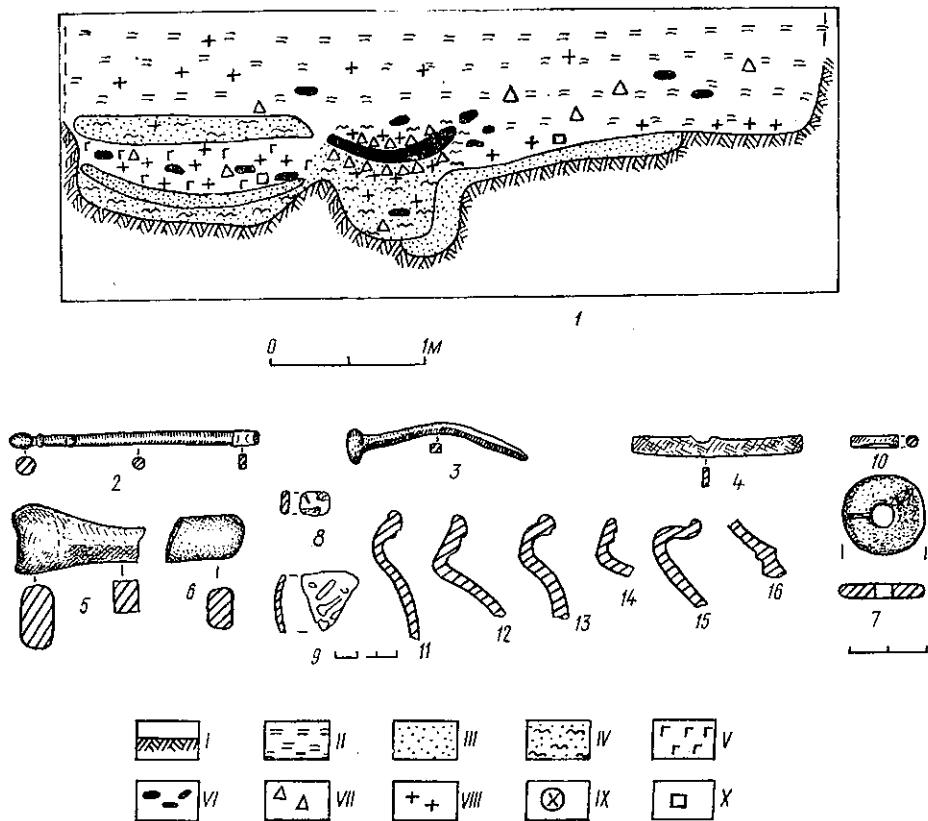

Рис. 6. Профіль житла на поселенні в уроч. Коровель (1); знахідки з житла (2—16).

I — материк; II — суглинок; III — пісок; IV — попелястий пісок; V — інтенсивно гумусований шар; VI — вугілля; VII — кераміка; VIII — кістки тварин; IX — бронзова ручка; X — залізні вироби.

містила незначну кількість кісток тварин та кераміки. В житлі знайдено округлий в перетині бронзовий предмет (довжина 11,7 см), обламаний на одному (сплощенному) кінці (рис. 6, 2). У зламі простежується вставлений всередину залізний стержень. За формую річ нагадує ручку (можливо, від ложки). Виявлено також залізні ковані предмети: квадратний в перетині цвях довжиною 3,5 см та уламок пластиинки (довжина 8,4 см, ширина 0,9 см, товщина 0,15—0,2 см, рис. 6, 3—4). Крім того, трапились два уламки точильних брусків (відповідно довжина 6 см та 3,4 см, ширина 1,6—3,4 см та 2 см, товщина 1—1,8 см та 1,2 см, рис. 6, 5—6); уламок прясла зі стінки амфори (діаметр 2 см, діаметр отвору 0,5 см, товщина 0,3 см, рис. 6, 7) та два невеликі дуже патинізовані фрагменти скляних виробів (рис. 6, 8—9). Перший з них (розмір 4,2 × 1 см, товщина 0,3 см), можливо, є уламком скляного браслета, другий, що має трикутну форму (довжина сторін 3,8—3,9 см, товщина 0,2 см), очевидно, належить посудині. Поблизу на поверхні знайдена також невелика скляна пронизка (довжина 1,1 см, діаметр 0,25 см) зеленуватого кольору, вкрита непрозорою білою патиною (рис. 6, 10).

Кераміка з житла вся кружальна, переважно тонкостінна (0,4—0,6 см), тісто добре промішане, випал рівномірний, більшість фрагментів дуже закопчена. Вінця здебільшого плавно відігнуті назовні (рис. 6, 11—14), іноді різко профільовані (рис. 6, 15). По внутрішньому краю

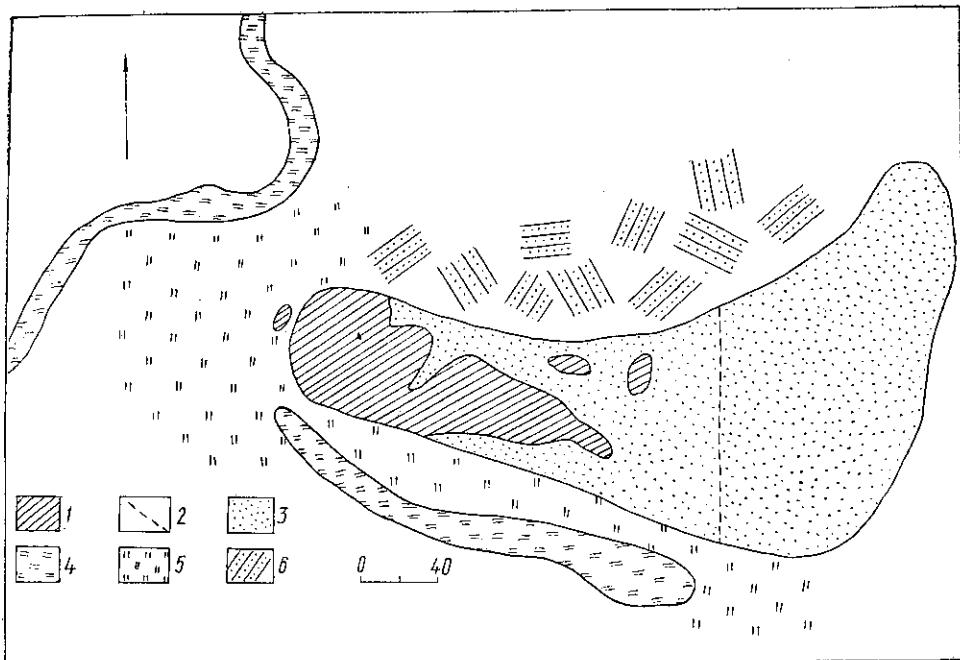

Рис. 7. План поселення в уроч. Оборок, с. Іванівка.

1 — кар'єр; 2 — межі поширення знахідок; 3 — піщаний видув; 4 — болотиста стариця; 5 — лук; 6 — городи.

проходить борозенка (крім № 14), що являє собою упор для кришок. Знайдено і один уламок від кришки (рис. 6, 16).

На підставі цих матеріалів можна залишки напівземлянки датувати XI—XII ст.

Поблизу с. Іванівка Чернігівського р-ну в уроч. Оборок, за 800 м на захід від села, розташоване поселення (рис. 1, 4), відоме за матеріалами О. О. Попка (розвідки 1947 та 1964 рр.) як городище епохи Давньої Русі¹⁴. Тут є і матеріали епохи неоліту, бронзи, раннього заліза та пізньоскіфського часу¹⁵. 1974 р. нами зібрано на поселенні ліпну пізньозарубинецьку кераміку¹⁶. Весною 1975 р. пам'ятку обстежила Середньодніпровська ранньослов'янська експедиція ІА АН УРСР під керівництвом Є. В. Максимова¹⁷.

Поселення, що займало піщаний останець серед заплави, було оточене болотом (рис. 7). Останець має овалоподібну форму (площа 340×70 —180 м, висота над заплавою від 1 до 6 м), його з півдня та південно-східного сходу огинає русло р. Здвиж (ліва притока Десни). За даними О. О. Попка, по краю урочища проходив вал, поверхня була рівна, з незначним пониженням до середини¹⁸. Проте будь-яких слідів валу

¹⁴ Попко О. О. Слов'янські археологічні пам'ятки..., с. 139.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Юркова Н. В., Коваленко В. Н. Пізньозарубинецькі поселення на Чернігівщині.—Археологія, 1975, 18, с. 74—75.

¹⁷ Максимов Е. В. и др. Отчет о полевых исследованиях 1975 г. Среднеднепровской раннеславянской экспедиции.—НА ІА АН УРСР, 1975/24, № 7559, с. 5.

¹⁸ Попко О. О. Слов'янські археологічні пам'ятки..., с. 139.

знайти не вдалось, наведені Попком розміри не відповідають дійсності. Нині пам'ятка майже повністю знищена кар'єрами. Культурний шар, який мав товщину до 0,25 м (а в деяких місцях до 0,7 м), не зберігся. На поверхні трапились численні дрібні уламки кераміки різних епох та культур, вироби з кременю, кістки тварин тощо.

Кераміка представлена матеріалами епохи неоліту (дніпро-донецька культура та культура ямково-гребінчастої кераміки), пізнього Трипілля (?), епохи бронзи (сосницька культура та культура багатоваликової кераміки), раннього заліза, а також пізньозарубинецьким посудом (київський тип), давньоруським XI—XIII ст. та пізньосередньовічним

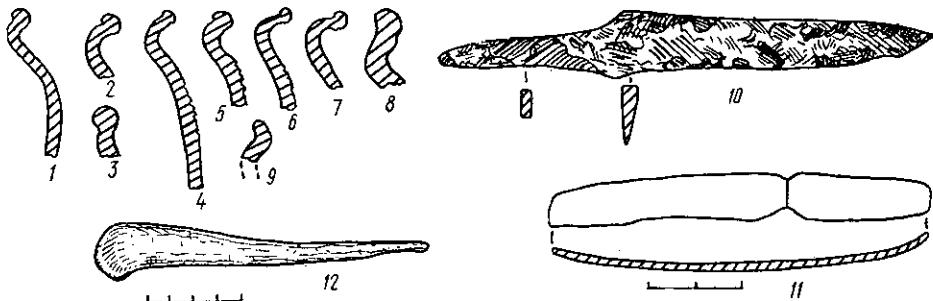

Рис. 8. Матеріали з поселення Салтикова-Дівиця І.

(XVII—XVIII ст.). Серед крем'яних виробів — скребки та відщепи. Знайдено кілька уламків точильних брусків з щільного дрібнозернистого пісковику.

Давньоруським городищем, за матеріалами О. О. Попка¹⁹, є також поселення в уроч. Євкова Гора (рис. 1, 5), приблизно за 500 м на південний захід від того ж с. Іванівка, на краю надзаплавної тераси, засадженої сосновим лісом. З півдня та південного заходу поселення огинається руслом р. Здвиж; висота над заплавою до 5 м. Пам'ятка практично повністю знищена кар'єрами на початку 70-х років; збереглася лише невелика периферійна ділянка у південно-східній частині. В кар'єрі простежувався густо насичений уламками кераміки культурний шар товщиною до 0,6—0,7 м. Матеріал представлений невеликою кількістю крем'яних відщепів і дрібних фрагментів невиразної тонкостінної ліпної кераміки з рослинними домішками та товстостінної з включеннями товченого граніту й слюди (епохи неоліту чи бронзи); є ліпна пізньозарубинецька кераміка з домішками шамоту та товченого граніту (київський тип) і давньоруська XI—XIII ст. Знайдено також уламки точильних брусків, кістки тварин, невеличке бронзове кільце від збрії (?) та ін. Будь-які сліди оборонних споруд не простежуються. 1974 р. нами виявлено на території пам'ятки ліпну пізньозарубинецьку кераміку²⁰.

Поселення Салтикова-Дівиця І (рис. 1, 6) виявлене на північно-східній околиці с. Салтикова-Дівиця Куліківського р-ну, в уроч. Горби. Надзаплавна тераса Десни (висотою 3—8 м) в цьому місці повертає з південного сходу на північний захід, утворюючи дугу. Зі сходу до неї підходить старіця Десни. Вздовж підніжжя тераси на відстані приблизно 100—120 м зіbrane фрагменти давньоруських кружальних посудин XII—XIII ст. та кілька незиралих дрібних уламків ліпної кераміки (рис. 8, 1—3).

Більша частина поселення зайнята садибами колгоспників. За 10 м на схід від однієї з них в результаті зачистки схилу (6×2 м) виявлено

¹⁹ Попко О. О. Слов'янські археологічні пам'ятки..., с. 139.

²⁰ Юркова І. В., Коваленко В. П. Пізньозарубинецькі поселення..., с. 75.

культурний шар товщиною до 1,4 м. У південній частині цієї ділянки простежена темна пляма (мабуть, сміттєва яма давньоруського часу), де зібрано значну кількість кісток тварин, уламків кераміки, печини тощо. Весь посуд кружальний, у добре відмуленому тісті — невелика домішка піску, випал якісний. Вінця плавно відігнуті, з внутрішнього боку в більшості випадків наявна борозенка (рис. 8, 4—9). Багато фрагментів з лінійним заглибленим орнаментом. Тут же знайдені кістяна проколка з обламаним кінцем, виготовлена з ребра великої рогатої худоби (рис. 8, 12), залізна, дуже ошлакована чи перепалена пластинка (довжина 8,5 см, ширина 0,8—1 см, товщина 0,1 см), злегка вигнута і з тріщиною майже в центрі (можливо, фрагмент окуття чи дужки; рис. 8, 11), та залізний ніж (рис. 8, 10). Його довжина 11 см, в тому числі леза — 7 см, руків'я — 4 см; ширина леза близько 1 см. У перетині він трикутий (ширина спинки 0,25 см), з упором. Руків'я, очевидно, було дерев'яне, набивне, про що свідчать сліди дерева на ручці. На підставі керамічного матеріалу пам'ятку можна датувати XI—XIII ст.

Поселення Салтикова-Дівиця II (рис. 1, 7) відкрите під час розвідки В. І. Непріної 1969 р.²¹ Воно розташоване на північно-східній околиці села на краю надзаплавної тераси (дещо нижче по течії від попереднього), проти уроч. Оболонь. З північного сходу, півночі та північного заходу тераса огибається висохлим руслом р. Убідь (Увідь), лівої притоки Десни, яке віддалене на 50—60 м від підніжжя тераси (відстань до Десни 250—300 м).

В. І. Непріна зафіксувала в кар'єрі культурний шар пізньозарубінського часу потужністю до 0,8 м, що включав уламки товстостінного ліпного посуду, вкритого штриховою, та чорнолощене біконічне пряслице²².

На присадибних городах зібрано незначну кількість ліпної кераміки (від садиби П. В. Дорошенко на захід до кінця кар'єра протягом близько 250 м). У трьох місцях проведено інсекти (до 1 м) зачистки схилів, проте культурного шару не виявлено. Мабуть, поселення повністю знищено кар'єром. Кераміка, за винятком кількох невеликих уламків, ліпна, товстостінна, з домішками грубозернистого шамоту. Трапився також невеликий фрагмент амфори та точильного бруска.

Надзаплавна тераса Десни зразу ж за селом різко повертає на південь, віддаляючись від сучасної течії ріки, потім на південний захід, захід, північний захід та, описавши дугу, знову наближається до русла поблизу с. Ковчин Куликівського р-ну. Простір, обмежений дугою, являє собою велику заплавну луку, яка весною заливається водами Десни. В багатьох місцях до підніжжя тераси підходять стари русла пересохлої нині р. Убідь (Увідь). На цій терасі приблизно на однаковій відстані одна від одного відкрито три поселення, площа яких руйнується оранкою.

Поселення Салтикова-Дівиця III (рис. 1, 8) розташоване приблизно за 1,5 км на південний захід від села, на краю невисокої (до 2 м) надзаплавної тераси, вздовж якої з північного заходу та заходу проходить сухе русло р. Убідь. Відстань від Десни 2,5—3 км. На оранці (150 × 70 м) зібрана невелика кількість дрібних фрагментів ліпної товстостінної кераміки з домішкою грубозернистого товченого граніту і шамоту, а також кружальної кераміки давньоруського часу.

За 1 км від попереднього виявлено поселення Салтикова-Дівиця IV (рис. 1, 9) приблизно за 2,5 км на захід від села, на краю невисокої

²¹ Непріна В. І. Отчет о разведке по Десне и Сейму в 1969 г.—НА ІА АН УРСР, 1969/35, № 5485, с. 11—12; Непріна В. І., Корпусова В. М. Розвідка по Десні та Сейму.—АДУ, 1972, вып. 4, с. 351.

²² Там же.

(2—3 м) надзаплавної тераси. Вздовж її краю тягнеться лісосмуга з північного сходу та північного заходу до підніжжя тераси підходить русло р. Убідь. На оранці (площа 200 × 70—80 м) знайдено бронзову пряжку овальної форми з рухомим язичком, кінець якого різко загнутий вниз (рис. 9, 1). За 0,5 м від неї трапились три намистини з синьої

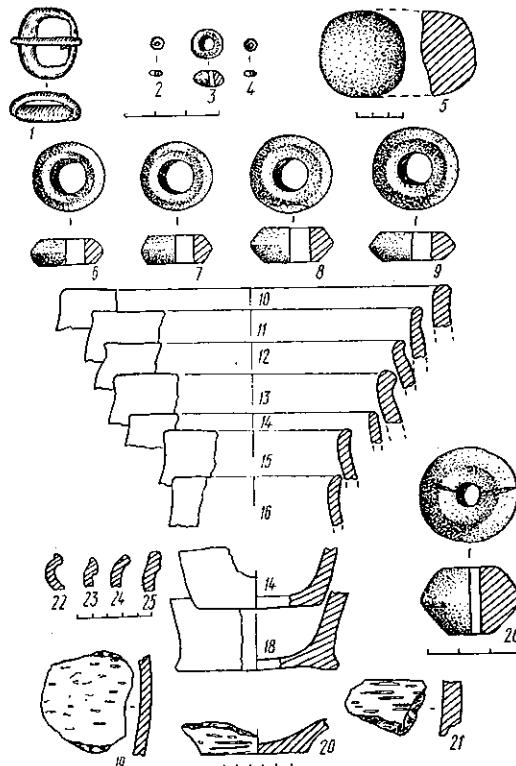

Рис. 9. Матеріали з поселень Салтикова-Дівіця IV (1—21) та V (22—26).

пасті, діаметр їх відповідно 1,1 см, 0,4 та 0,35 см (рис. 9, 2—4). Пряжка та намистини належать до звичайних для черняхівської культури типів речей і можуть бути датовані III—IV ст. н. е.

Серед знахідок є також одне фрагментоване та три ціліх глиняних пряслиць (рис. 9, 6—9). Вони біконічні, чорнолощені, з чітко окресленим ребром (діаметри від 2,4 до 2,8 см, діаметри отворів 1,1—1,2 см, висота 0,9—1,2 см). Тут же знайдено половинку розтиральника (рис. 9, 5).

Кераміка, зібрана на поселенні, ліпна, за винятком трьох фрагментів. Це уламки середніх (діаметри вінець 28—18 см) та маленьких (діаметри 13—12 см) горщиків округлобоких чи ребристих пропорцій. Тісто погано відмулене, з домішкою грубозернистого шамоту. Вінця злегка відігнуті назовні чи прямі, іноді потовщені чи потоншені по краю (рис. 9, 10—16). Орнамент відсутній. Денця здебільшого мають закраїну, але є і заокруглені (рис. 9, 17—18). Найближча аналогія цьому матеріалу — кераміка з поселення Улянівка 1 (уроч. Микитин Рів)²³. Крім того, виявлено три фрагменти кружального черняхівського посуду: частину денця невеликої підлощеної посудини (мисочки?) та два уламки стінок «храпуватих» посудин (рис. 9, 19—21). Знахідки черняхів-

²³ Максимов Е. В. и др. Отчет о полевых исследованиях 1975 г.—НА ІА АН УРСР, р. 1, № 1975/24, с. 9—11.

ської кераміки звичайні для пам'яток типу Улянівка I. Разом з іншими матеріалами вони дають змогу датувати поселення III—IV ст. н. е.

Поселення Салтикова-Дівиця V (рис. 1, 10) розташоване вниз по течії, за 700—800 м від попереднього, на краю тераси, приблизно за 600—700 м на схід від Ковчинського хутора. Тут на оранці зібрано уламки кераміки, кістки тварин тощо. Ліпний посуд нечисленний і трапляється лише у південній частині поселення (до польової дороги) на незначній площині (приблизно 70× 50 м). Черепки товстостінні, з домішкою грубозернистого шамоту та слідами недбалого згладжування. Є один фрагмент, поверхня якого дуже ошлакована склоподібною ма-сою. Тут же знайдено уламок біконічного прясла (висота 2,4 см, діаметри 3,3 см і 0,8 см; рис. 9, 26).

Кружальна кераміка, зібрана у північній частині (за дорогою) на площині 800× 150 м, належить до давньоруського часу і датується XI—XIII ст. (рис. 9, 24, 25). Серед інших знахідок — уламок точильного бруска, фрагмент кістяного двобічного гребінця з обламаними зубцями та ін.

Таким чином, з десяти обстежених 1976 р. археологічних пам'яток чотири виявилися знищеними (курганний могильник в с. Шестовиця, поселення в уроч. Оборок та Євкова Гора поблизу с. Іванівка, а також Салтикова-Дівиця II). Поселення поблизу с. Шестовиця руйнується кар'єром.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АДУ — Археологічні дослідження на Україні
АГСП — Античные города Северного Причерноморья
АО — Археологические открытия
АП УРСР — Археологичні пам'ятки УРСР
БАН — Болгарская Академия наук
БКИЧП — Бюллетень Комиссии по изучению четвертичного периода
ВДИ — Вестник древней истории
ВССА — Вопросы скифо-саэмской археологии
ГАИМК — Государственная академия истории материальной культуры
ДГС — Древности Геродотовой Скифии
ДП — Древности Приднепровья
ДХМ — Державний Херсонеський музей
ЗОАО — Записки Одесского археологического общества
ЗООИД — Записки Одесского общества истории и древностей
ИААК — Известия Археологической комиссии
ИБАИ — Известия на Българския археологически институт
ИГАИМК — Известия Государственной академии истории материальной культуры
КСИА АН СССР — Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИА АН УССР — Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры
ЛГУ — Ленинградский госуниверситет
ЛОИА — Ленинградское отделение Института археологии АН СССР
МАК — Материалы по археологии Кавказа
МАР — Материалы по археологии России
МАСП — Материалы по археологии Северного Причерноморья
МДАПВ — Матеріали і дослідження археології Прикарпаття та Волині
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
МРЗ — Д. Я. Самоквасов. Могилы Русской земли. М., 1908.
НА ІА АН УРСР — Науковий архів Інституту археології АН УРСР
НОСА — Новейшие открытия советских археологов
ОАК — Отчеты Археологической комиссии
ПСА — Проблемы скифской археологии
ПСРЛ — Полное собрание русских летописей
РЕІУ — Радянська енциклопедія історії України
СА — Советская археология
САИ — Археология СССР. Свод археологических источников
СМЕЛА II, III — А. А. Бобринский. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смела, т. II, 1894, т. III, 1901.
Труды ...АС — Труды Археологического съезда
УІЖ — Український історичний журнал
ААН — Acta Archaeologica Hungarica
АМН — Acta Musei Napocensis, Cluj — Napoca
РZ — Praehistorische Zeitschrift
SCIV — Studii si cercetari de istorie veche

З М І С Т

Статті

Д. Я. Телегін Про неолітичні пам'ятки Подоння і Степового Поволжя	3
С. А. Скорий Скіфські довгі мечі	19
А. С. Островерхов (Одеса) Обробка кольорових металів на античних поселеннях	26
С. Я. Ольговський (Москва) Спектральний аналіз мідних та бронзових виробів з Ягорлицького поселення	37
E. O. Симонович (Москва) Черняхівські горщики Подніпров'я	41
С. П. Пачкова, В. Д. Гопак (Вінниця) Залізообробне ремесло на городищі Гринчук	54

Публікації та повідомлення

O. С. Беляєв Поховання зрубної культури і раннього залізного віку Йосипівського могильника	67
B. M. Зубар, B. B. Магомедов Нові дослідження середньовічних поховань Херсонеса	71
K. I. Терещук (Хмельницька обл.) Середньовічні торговельні шляхи Східної Волині	77

Критика та бібліографія

H. B. Пятишева (Москва) Ю. И. Козуб. Некрополь Ольвии V—IV вв. до н. э.	86
---	----

Охорона археологічних пам'яток

B. P. Коваленко (Чернігів) Розвідувальні роботи в Середньому Подесенні у 1976 р.	91
--	----

Список скрочень	102
---------------------------	-----

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

Д. Я. Телегин О неолитических памятниках Подонья и Степного Поволжья	3
С. А. Скорый Скифские длинные мечи	19
А. С. Островерхов (Одесса) Обработка цветных металлов на античных поселениях	26
С. Я. Ольговский (Москва) Спектральный анализ медных и бронзовых изделий с Ягорлыцкого поселения	37
Э. А. Сымонович (Москва) Черняховские горшки Поднепровья	41
С. П. Пачкова, В. Д. Гопак (Винница) Железообрабатывающее ремесло на городище Гринчук	54

Публикации и сообщения

А. С. Беляев Погребения срубной культуры и раннего железного века Иосифовского могильника	67
В. М. Зубарь, Б. В. Магомедов Новые исследования средневековых погребений Херсонеса	71
К. И. Терещук (Хмельницкая обл.) Средневековые торговые пути Восточной Волыни	77

Критика и библиография

Н. В. Пятышева (Москва) Ю. И. Козуб. Некрополь Ольвии V—IV вв. до н. э.	86
---	----

Охрана археологических памятников

В. П. Коваленко (Чернигов) Разведывательные работы в Среднем Подесенье в 1976 г.	91
--	----

Список сокращений	102
-------------------	-----

Академия наук Украинской ССР

Институт археологии

Украинское общество охраны памятников истории и культуры

АРХЕОЛОГИЯ

36

Республиканский межведомственный сборник

(На украинском языке)

Друкуються за постановою вченого ради Інституту археології АН УРСР

Редактор А. О. Золотарёва. Художний редактор С. П. Квітка. Технічний редактор Г. Р. Боднер.
Коректори Л. О. Пекуровська, Л. В. Малота.

Інформ. бланк № 3741

Здано до набору 05.06.80. Підп. до друку. 26.11.80. БФ 01174. Формат 70×108/ів. Папір друк. № 1.
Літ. гарн. Вис. друк. Ум.-друк. арк. 9,1. Обл.-вид. арк. 9,1. Тираж 1000 пр. Зам. 1440.
Ціна 1 крб. 40 коп.

Видавництво «Наукова думка», 252601, Київ-601, МСП. Репіна, 3.

Віддруковано з матриць Головного підприємства республіканського виробничого об'єднання
«Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, Київ, Довженка, 3 в обласній книжковій друкарні
Львівського облполіграфвидаву, Львів, Стефаніка, 11. Зам. 3075.

1 крб. 40 коп.

«НАУКОВА ДУМКА»